

НАЖМИДДИН
КОМИЛОВ

БУ ҚАДИМИЙ САНЪАТ

РИСОЛА

Тошкент

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1988

83.3У3
К 64

Комилов Н.

Бу қадимий санъат: Рисола. Т.: Адабиёт
ва санъат нашриёти, 1988.—192 б.

Таниқли олим Н. Комиловнинг мазкур рисоласида Шарқ таржима тарихининг энг кам қаламга олинган давлари, бу йўлдаги ижодий изланишлар ҳақида фикр юритилади. Рисоладан ўзбек таржима санъатининг ноёб намуналари ҳақидаги ибратомуз факт ва мулоҳазалар ҳам етарли ўрин олган.

Китоб шарқ ва ўзбек адабий алоқалари, таржима санъатининг ранг-баранг йўналишлари билан кизиқувчи барча адабиёт ихлосмандларига мўлжалланган.

Камилов Н. Это древнее искусство: Монография.

ББК 83.3У3

К 4603010000—33
М 352 (04)—88 98—88

© Фафур Гулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти,
1988 й.

ISBN 5—635—00034—7

ОЛТИН КЎПРИК

(Муқаддима ўрнида)

Жалололиддин Румийнинг «Маснавий маънавий» аса-рида шундай ҳикоят бор: тўрт одам бир шаҳардан ҳам-роҳ бўлиб йўлга чиқадилар, уларнинг бири — форс, иккинчиси — турк, учинчиси — араб, тўртинчиси — юнон эди. Йўлда бир киши уларга бир дирҳам пул беради. Уларнинг ҳар бири ўз тилида бу пулга узум сотиб олиш ҳақида таклиф киритади. Аммо бир-бирининг тилини тушунмаганлари сабабли ўртада низо келиб чиқади: форс «ангур» (узум) оламиз деса, араб «ангур» эмас, «инаб» (узум) истайман, дейди. Турк «узум» оламиз деб туриб олади, юнон эса «истофил» (узум) харид қи-лишни таклиф этади.

Улуғ шоир мазкур ҳикоятдан хулоса чиқариб, дунё одамлари аслида бир хил фикрлайдилар, уларнинг орзу-армонлари, ниятлари яқин, лекин бир-бирини тушунмас-лик, одатлар, тиллар орасидаги фарқ одамлар ўртасида душманлик ва низо-жанжалларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади, дейди. Агар юз тилни биладиган одам бўлсайди, дунё одамларининг хоҳишлари бир эканини бир-бирига тушунтирган, уларни бирлаштириб, сулҳ ва ҳамжиҳатликни таъминлаган бўларди.

Аммо, афсуски, юзта тилни биладиган кишилар жуда кам, балки йўқ ҳам. Шундай кишилар бўлган тақдирда ҳам, улар бутун жаҳон халқлари дилидаги гапларни бир-бирига етказишга қодир эмасдилар. Бироқ ана шун-дай қудратга эга бошқа бир омил бор. Бу — таржима.

Таржима тўфайли инсонлар бир-бирининг тарихи, тафаккур меваларидан бохабар бўладилар, ардоқли армонлари, эзгу инсоний ғоялар ифодаланган беназир бадиий асарларни ўқиб, кўнгилларга йўл топадилар. Шу боис таржимани кўнгиллар аро олтин кўприк, алоқа ва дўстлик санъати деб атаймиз.

Шу сабабдан КПССнинг янги таҳрирдаги Программасида СССР халқлари маданиятини бундан буён ҳам ўзаро мустаҳкам алоқада ривожлантириш, «ҳар бир халқ таланти яратган жамики маънавий бойликлардан»¹ совет кишиларини баҳраманд этиш, «меҳнатқашларни, ёш авлодни Ватан ва жаҳон бадиий маданиятининг энг яхши намуналари руҳида эстетик тарбиялаш»² вазифаси қўйилиши бежиз эмас. Зеро, адабий-маданий робиталар барча даврларда амал қилиб, яхши самара бериб келган, фикрий-ижодий кучларни фаоллаштириб, тараққиётга хизмат қилган.

Ўзбек халқи узоқ тарихий давр мобайнида қўшни Шарқ халқлари билан узлуксиз иқтисодий-маданий алоқада бўлиб келди, улардан ўрганди, пайти келганда, ўзининг оламшумул маданий-маънавий бойликлари билан башарий тафаккур хазинасига ҳисса қўшиб, бошқа халқларни баҳраманд эта олди. Ўзбек шоир-ёзувчилари ажойиб оригинал асарлар яратиш билан бирга, шарқ классикасининг машҳур намоёндалари Абулқосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Хусрав Деҳлавий, Фаридиддин Аттор, Муҳаммад Авфий, Абдураҳмон Жомий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Мирхонд, Зайниддин Восифий, Мумтоз Фароҳий ва бошқа ўнлаб муаллифлар қаламига мансуб ўлмас обидаларни, жаҳон адабиёти дурдоналари ҳисобланган «Алиф-лайло», «Қалила ва Димна», «Тўтинома», «Баҳори

^{1, 2} Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг XXVII съезди материаллари. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1986, 157 ва 169-бетлар.

дониш» каби сеҳрли қисса-ҳикоятларни она тилига ўгириб, ўз китобхонларининг маънавий эҳтиёжларини қондирганлар.

Санъаткор адилларимиз яратган гўзал таржима асарлари энг яхши оригинал асарлар қаторида қадрланиб, авлоддан авлодга ёдгорлик бўлиб ўтган ва бора-бора ўзбек адабиётининг фондига айланиб, унинг таркибига қўшилиб кетган. Бу тарихий тажриба шуни кўрсатадики, таржима адабиёти «бегона» маҳсулот, ватан адабиёти баданидаги «ташқаридан ёпиштирилган» нарса бўлмасдан, балки унинг вужудига сингиб кетган табиий аъзодир. Зеро, таржима асари — бу бошқа халқ ёзувчиси яратган нарсадан айнан кўчирилган ўлик нусха ёки унинг механик такрори эмас. Таржима бошқа тилдаги бадий гўзалликни ўз халқи учун ижодий ўзлаштириш, янги тилнинг қуввати ва қудратини намойиш этиб, асарни шу тилнинг санъат ҳодисасига айлантириш демак. Ўзбек адилларининг кўпчилиги таржима функцияси ва моҳиятини ана шу тарзда тушуниб ижод этганлар. Шу сабабли мазкур жараён «қабул қилувчи томон» ижодий кучларининг қизғин фаоллиги остида кечган. Таржимонларимиз «бужуртмачилар» диди, китобхонларнинг идроки ва савиясини ҳисобга олиш билан бирга, ўзларининг салоҳият ва қобилиятларини кўрсатиш, индивидуал услубли санъаткор сифатида қалам суришни унутмаганлар. Бунинг натижаси ўлароқ бошқа тилдаги асарлар ўзбек шоирлари ижодининг ҳам маҳсулига айланиб, халқнинг онги ва шуурига таъсир этадиган, илҳому завқ қўзғайдиган, руҳий-тафақурий фаолиятини кучайтирадиган бадий манбалар бўлиб қолган. Шунинг учун «Хусрав ва Ширин» (Қутб Хоразмий таржимаси), «Гулистон» (С. Сароий ва Огаҳий таржималари), «Шоҳнома» (Хомуший таржимаси), «Юсуф ва Зулайхо» «Шоҳу Гадо», «Ҳафт пайкар», «Бадоеул вақоеъ» (Огаҳий таржимаси), «Минг бир кеча» (Сидқий Хондайлиқий таржимаси), «Анвори Суҳайлий» (Муҳаммад Темур

таржимаси) ва бошқа ўнлаб ажойиб таржима асарлари ўзбек шеърляти, ўзбек насри, ўзбек адабий-бадий тилининг, сўз санъатининг намунаси сифатида олиб қаралиши ҳамда ўзбек классик адабиётининг бойлиги, кўлами ва равнақи ҳақида гапирилганда ана шу таржима-ёдномалар ҳам эътиборга олиниб, қўшиб ўрганилиши зарур албатта.

Воқеан, улуғ рус танқидчиси Н. Г. Чернишевский таъкидлаганидек: «...адабий фактни бошлаб берган одам қайси мамлакат ва қайси халққа мансуб бўлишидан қатъий назар, турмуши ёки тушунчаларига таъсир этган халқнинг тарихи бу факт ҳақида гапириши керак».

Ўзбек адабиётининг илмий биографиясини яратиш, тараққиёт этапларини аниқлаш, ижодий кучлари фаолияти ва ёдгорликларини батафсил, ҳаққоний текшириш учун қўшни халқлар адабиётига, улардан таржима орқали кирган ва ўзлашиб қолган асарларга мурожаат этиш, бу асарларнинг хусусиятини таҳлил қилиш албатта лозим бўлади. Қандай ғоялар, бадий образлар, оҳангомивлар кириб келди? Уларнинг таъсири, ўрнашиб қарор топиш жараёни қанақа кечган? Адабий қизиқиш, талаб-эҳтиёжлар қандай эди? Услуглар, жанр, мавзу ва ҳоказоларнинг такомили, тараққиёти қайси йўллар билан давом этган? Бу ва бунга ўхшаш талай масалаларни ҳал этиш учун ҳам, шубҳасиз, таржима асарлари кенг кўламда қиёсий тадқиқ этилиши керак. Хуллас, таржима тарихисиз адабиёт тарихи тўқис, мукамал бўлиб чиқмайди.

Таржима тарихини ўрганиш, иккинчидан, адабий-маданий алоқалар тарихини, халқлар орасидаги дўстлик ва ҳамкорлик тарихини ёритишга, адабий таъсир шакллари, уларнинг ўзаро диффузияси, адабий анъана ва унга муносабат масалаларини аниқлашга кўмаклашади. Бу ўз навбатида регионлар, минтақалардаги ва оқибат-натижада бутун дунёдаги адабий жараён, оқимлар, ғоялар туташуви, ирсий давомийлик ва типологик мушта-

ракликларни кузатиш, жаҳон адабиёти тараққиётининг ички диалектик боғланишларини билиб олишга имкон беради. Яъни, таржима компаравистика — қиёсий адабиётшунослик проблемаларини тадқиқ этишда муҳим фактор бўлиб хизмат қилади.

Ва, ниҳоят, таржима тарихини ўрганиш ёш таржимашунослик фанининг ўзи учун ҳам жуда зарур. Чунки шу асосда биз Октябрь инқилобигача бўлган таржима санъатининг хусусиятлари, ижоднинг алоҳида тури бўлмиш бу соҳанинг ўзига хос талаблари, метод ва усулларини билиб, моҳир таржимонлар тажрибасини кузатиш ва умумлаштириш орқали ҳозирги адабий жараён учун муҳим амалий худосалар чиқара оламиз.

Бу жиҳатдан XIX аср Хоразм таржима мактабининг тажрибалари бағоят қимматли ва ибратомуздир. Узоққа бормай, таржима адабиётининг буюк ижодкори Мухаммадризо Огаҳийнинг ижодини олайлик. Адиб ўн тўққизта асарни маҳорат билан ўзбек тилига ўгирган. Бу асарларнинг ҳар бири бир бадий олам, ғоявий мазмуни, жанр ва тур хусусиятлари билан ўзаро ажралиб туради. Лекин талантили адибнинг таржимавий меросидан фақат учта асар («Юсуф ва Зулайҳо», «Гулистон», «Шоҳу Гадо») ўрганилган, холос. Бу эса Огаҳий таржимонлик фаолияти ва бадий маҳоратини тўла ёритиш учун етарли эмас. Айниқса, насрий таржимада Огаҳий санъаткорлиги, фалсафий-ахлоқий ва тарихий-йилнома асарлар таржимасида қўллаган ўзига хос лисоний-стилистик ва бадий-услубий тадбирлар, ҳар бир асар устида олиб борган ижодий меҳнатининг характери ёритилиб, муносиб тақдирланиши, тажрибалари умумлаштирилиши лозим. Шунга боғлиқ Огаҳий ижодининг Хоразм таржима мактабига таъсири (Огаҳий анъаналари мазкур мактаб ичра алоҳида мактабдир) ва эскирмас сабоқларини муайянлаштириш учун XIX аср Хоразм таржимачилиги, унинг йирик вакиллари меросини тадқиқ этиш ҳар жиҳатдан актуал бўлиб турибди. Хоразм

шоирлари Санойй, Комил, Мирзо, Табибийлар ижодида пок инсоний хислатлар учун кураш, инсоннинг ижтимоий бурчи, сурат ва сийратининг гўзаллиги ҳақида қайғуриш, энг яхши фазилатларни тарғиб этиш бош мавзу бўлган. Улар маърифат ва ёруғлик тарқатиш, маънавий камолотни шиор этиб асарлар яратганларки, бу ғоялар бизнинг замон руҳига уйқаш ва ҳамоҳанг бўлиб жаранглаши табиийдир.

Шуларни кўнгилга тугиб, биз ҳали кўпчиликка шоён бўлмаган адабий маъхазлар, қимматбаҳо қўлёзма ёдгорликларни тадқиқ ва таҳлил қилиш орқали боболар меросини, улуғ аждодларимиз яратган маънавий бойликларни билишга қизиқадиган ихлосманд ўқувчиларимизнинг талабини эътиборга олиб, Огаҳий, Комил, Бобожон Санойй, Табибий, Мирзо, Муҳаммадниёз, Муҳаммадтоҳир, Мағфурхўжа Хоразмий каби заҳматкаш адибларнинг фаолиятини ёритиш, уларнинг танқидий эстетик қарашлари, ҳали-ҳануз бадий қийматини сақлаб келаётган баркамол таржималари ва оригинал асарлари ҳақида фикр юритиш ва шу орқали Хоразм таржима мактаби хусусиятларини очиб беришни ният қилиб олдик.

МАЪНАВИЁТ ХАЗИНАСИ

Элим баҳраманд бўлсин деб

Тарих шуни кўрсатадики, илм-маданият ривожига эътибор кучайган жойда таржима иши ҳам барқ уриб гуллайди. Бу табиий, чунки инсонлар ўзларигача яратилган, бошқалар кашф этган, тўплаган билимлар мажмуаси, тафаккур обидалари, бадий ижод меваларини билмай туриб, улардан баҳра олмасдан олға боришлари мумкин эмас. Инсоният ягона вужуддир. Унинг ҳар бир аъзоси — ҳар бир халқ сиймосида қўлга киритилган цивилизация бошқа аъзолар — бошқа халқларга ҳам қонуний мерос, маънавий-дониший мулк. Бу меросий мулк навбатма-навбат эстафета тариқасида турли халқлар қўлига ўтиб, тўлдирилиб, ривожланиб келган. Ана шу «ўтиш» ва «узатишлар» жараёнининг муҳим омили, шубҳасиз, таржимадир. Тарихда бунга мисоллар кўп. VIII—IX асрлардаги араб таржимачилиги, айниқса, Куфа, Бағдод, Дамашқ таржима марказлари, XII—XIV асрлардаги гуллаган Андалусия таржимачилиги, алалхусус, Толедо, Болоня шаҳарларидаги таржима марказлари, XVIII аср бошидаги Пётр I раҳнамолик қилган Петербург таржимачилигини эсга олиш kifоя. Шарқда буюк маданий кўтарилиш — Уйғониш даврининг вужудга келишида қадимги юнон (юнонларнинг ўзи кўп нарсани Миср, Вавилон, Финикия «варварлар»идан олганлар — Н. К.), форс, византия, ҳинд олимлари, адиблари яратган юзлаб китобларнинг таржима қилиниши, аниқ фанларга оид билимларнинг тарқалиши ҳам сабаб бўлган

эди. Забардаст қомусий олим Абурайҳон Берунийнинг вақт топиб тўртта қиссани форс тилидан араб тилига, йигирматага яқин илмий китобларнинг бир қисмини арабчадан ҳиндчага ва бир қисмини ҳиндчадан арабчага ўгирганининг ўзи таржимага эҳтиёж нақадар катта бўлганининг ёрқин далилидир. Шу нарса аниқки, Аҳмад Фарғоний, Муҳаммад Хоразмий, Ибн Туфайл, Абунаср Форобий, Абурайҳон Беруний, Ибн Сино, Муҳаммад Ғазолий, Абубакр Розий, Ибн Рушд, Ал Қиндий, Қозизода Румий, Умар Хайём, Низомулмулк, Улуғбек каби Шарқнинг жаҳонга машҳур илм аҳлини тарбиялаган, вояга етказган муҳим қайноқ тафаккурий ижод, яратиб, тадқиқ ва таҳқиқ этиш, олам ва одам асрорини, табиат қонуниятларини инсоният табиатини ўрганишга қизиқишнинг буюк анъанаси таркиб топган ажойиб даврга тўғри келган эди. Бу — башар улғайишининг, ақлий камолот босқичининг фаол бир даври бўлган. Шарқу ғарб бирлашиб, омухталаниб кетган ва цивилизацияни асраш, кўпайтириш, тараққий эттириш Урта ва Яқин Шарқ халқлари зиммасига тушган. Улар бу вазифани муҳит тақозо этгунча шараф билан адо этдилар ва муносиб асарлар, кашфиётлар яратиб, уни келажак авлодларга мерос қолдирдилар. Бу мерос яна таржималар орқали янги Европага ўтиб, илму фан, маданиятнинг янги босқичда гуллашига асос бўлди.

Айтилганлар таржима миссиясига айрим мисоллар, холос. Таржима катта марказлар, мактабларда кучайишдан ташқари, турли жойларда, турли кишилар томонидан узлуксиз давом эттириб келинган, албатта. Аммо марказлашган жойда, муайян мақсад-ниятлар йўлида уюштирилган ишнинг самараси, натижаси бошқача бўлади. Шундай катта таржима марказларидан бири XIX асрда Ўзбекистонда, қадимий Хоразм ўлкасида таркиб топди.

XIX асрда Ўзбекистоннинг бошқа вилоятлари, чунончи Бухоро, Қўқон, Тошкент, Самарқанд шаҳарларида

бадий адабиёт янги поғонада ривожлангани, илғор ижодий кучлар етишиб чиқиб, адабиётни халққа яқинлаштириш учун курашиб, демократик руҳдаги янги асарлар яратилгани сингари Хоразмда ҳам бадий ижодга, шеърга эътибор ортади, маданий ҳаёт жонланади. Бу даврда Хивада янги мадрасалар, мактаблар қурилади, ўлканинг бошқа маданий музофотлар, халқлар билан алоқаси яхшиланади. Бу эса ўз навбатида адабий-маданий алоқалар ривожига ижобий таъсир ўтказган. XIX асрда Хоразмда ўзбек классик шеъри янги анъаналарини давом эттирган ўзига хос услуб ва ижодий иқтидорга эга бир қанча истеъдодли шоирлар яшаб ўтганлар. Булардан Мунис, Огаҳий, Комил, Аваз каби номдор шоирларимизнинг асарлари адабиётимиз тарихида муносиб мавқеъни эгалладилар. Оддий халқ ҳаёти, замона фожиялари, фикрда ва юракда улкан дард бўлиб ўрнашиб қолган ҳамишали ҳасратли гоёлар мазкур шоирлар асарларининг асосий мазмунини ташкил этади. Халқ қисматига қашшоқ, юпун, бенаво одамлар аҳволига ачиниш, фалакдан шикоят, айни вақтда ҳаётнинг, тирикликнинг қайтарилмас лаҳзалари неъматидан ҳузурланиш — Мунис, Огаҳий, Комил шеърларига хос хусусият бўлса, Аваз Утар феодал зулмга, жаҳолатга очиқдан-очиқ қарши чиқди, меҳнат аҳлини ҳурриятга даъват этди. Хоразм адабиёти ўзбек адабиётининг таркибий қисми сифатида умумий хусусиятларни акс эттирса-да, аммо шу билан бирга анча ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб ҳам туради. Шундай ўзига хос белгилардан бири — бу ерда таржимачиликнинг кучли ривожланганидир. Хоразмда таржима билан шуғулланмаган адиб кам. Шу сабабли, Хоразм таржима мактаби Хоразм адабий муҳитининг муҳим хусусияти, ўзбек адабиётининг катта сермахсул бир даври деб ўрганилиши шарт. Таржима асарлари шу нуқтан назардан текширилса, уларнинг аҳамияти, ўзбек халқи маънавий ҳаётини бойитишдаги ролини муайянлаштириш ҳам осонлашади.

Хоразмда амалга оширилган таржималар биринчи марта Ўзбекистон фанлар академияси Шарқшунослик институтининг катта илмий ходими Абдулла Носиров томонидан тасниф этилиб, маълумотлар махсус каталогга жамланди. Жуманиёз Шариповнинг «Ўзбекистонда таржима тарихидан» номли китобида ҳам хоразмлик таржимонлар ҳақида маълумот берилиб, таржима асарларининг қўлёзма манбалари аниқланган. Айрим тадқиқотларда Хоразмда бажарилган таржималардан бир нечтаси таҳлил қилинди, жумладан, Муҳаммадризо Огаҳий таржималаридан «Гулистон», «Юсуф ва Зулайҳо», «Шоҳу Гадо», Комил Хоразмий таржималаридан «Латойф ут-тавоиф» ўрганилди. Бироқ бу хамир учидан патир — катта таржима адабиётининг бир улуши, холос. Чунки Хоразмда улкан таржима адабиёти яратилган, ўзбек маданиятини юксалтиришда бебаҳо аҳамиятга эга асарларни ўзлаштириш орқали ранг-баранг маънавий хазина тўпланган эди. Бу эса жиддий тадқиқотни талаб қилади. А. Носиров маълумотига қараганда, XIX аср бошидан XX аср бошларигача Хоразмда бир юз йигирмата асар таржима бўлган. Улардан йигирма олтитаси адабий ва йигирма тўрттаси тарихий асарлар, қолгани турли фанларга оид китоблар, фалсафий ва диний рисоалардир. Шуларнинг бир юз ўттиз саккизтасининг қўлёзма нусхаси Абурайҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади. (А. Носиров жамлаган маълумотлар дафтари ҳам шу Институт фондида сақланмоқда).

Шуни ҳам айтиш керакки, А. Носиров маълумотлари 1960 йилгача бўлган даврни қамраб олади. Кейинги йилларда мазкур институт фондига яна бир қанча нодир китоблар келиб тушди, бундан ташқари, Ҳ. Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти ходимлари ҳам Хоразмда таржима этилган асарларнинг нусхасини излаб топиб, қўлга киритдилар. Булардан ташқари, Москва, Ленинград ва Иттифоқимиздаги бошқа шаҳарларнинг

қўлёзма фондларида ҳам Хоразм адибларининг оригинал ва таржима асарлари бор. Бобожон Санойӣ, Муҳаммадрасул Мирзо, Аҳмад Табибий, Қомил Хоразмий, Рожеъ, Юсуф Баёний, Толибхўжа, Муҳаммад Рафеъ каби адибларнинг ҳар бири бештадан, тўрттадан, Огаҳийнинг бир ўзи эса ўн тўққизта асарни таржима этган. Хивада XIX аср ўрталарида саксондан ортиқ киши мунтазам равишда таржима билан шуғулланиб турган. Бу фактлар Хоразмда таржима иши кенг қулоч ёйиб, кўпчилик шоир-ёзувчилар, илм ва адаб аҳлининг асосий машғулотларидан бирига айланганини, ўзига хос таржима муҳити шаклланганини кўрсатади. Шу муҳит заминида авлоддан-авлодга ўтиб турувчи муайян таржимавий анъаналар вужудга келган, таржима маърифат ва маданият ҳосил қилишнинг муҳим воситаси деб қаралган. Таржима адабиёти ҳажм жиҳатидан оригинал адабиётга қараганда кўпдир. У оригинал адабиёт билан баравар мавқеъни эгаллаб, умуммаданий-маънавий тараққиётнинг белгиловчи кўрсаткичи бўлган эди.

Таржимачилик ишига Хоразмда XVIII аср охиридан бошлаб эътибор қилина бошлаган. Бу эса «марказий давлат приоритетини кўтаришга, унинг қўшни ўлкалар билан, хусусан, Россия билан савдо муносабатларини тиклашга, мамлакатнинг иқтисодий ва маданий тараққиётини, нисбатан бўлса-да, изга туширишга ҳаракат қилувчи кучлар ҳам пайдо бўла бошлаган»¹ даврига тўғри келади.

Аммо Хоразм таржимачилиги анъанаси Шермуҳаммад Мунис томонидан Мирхонднинг машҳур «Равзатус сафо» номли тарих китобининг I-дафтарини таржима қилиш билан бошланган (Мунис таржимани 1821 йилда тугатган), деб айтишга ҳақлимиз. Чунки Мунисдан кейин бу иш узлуксиз давом этган ва кўп адиблар Шер-

¹ В. А. Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. Иккинчи китоб. 1964, 197-б.

муҳаммад Мунис, кейинчалик эса, Муҳаммадризо Огаҳий асослаган таржима принципларига содиқ қолиб қалам сурганлар. Мунисга бу таржимани Раҳимхон I топширган эди. Шундан кейин Хоразмда таржимага мунтазам эътибор берилиб, адаб аҳли бу ишга жалб этилган. Айниқса, Муҳаммад Раҳимхон II Феруз (1865—1910) ҳукмронлиги даврида китобхонлик ва нуктадонлик ривож топади, шеърят, фалсафа, тиб китобларини ўзбекчалаштириш, катта ҳажмдаги асарлар, йирик бадний обидаларни таржима қилиш кенг йўлга қўйилди. Таржимонларни рағбатлантириш, ишнинг бажарилишини назорат этиш, таржима асарларини кўчиртириб кўпайтириш ва бошқа ташкилий-тадбириий ишлар таржимачилик ривожига ижобий таъсир этмай қолмасди. Бу ҳол илғор фикрли, маърифатпарвар адибларни қувонтирган, албатта. Ўлкада нисбий осойишталикнинг вужудга келиши, маданият, маърифатга эътибор қилиш, хоннинг шахсан ўзи қизиқиб, таржима орқали жаҳонга машҳур асарларни ўзбек тилига ўгирилишини ташкил этиши, турган гап, нисбатан олганда, ижобий ҳодиса эди.

Муҳаммадризо Огаҳий «Қобуснома» таржимаси сўзбошисида ёзади: «Ул салтанат буржининг муалло ахтари ва ул халофат дуржининг мусаффо гавҳари... ва ул фазлу камол шабостонининг фуруздаси ва ул фаҳму дониш арбобининг муин ва қадрдони... Саид Муҳаммадраҳим Баҳодирхон... бовужуди йигитлик айёми ва айшу ишрат ҳангомида ҳеч бир лаҳву лаъба (беҳуда иш, ўйин-кулги — Н. К.) мойил бўлмай, аксар авқот... китобхонлиғ ва маънидонлиғ ишиға машғул бўлиб, ҳар турлук китобни мутолаа қилур эрди ва ўзга машғулотдан ани аъло ва афзал билур эрди. («Қобуснома» таржимаси, Абурайҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, 1214-қўлёзма, 47-бет).

Комил Хоразмий, Аҳмад Табибий, Ҳабибий, Муҳаммад Расул Мирзолар ҳам шундай фикрларни айтиб ўта-

дилар. Жумладан, шоир Табибий Хива адибларининг фаолияти, машгулотлари ҳақида гапириб, ёзади:

Яна айлаб туну кун таржумонлиғ,
Сўз ичра кўргузуб ширин баёнлиғ.
Кутуб анвоини таълиф айлаб,
Анинг отиға кўп тасниф айлаб,
Жаҳонда қўйдилар асру нишона,
Ки кўрмас ҳаргиз осибн замона...

(«Вомиқ ва Узро», 1243-қўлёзма, 22-бет)

Ҳасанмурод Лаффасий эса «Хива шоир ва адабиётчилари» номли тазкирасида бунн тасдиқлаган: «Доимо Ферузнинг хизматида 30-40 нафар шоир ва адабиётни севувчилар бўлиб, олардан баъзилари доимий котиблиғ қилиб, ҳар ранг китобларни ёзиб ва таржима этиб туродурлар». Албатта, ўша замоннинг пешқадам кишилари наздида жоҳил ва маишатпараст, мамлакат аҳволидан хабарсиз нодон хонлар, амирларга нисбатан ферузлар афзал бўлиб кўринарди, шунинг учун уларнинг ишларини маъқуллардилар. Подшоҳсиз ҳаётни тасаввур қилолмагандан кейин, ана шундай маданиятга толиб хонлар одилроқ, инсофлироқ бўлиб туюлган. Ҳолбуки, замонасининг энг истеъдодли одами бўлган Огаҳий шу «одил хон» — Муҳаммадраҳим II аҳдида ҳам яхши кун кўролмаган, «гоҳо подшоҳ хизматининг тараддуди билан кўнглумда минг ғам ва гоҳо вазир мулозиматининг тажуссуси билан жонимда юз алам», дея ҳасрат чекишга мажбур бўлган эди.

Таржима учун асарлар танлаш аксар саройдаги мажлисларда (Огаҳий айтган «китобхонлиғ ва маънидонлиғ») воқеъ бўлади. Чунки зиёлиларнинг ўтиришларида ўзбекча китоблар билан бирга форсча, арабча асарлар ҳам мутолаа қилинар, маъқул кўрилган асарни ё таржимонни саройга чақириб, ёки маҳрам орқали фармон юбориб, таржима қилиш топшириларди. Фармонда

таржимани тугаллаш муддати ва қай усулда бўлиши ҳам кўпинча олдиндан белгиланган. Таржима тугагандан кейин котибларга бериб кўчиртирилган, таржимонларнинг ўзлари ҳам баъзан нусха кўчириш билан шуғулланганлар. Қалам ҳақини хоннинг ўзи хазинасидан ҳимматига қараб тўлаган.

Бундан ташқари, ўзи, ташаббуси билан асар танлаб таржима қилганлар кўп бўлган. Масалан, Мулло Муҳаммаднийёз бинни мулло Нуруллоҳ Урганжийнинг ёзишича, у «ҳаводисоти рўзғордин андақ заҳмат ва жароҳат етиб», одамлардан дардига даво бўладиган чора излайди (асаб касалига учраган — Н. К.), Бир киши унга яхши китоблар топиб ўқишни тавсия этади. Ҳар хил асарларни ўқиб чиқади, бир кун қўлига «Анвори Суҳайлий» тушиб қолиб, бағоят қизиқиб кетади ва ҳар ерда бу асарнинг маъноларини тўлқинланиб гапириб юради. Дўстлари унинг ҳикояларига маҳлиё бўлиб, шу асарни таржима қилишни сўрайдилар. Муҳаммаднийёз дўстларининг «хотири учун тарих минг икки юз эллик учда (мелодий ҳисоб билан 1838) турки таржимасига шуруҳ» этади. Демак, таржима асарга бўлган катта муҳаббат туфайли пайдо бўлган. Бу Хоразмда чинакам бадий обидалар, пурмаъно асарларни қадрловчи, ундан баҳраманд бўлиш ва элни ҳам баҳраманд этиш пайида юрган одамлар кўп бўлганини кўрсатади. Муаллиф таржимани ҳеч кимга бағишламаган, фақат иш Оллоқулихон замонида амалга оширилганини айтиш билан кифояланган. Шундай таржимонлардан яна бири Бобожон Санойй эди.

Бобожон Санойй бадий ижод воситасида халққа наф келтириш мақсадида қўлига қалам олиб, юракдаги туйғу-дардлар, ғояларини ифодалаб, «Ҳафт кишвар», «Меҳру Моҳ», «Раъно ва Зебо» қиссаларини таржима этган. Бироқ унинг таржималарининг овозаси саройга бориб етгандан кейин шаҳзода Саййид Муҳаммад Раҳимхон Саноййга одам юбориб, асарни ўз номига бағиш-

лашни буюради. Санойй «амри подшо вожиб» дея «Ҳафт кишвар» ва «Қиссаи Меҳру Моҳ» таржималаридан янги нусха кўчириб, Ферузга тақдим этади. Бу факт шуни кўрсатадики, Муҳаммад Раҳимхон ўз замонида Хоразмда дунёга келган илму адабиётга оид кўзга кўринарли барча оригинал ва таржима асарларнинг хон номи билан боғлиқ бўлишини («хон ҳомийлигида ёзилган» деган фикрни ёйиш учун) хоҳлаган. Оқибатда сарой билан бевосита боғлиқ бўлмаган адиблар ҳам таржималарида хон номини тилга олишга мажбур бўлганлар.

Баъзан «буюртмачилар» диди билан таржимонлар диди тўқнашиб, ўзаро келишмовчиликлар ҳам содир бўлиб турган. Пешқадам адиблар мазмунан зарарли, кишилар ахлоқини бузадиган асарларни таржима қилишдан бош тортганлар, ўз позицияларини, ғоявий-мафкураравий қарашларини ҳимоя қилганлар. Бу жиҳатдан қуйидаги факт киши эътиборини тортади. Муҳаммад Раҳимхон I нинг бош вазири Юсуф Меҳтар Мунисга «Лаззатун нисо» номли асарни форсийдан таржима қилишни буюради. Мунис бундан бағоят ранжиб, таржимани бажармасдан, унинг ўрнига «Лаззатун нисо» мазмунига зид ўлароқ яхши ахлоқ-одобни тарғиб этувчи «Надоматнома» деган рисола ёзади. Аммо рисола вазирга ёқмайди, уни Мунисга қайтариб беради. Вазир шоирнинг ниятларини тушунишни хоҳламаган. Бундан аччиқланган Мунис рисолани куйдириб ташлайди. Бу маълумот ЎзФА Шарқшунослик институтидаги 940-қўлёзманинг муқовасига ёпиштирилган варақда қайд этилган. Дарқақиқат, «Лаззатун нисо» («Хотинлар лаззати») порнографик асар бўлиб, бошдан-оёқ сексуал алоқа ва ахлоқий бузуқлик ҳақида ҳикоя этади. Мунисдай улғўғоялар, инсоний туйғулар куйчисига бу асарнинг ёқмаслиги табиий эди. Мунис изидан борган Оғаҳий, Санойй, Муҳаммадниёз Урганжий, Комил Хоразмийлар ҳам таржима учун асар танлашда илғор позицияда мустақкам турганлар, гуманистик ғояларга бой халқчил асарларни

танлаб таржима қилиб, ўз истеъдодларини кишилар онги ва маънавийетини ўстиришга сарфлаш учун курашганлар.

Хонлар таржимани катта адабиёт яратиш воситаларидан бири ҳисоблаб, ўз «маданий фаолият»ларининг одатига айлантирган эдилар. Бироқ уларнинг мақсади ҳамма вақт ҳам халқни маърифатли қилиш, зиё тарқатиш эмасди, албатта. Улар ўзларини маданият ҳомийси қилиб кўрсатиш, шу йўл билан шуҳратларини ошириб, ўз сиёсий мавқеъларини мустаҳкамлашни кўзлаганлар. Шунинг учундирки, Муҳаммад Раҳимхон «Қобуснома»ни таржима қилишни Огаҳийга топширар экан, «менинг номим, сенинг сўзинг олам инқирозигача қолсин», деб таъкидлайди. Демак, у Огаҳий сингари истеъдодли кишиларнинг бадиий сўзи воситасида ўз номини абадийлаштириш, шуҳратга кўмиш учун фойдаланган. Огаҳий ҳам буни рўйирост ёзишни унутмаган.

Бироқ бундан қатъий назар, шунчалик кўп миқдордаги яхши асарларнинг таржима бўлгани — ўзбек маданиятининг равнақи, халқнинг маърифат сари интилишига катта мадад эди. Бу масаланинг объектив томони, келиб чиқадиган натижа! Иккинчи ёқдан, бу иш халқ маърифатпарвар фарзандларининг фидокорона ижодий меҳнати туфайли қўлга киритилганини эсдан чиқармайлик, хонларнинг фармон-топшириқлари улар учун бир туртки эди, холос. Мунис, Огаҳий, Қомил Хоразмий, Бобожон Санойига ўхшаш халқпарвар шоирлар хон фармонларини ўз талантларини ишга солиш, мақсад-муддаони рўёбга чиқариш, илғор фикрларни тарғиб этиш учун восита, имконият деб, халққа хизмат қилиш учун шароит деб билдилар ва ўз санъатлари, билимларини шу йўлда сарфлаб, куч-ғайрат билан ижодий меҳнат қилдилар. Ҳатто таржималар муқаддимасида хонларга аталган чиройли сўзлар ҳам шу ниятда айтилган бўлса ажаб эмас. Биз Муҳаммадризо Огаҳийнинг ҳар гал таржимани бошлашдан олдин «ихлос қаламин эътиқод авроқиға

сурдум ва қудратим борича саъю кўшиш умури-
га еткурдум», «фақир ушбу ошонда бир шиддатлиғ касал
меҳнатидин ниҳоятсиз нотавон ва ғоятсиз хастажон
эрдим... ба қадри ҳол бу хужастафол хизматни буткар-
макка мажолим борича жидду жаҳд ишин зухурга
еткурдум, бу авроқ майдонида ҳолим етгунча қалам
маркабин сурдум», «фақир бағоят масрур бўлуб, дарҳол
бу хизмат тараддудига иштиғол бўлуб, қудратим етгунча
авроқ устида кўшиш қаламин ҳаракатга киргуздум»
каби самимий жидду жаҳдини, Бобожон Санойининг
таржимавий ижодини назарда тутиб айтган:

Фано бўлмоқ эса чу дунё иши,
Ва лекин даволат қолур ул киши
Қўнгилдин чиқариб ғаму сўзини,
Езиб кетса авроқ уза сўзини,—

(«Ҳафт кишвор», 1597-қўлёзма, 301а-варақ)

қабилдаги байтларини ўқир эканмиз, адибларнинг
эзгу мақсади, ҳақиқий интилишлари равшан бўлиб қола-
ди. Бу таржимон адибларнинг ватанпарварлик, граж-
данлик туйғусидан келиб чиққан интилишдир. Улар то-
жик тилидаги дурдона асарларни ўзбек халқига тухфа
этиш, «хосу ом» фаҳмига мослаб, уларни баҳраманд
қилиш учун қалам сураётганларини чуқур ҳис этар эди-
лар. Шунинг нишонасидирки, беистисно ҳамма таржи-
маларнинг сўзбошисида таржимонлар баъзан ўз номла-
ридан, баъзан «буюртмачи» номидан олий мақсад — Хо-
размнинг туркигўй элини Шарқнинг шуҳратли обидала-
ри, илм ва адабиёт намуналари билан ошно этиб, маъ-
рифатли қилиш, маънавий зиё тарқатиш зарурати қайд
этилади.

Дарҳақиқат, шундай. Буюк Навойининг «турк элини»
баҳраманд этиш сари бошлаган маънавий-маданий юри-
ши давом этарди. Навойидан кейинги ўзбек адиблари
бу ниятни изчиллик билан амалга ошириб келдилар.

Таржима, жумладан, XIX аср Хоразм таржимачилиги ҳам шу улуг ҳаракатга хизмат қиларди. Чунки Хоразм аҳолисининг ўқимишли қисми форс, араб тилларини билганлари учун Фирдавсий, Низомий, Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Аътор, Бедил асарларини, машҳур қиссалар, насрий асарларни асл ҳолида ўқиш имкониятига эга эдилар. Бироқ бу — уларга таржима керак эмас эди, зиёлилар таржималарни ўқимас эдилар, деган гап эмас. Зиёлилар ҳам она тилида ўқиш ва завқ олишни канда қилмаганлар. Таржимонлар «хосу ом» деганда, ана шуни назарда тутганлар. Яъни, ўқимишли кишилар, гарчи таржимага муҳтож бўлмасалар-да, аммо ундан фойдаланишни, баҳраманд бўлишни лозим топардилар. Шарқ классикларининг алаҳусус, форс-тожик шоирлари Фирдавсий, Ҳофиз, Саъдий, Низомий, Жомий кабиларнинг номлари оддий одамлар орасида ҳам маълум эди, уларни катта ҳурмат билан тилга олар, бу улуг зотларнинг асарларида эзгу ғоялар, инсоний орзу-умид ифодаланганини, ҳаёт ҳикматларига бой эканини тушунардилар. Бироқ бу асарларнинг тилини билмасликлари маъноларни англаш, завқ олишга тўсқинлик қиларди. Шундай пайтда таржима авомга ҳам, саводли одамга ҳам ёрдамга келарди.

«Хоразм эликим, туркигўйдур...». Бунинг алоҳида таъкидланишига сабаб бор эди. Чунки Хоразм хонлигида ёппасига туркигўй халқ истиқомат этарди. Хоразмда таржима ишининг бунчалик кенг ривожланишига сабаб ҳам шу эди. Бир неча асрлар олдин яратилган асарларни кўплаб таржима қилиш, шунинг учун ҳам, фақат ўтмишни ўрганиш, унга тақлид этиш бўлмай, балки мақсад — умумбашарий илғор ғоялари ва бадий тақомили билан ҳамма даврларга яроқли адабий ҳамда ижобий ибрат бўларли воқеалар ва ҳикмат-пандларга бой тарихий, ахлоқий асарлар таржимаси орқали кенг халққа маърифат таратиш, оригинал тилини билмайдиган кўпчилик кишилар учун ажойиб хазина эшигини очиш эди.

Илгари фақат мадрасаларни тугатган форсидон, арабидонларгина ўқиб фойдаланган антиқа асарлар туркий тилга ўгирилгандан сўнг омма орасига чуқурроқ кириб борар, кўпроқ маърифат тарқатар эди. Сирасини айтганда, таржимачилик маърифатпарварлик ҳаракатининг узвий бўлаги ҳисобланиб келган. Хоразм адиблари асосан маърифатпарвар кишилар бўлиб, бутун истеъдод ва билимларини шу йўлга тиккан эдилар. Мунис, Огаҳий, Комил, Санойй, Баёнийларнинг илғор қарашлари, гуманизми маърифатпарварлик ғоялари билан омукта эди. Маърифатпарварлик ғоялари оригинал ижодда ҳам, таржимада ҳам етакчилик қилар, бош мақсад бўлиб ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам биз бемалол, таржимага эътиборнинг кучайгани Хоразмда маданий ҳаётдаги кўтаринкиликдан, адабий кучларнинг жонланишидан нишонадир дея оламиз. Маданий кўтаринкилик эса ўтмиш меросини ўзлаштириш, тарихни, ўзликнинг илдизларини қидириш ва унга суянишни тақозо этади. Ўз навбатида бу миллий уйғонишнинг бошланаётгани, миллий маданиятни ривожлантиришга интилишнинг натижасидир. Айтилган фикр шунинг учун ҳам тўғрики, Хоразмда кўп миқдорда тарихий китоблар таржима қилинди, Хоразм тарихи ҳам ўзбек тилида ёзилди (Бухоро ва Қўқон хонлиқларининг тарихи форс тилида ёзилган), «Тарихи тарокима», «Шажараи турк» (Абулғозий Баҳодирхон) каби турк қавмлари дарахтини ўрганишга бағишланган биринчи жиддий асарлар ҳам Хоразмда яратилган. «Равзатус сафо», «Тарихи комил», «Табақоти Акбаршоҳий», «Зафарнома» сингари тарих китобларида бўлса туркий халқлар, жумладан, ўзбекларнинг ҳам тарихи акс этган, уларни таржима қилиш — ўз халқининг тарихини ўз тилида тиклаш эди. Шунинг учун хоразмлик зиёлилар бу ишга астойдил киришиб, муқаддас бурч деб билиб меҳнат қилганлар.

Шу тариқа, Хоразмда планли равишда изчил ва системали амалга ошириб борилган, бир хон ҳукмдорлигида

бошланиб, охирига етмаган иш кейинги хон даврида давом эттирилган. Мисол учун «Равзатус сафо»нинг биринчи дафтари таржимасини Мунис Муҳаммад Раҳим I фармони билан бошлаб якунлаган бўлса, кейинги дафтарлар (асар 7 дафтардан иборат — Н. К.) Оллоқулихон, Раҳимқулихон, Муҳаммад Аминхон, Саид Муҳаммадхон, Муҳаммад Раҳимхон замонларида Огаҳий, Рожи, Муҳаммад Назар, Комил Хоразмийлар шуғулланиб, мазкур асар таржимасини ниҳоясига етказганлар. «Тарихи комил» ҳам шундай узоқ муддат давомида таржима қилинган. Бу факт икки нарсага диққатни жалб этади: 1) таржима ишини меросий анъана, муҳим иш деб билиш; 2) катта асарларни коллектив бўлиб, бўлиб олиб таржима қилиш. Чунончи, «Равзатус сафо» таржимасида беш киши иштирок этган бўлса, «Тарихи комил» (12 жилд) таржимасига ўн бир киши қатнашган, булар: Нурулло Муфти эшон ва мулло Муҳаммадшароф (I жилд), Муҳаммад Рафеъ ибн Нурулло махсум (II жилд), Мулло Ибодулло Махзум (III жилд), домло Худойберган Охун (IV жилд), Муҳаммад Шарифхўжа валади Абдурахмонхўжа (V жилд), Отаниёз ибн Хўжаниёз (VI жилд), Ибодуллохўжа Охун валади Бобохўжа ва домло Муҳаммад Одил валади Ортиқниёз (VII жилд), Жуманиёз Охун бин Омонниёз Сўфи (VIII жилд), Отaxon валади Қаландар (XI жилд), Саидниёз валади Муҳаммад Яъқуб (XII жилд). Таржима олти йил давом этган. Лекин қизиқки, таржимонлар ҳар бири билими ва тарихнавислик услуби билан иш кўрган бўлса ҳам, бу салмоқдор китобни ягона принцип асосида ўзбекчалаштиришга муваффақ бўлганлар. Кўринадики, «Тарихи комил» таржимонлари орасида номи чиққан шоирлар йўқ, улар асосан тилни пухта билган саводли зиёлилар (муллолар) дир. Бироқ «Равзатус сафо» таржимонлари Хоразмнинг истеъдодли шоирлари эдилар. Сабаби Мирхонднинг асари XV аср Ҳирот бадий насри услубида серифода тил билан ёзилган, унда шеърий парчалар,

ҳикоятлар ҳам бор. Шунинг учун бундай бадний-тарихий асарларни оддий муллолар таржима қила олмас эдилар. (Рожи ва Муҳаммад Назар ҳам шоиртабъ киши бўлганлар — Н. К.). «Равзатус сафо» услубида ёзилган Хоразм тарихини ҳам Мунис, Огаҳий, Баёнийлар таълиф этгани фикримизни тасдиқлайди.

Бу факт, ўз навбатида, Хоразмда таржимонларнинг қобилиятига қараб ишга жалб этиш, қизиқиш, имкониятларини ҳисобга олиш ҳам бўлганидан далолат беради. «Ихтисослашув» шунга олиб келганки, бадний таржима билан шуғулланувчилар, ахлоқий-фалсафий асарларни таржима қилувчилар, фикҳ, мароқиб каби диний асарларни ўгирувчилар, тарихий китоблар таржимонлари ажралиб чиққан. Улар орасида Огаҳий сингари «универсал» қобилиятли таржимонларни ҳам учратамиз. Шу фазилатларга қараб адабий-илмий кучлар уюштирилган ва муайян мақсадга йўналтирилиб, маданиятга хизмат қилдирилган.

Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарларида ҳам таржима бўлиб турган, аммо ҳеч ерда бу иш Хоразмдагидай ташкилий асосда ривожланган эмас. Тошкентда литографияларнинг пайдо бўлиши билан таржимага эътибор ошган, аммо у ноширларнинг истагига вобаста эди. Тошкент таржимачилиги яна бошқа жиҳатлари билан Хоразм таржимачилигидан фарқланади. Шулардан бири — Тошкент рус адабиётидан таржиманинг бошланишидир. Шунингдек, озарбайжон, татар адабиётидан ҳам қисман таржима бўлиб турган. Хоразмда рус тилидан таржима ҳали бошланмаган эди. Таржима асарларини нашр этиш ҳам йўқ эди, асосан қўлда кўчирилиб тарқатиларди. Шунга қарамай, форс-тожик адабиётининг кўп нодир намуналари таржима қилинди. Ўзбекистоннинг бошқа жойларида таржима қилинмаган «Маҳфилоро», «Бадоеул вақоеъ», «Ҳафт кишвар», «Вомиқ ва Узро», «Меҳру Моҳ», «Баҳори дониш» каби асарлар Хивада ўзбек тилига ўтказилган. Тошкент, Қашқар, Бухо-

ро, Шаҳрисабзда таржима қилинган «Чор дарвеш», «Анвори Суҳайлий», «Шоҳнома», «Гулистон», «Ахлоқи Муҳсиний», «Латифут тавоиф» асарларини ҳам Хоразм таржимонлари она тилига ўгирганлар. Уларнинг баъзилари ўзларидан олдинги таржимонларнинг мавжудлигини билганлар (масалан, «Анвори Суҳайлий» таржимони Ниёзмуҳаммад), бироқ бор таржималардан қониқиш ҳосил бўлмагани учун ёхуд ўз қаламини синаш мақсадида янги таржималар амалга оширилган. Хоразмнинг ўзида бешта асарнинг қайта-қайта таржима қилингани ҳам шу боисдан бўлса ажаб эмас. Бархурдор Туркман Мумтознинг «Маҳфилоро» (бошқа номи «Маҳбуб-ул қулуб» — Н. К.) асаридан қисмлар Хивада беш марта таржима қилинган. Шунинг учтаси бевосита Муҳаммад Раҳимхон Соний фармони билан бажарилган. Чунончи, у Комил Хоразмийга, Муҳаммад Тоҳирга ва Комилнинг ўғли Муҳаммад Расул Мирзога бу юмушни топширади. Бунга бир неча сабаб бор. Биринчиси — асар тилининг истиораларга бой, мураккаб эканлиги ва таржимонлар уни ҳар хил усулда ўзбек тилига ўгиришларидир. «Маҳфилоро» таржимаси катта маҳорат талаб қиларди, буни уйдлаш ҳар кимга ҳам насиб бўлмаган. Феруз асарнинг бир неча хил таржимасини қўлга киритиб, улар орасидан маъқулини танлаш имкониятига эга бўлган. Иккинчидан — у бу асар таржимаси билан энди адабиёт майдонига қадам қўйган ёшларни синаган. Масалан, мадрасани эндигина битирган Муҳаммад Расулга у «Раъно ва Зебо»ни таржима қилиб, куч синашни буюради. Учинчидан, «Маҳфилоро» катта ҳажмдаги асар бўлиб, Хоразм таржимонлари унинг айрим қиссалари ва бобларини ажратиб олиб таржима этганлар. «Раъно ва Зебо»ни Бобожон Санойи ҳам таржима этган. Асар биринчи бобининг яна бир таржимаси борки, у анонимдир. Демак, ҳар бир янги таржима ўзбек китобхонига Мумтоз асарининг янги қисмларини таништириши мумкин эди. «Маҳфилоро» таржи-

малари деярли бир даврда амалга оширилган бўлса, Восифийнинг «Бадоеъул вақоеъ» асарининг биринчи таржимаси билан учинчи таржимаси орасида қарийб юз йиллик даврий масофа ётади. «Бадоеъул вақоеъ»ни Оллоқулихон даврида (1829 йил) Диловархўжа, Феруз замонида Огаҳий, инқилоб арафасида Муҳаммад Амин тўра таржима қилганлар. Шунга ўхшаш, Хоразмда «Соқийномаи Фузулий», «Ахлоқи Муҳсиний», «Вомиқ ва Узро» асарлари икки мартадан таржима бўлган. «Соқийномаи Фузулий» (ёки «Ҳафт жом») таржимасини Ферузшоҳ аввал Муҳаммад Расул Мирзога, кейин Аҳмад Табибийга топширади. «Вомиқ ва Узро»нинг Мағфурхўжа Саййид Ҳусайн Хоразмийнинг насрий таржимаси (1835 йил) мавжудлигини билгани ҳолда, Аҳмад Табибийга «назм ила таржима эт» деб буюради.

Бадий асарлар, тарих китоблари асосан форс тилидан ўгирилган, қисман илмий ва фалсафий асарлар ҳам. Шунинг учун форс тилидан қилинган таржималар бутун таржима маҳсулотининг 80—85 процентини ташкил этади, дейиш мумкин. Бу эса форс тилидан ўзбек тилига таржима аънаналарини вужудга келтирган, бадий таржиманинг асосий масалалари ҳам (хоҳ назм бўлсин, хоҳ наср) шу тиллар билан боғлиқ зухур этган. Араб тилидан таржима диний асарлар, баъзан фалсафий ёки мароқиблар, қисман тарих китоблари (чунончи, «Тарихи комил») соҳасига тўғри келган.

Хоразмда ҳинд адабиёти намуналари ҳам, чунончи «Қалила ва Димна», «Чор дарвеш», «Ажойбул қисас» асарлари таржима қилинган. Бироқ булар бевосита ҳинд тилидан эмас, балки форсча вариантларидан ўгирилган.

Форс-тожик адабиёти нуфузининг баландлиги, таржимада асосий эътиборни шу адабиёт намуналарига қаратиш адабий алоқалар характериға ҳам таъсир этган, яъни Алишер Навоий ижоди билан бирга форсий адабиёт аънаналарини изчил давом эттириш, шу адабий мерос намуналарига татаббуъ-назиралар ёзиш, тахмислар

боғлаш ривожланган. Шермуҳаммад Мунис ўзининг бир шеърида руҳи «ҳомий» бўлган Алишер Навоий билан бирга форс-тожик адабиётидан 12 кишини ўз устодлари қаторида эҳтиром билан санаб ўтади, «волии мулки тариқат Низомий», «пири маъни» Жомийдан мадад олгани, «Ҳофизи Шероз лутфидин тараққийлар» топгани, «файзи Фирдавсий» кўнглини олганини ёзади. Бу, шунчаки, декларатив иқрорнома, «шогирд эҳтироми» белгиси эмас. Бу ҳақиқий аҳволни акс эттирарди. Чунки шундай мисраларни Огаҳий, Комил, Санойӣ ва бошқа шоирларда ҳам учратамиз. Улар ҳақиқатан ҳам, салафларнинг барчасидан баҳраманд бўлар, турли услуб ва равияларни ўзлаштиришга интилардилар. Бунинг натижаси ўлароқ, икки (ўзбекча, тожикча), баъзан уч (ўзбекча, тожикча, арабча) тилда асар ёзиш, зуллисонийлик анъанаси Хоразмда ҳам яхши ривожланиб келган. Муҳаммад Қосим, Диловархўжа, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммадризо Огаҳий, Комил Хоразмий, Аҳмад Табибий, Муҳаммад Расул Мирзоларнинг тожикча шеърлари бизгача сақланиб қолган. Огаҳий ўзининг форсий ғазаллари, мухаммасотини «Таъвизул ошиқин» девонига алоҳида бўлим қилиб киритган. Комилнинг чиройли, ўйноқи форсий таббуълари ҳам кишини мафтун этади. Аҳмад Табибий бўлса форсий шеърларини жамлаб девон тартиб берган. Хоразмда икки тилли баёзлар, мухаммасотлар ва бошқа мажмуалар кўплаб тузилган. Форс-тожик классик шоирлари: Хайём, Ҳофиз, Саъдий, Камол Хўжандий, Хусрав Деҳлавий, Румий, Жомий, Бедил асарларидан; кейинги асрлар тожик шоирлари: Ҳилолий, Сайидо, Соиб, Зебуннисо, Фоний Кашмирий, Партав, Содиқ, Исмат каби шоирларнинг ашъоридан тузилган терма баёзлар кўп учрайди. «Мажмуатуш шуарои Мумтоз»да (7081-қўлёзма) бир юз ўттиз тўртта тожик шоирининг ғазаллари жамланган. Биргина Умар Хаём рубоиётининг XIX аср иккинчи ярмида Хоразмда кўчирилган беш-олтита қўлёзмаси бор. Абдураҳмон Жомий, Саъдий Шерозий, Мир-

зо Абдуқодир Бедилнинг алоҳида-алоҳида асарларидан ташқари, қуллиётлари ҳам тузилган. Форс-тожик классиклари Алишер Навоий, Муҳаммад Фузулий, Амририй, Машраб, Мунис, Огаҳий, Феруз шеърлари жамланган баёзларда ҳам бирга келтирилган. Беруний номидаги Шарқшунослик институтидаги Хоразмда тузилган ўн учта «мухаммасот»лардан иккитаси тожикча, биттаси ўзбекча-тожикчадир, бундан бошқа яна учта ўзбекча-тожикча ғазалиёт мажмуаси мавжуд. Шу фондда ўн бешта тожикча «мажмуан рубоиёт» сақланади. Бир юз қирқ олти баёздан етмиш тўрттаси тожикча ёки ўзбекча-тожикчадир. Таржима бўлган йирик насрий асарларнинг ҳам Хоразмда китобат қилинган асл нусхалари анча.

Шундай бўлгач, «Хивада форсийпарастилик 12 асрнинг (ҳижрий сана, мелодий 18 аср) биринчи ярмига қадар давом этди... форсий тилда шеър ёзиш тўхтади» («Турк дурани» журнали 1918, 3-сон), деган фикр нодуруст бўлиб чиқади. Тўғри, Хоразмда XVIII аср иккинчи ярмидан бошлаб, кўпроқ ўзбек тилида асар яратиш ривожланган, лекин форсий шеър ёзиш тўхтаган эмас. Шарқ адабиётига муҳаббат, унинг катта-кичик барча ютуқлари билан танишишга интилиш иккинчи бир ҳодисани келтириб чиқарган — бунга эътибор қилиш керак: Хоразмда усмонли турк тилидаги адабиёт, айниқса шеърят намуналари тарқала бошлайди. XIX асрнинг иккинчи ярмида Хивада бир неча туркча шеърый мажмуалар тузилган. Ноилий, Қуддусий, Хаёлий, Лайло, Партав, Ниёзий кибиларнинг туркча шеърлар девони кўчирилган. Шунингдек, туркман-ўзбек адабий алоқаларининг кучайиши Андалиб, Махтумқули асарлари нусхалари тарқалишида ўз ифодасини топган эди. Бу фактлар Хоразм адабий алоқалари ўзига хослигининг яна бир қиррасини очади. Хоразмлик таржимонлар орасида усмонли турк тилидан таржима қилишнинг расм бўлгани ҳам шу алоқаларнинг самараси бўлса ажаб эмас.

Кўнгилларнинг севгани

Форс-тожик адабиётининг X асрдан бошлаб қўлга киритган энг яхши ютуқлари, турли жанр ва йўналишдаги асарларини ўгириш, уларни ўзбек тилида жамлаб, янги замонда, янги китобхонлар манфаати учун хизмат қилдириш Хоразм таржима мактабининг катта ютуғи эди. Агар тарихий асарларни ҳам Шарқ насрининг намунаси эканини ҳисобга олсак, «Равзатус сафо», «Зафарнома», «Табақоти Акбаршоҳий»ларни бадий наср таржимаси сифатида олиб қарашга тўғри келади ва демак бу билан бадий таржиманинг салмоғи яна ҳам ортади.

Таржима бўлган бадий асарлар Хоразм китобхонларининг диди, эҳтиёжини ифодалайди. Аввало шуки, таржима бўлган бадий асарлар Шарқда машҳур шоир ва ёзувчиларнинг қаламига мансуб. Булар: Абулқосим Фирдавсий, Низомий Ганжавий, Қайковус ибн Вушмгир, Саъдий Шерозий, Хусрав Деҳлавий, Абдурахмон Жомий, Воиз Қошифий, Бадриддин Ҳилолий, шунингдек, Хуросон ва Мовароуннаҳр адабий анъаналарининг давомчилари Зайниддин Восифий, Бархурдор Мумтоз ва бошқалар. Улар яратган асарлар Шарқ бадий тафаккури тарихида сезиларли из қолдириб, улкан форс-тожик адабиётининг тараққиёти этапларини белгилаб берган, ҳар бири янги бир бадий воқеликка айланган ўлмас обидалардир.

Буюк шоирлар халқнинг асрий армонлари, эзгулик ва гўзал ҳаёт ҳақидаги, дўстлик ва ростлик, эрк ва адолат, муҳаббат тўғрисидаги ширин ҳаёллари, романтик туйғуларини акс эттирганлар; яхши инсоний хулқ-атвор, саховат, донолик, илм-маърифатнинг шарофатини кўрсатиб, инсон номини тубанлаштирадиган зарарли хислатларни қоралаганлар; бу асарларнинг бутун маъзини инсон учун қайгуриш, унинг руҳий оламига кириб бориб, янги-янги қирраларини очишга интилиш ташкил

этади. Гуманизм, инсонпарварлик — Шарқ адабиёти-нинг томирида гупириб оққан қон, етакчи пафос эди. Шунинг учун бу асарларга қизиқиш сўнмасдан келди, уларнинг маърифий ва тарбиявий аҳамияти камаймади. Халқпарварлик, маърифатпарварлик руҳида ижод этган XIX аср Хоразм адибларига Фирдавсий, Низомий, Жомий ғоялари, юқсак санъати айниқса қадрли ва яқин эди. Шу боис улар улуғ салафларининг рудона асарларини катта муҳаббат билан таржима қилиб «туркигўй эл»га гўзал маънавиёт оламини кашф этдилар, эзгу ғояларини тарғиб қилдилар. Чунончи, Муҳаммадризо Огаҳий таржима қилган асарларни олиб кўрайлик.

«Ҳафт пайкар»— улуғ Низомий «Хамса»сининг ажойиб дostonларидан бири, унда шоҳлик ва муҳаббат проблемаси, мамлакатни адолат муҳри-ла бошқариш, халқ жафокорларидан қасос олиш, золимликни енгиш идеяси тасвирланган. Ички ҳикоятларда бўлса софлик, биродарлик, вафо ва ростгўйлик тасвирланади, ёмон хислатлар қораланади. «Ҳашт биҳишт» яна бир улкан хамсанавис шоир — Хусрав Деҳлавий қаламига мансуб, унда Низомий ғоялари янги тарзу тароват билан куйланган. Баҳром ва Дилором қиз орасидаги оташин муҳаббат, ғоят қизиқарли афсонавий ҳикоятлар Хусрав Деҳлавий асарининг шуҳратини оширган эди. «Ҳашт биҳишт» Баҳром Гўр сюжетининг ишланишида янги босқич бўлиб, Алишер Навоий ҳам «Саъбаи-сайёр» асарини ёзишда ундан фойдаланган эди.

Огаҳий Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг учта асарини таржима қилган, булардан икkitаси «Ҳафт авранг» дostonлари бўлса, биттаси шоирнинг ўғлига атаб ёзган ажойиб ҳикоятлар китоби «Баҳористон»дир. Жомий — файласуф, ҳаким, шоир. «Юсуф ва Зулайҳо»да пок муҳаббат билан бирга, ҳаёт гўзаллигини куйлаш, эзгу инсоний хислатлар, ахлоқий етукликни, халқпарварлик, меҳр-оқибатни улуғлаш бор. Бу ажойиб дostonни Жомий ижодининг чўққиси десак, янглишмаймиз. Жомийдан

кейин бу асарга ўнлаб жавобиялар ёзилганини (жумладан, ўзбек шоирлари томонидан ҳам) айтиш кифоя. «Саломон ва Ибсол» бўлса — инсонни комил ахлоқининг моҳияти, унга эришиш тариқатини тасвирловчи фалсафий дoston. Ҳар икки дostonнинг мавзуи ишқ-муҳаббат бўлсада, аммо улар орасида фарқ мавжуд. Зулайҳо муҳаббати хийла ҳаётий тасвирланган. Қизнинг ёр висолига етиш учун интилишлари, турли чора-тадбирлар қўллаши, қалб тугғени, ҳаяжонли, эҳтиросли кечинмалари ўқувчида катта таассурот қолдиради. Зулайҳо муҳаббати оташи билан Юсуфнинг қуруқ муомаласи, истиғноси (ўзини олиб қочиши) орасидаги, бошқача айтганда, интиҳосиз ишқ билан тенгсиз ҳусн орасидаги кучли драматик тўқнашувлар кишини беихтиёр ўзига тортади, вужудимизни қамраб олади. Шунинг учун биз шоирнинг фалсафий-тасаввуфий ишораларини унутамиз, ўзимизни реал воқеаларни акс эттирган ажойиб гўзал дostonнинг сеҳрли оғушида ҳис этамиз, «Саломон ва Ибсол»да эса, аксинча, рамзий-ишоравий тасвир реал лавҳаларни босиб кетади, шу сабабли тасаввуф таълимотидан беҳабар одам бу асарни чуқур фаҳмламайди. Шунга қарамай, улуғ шоирнинг маҳорати, дардли, жозиб байтлари дostonнинг эл орасида шуҳрат қозонишини таъминлаган. Зеро, Абдурахмон Жомий фалсафаси ҳаётсеварлик, ижтимоий фаоллик, пок ахлоқ фалсафасидир, у бутун ижодида бу эътиқодни қаттиқ туриб тарғиб этди, уни ўз шеърятининг қат-қатига сингдирди.

Шайх Саъдийнинг бебаҳо асари «Гулистон» ўзбек тилига тўрт марта таржима қилинган (С. Саройи, Огаҳий, Муродхўжа ва Ғ. Ғулом, Ш. Шомуҳамедов, Р. Комилов), лекин у оригиналида ҳам ўзбеклар орасида машҳур бўлган, унинг ҳикматлари, ҳикоялари эл орасига сингиб кетган эди. Бу китоб инқилобгача мактаб ва мадрасаларда алоҳида дарслик сифатида ўқитилган, одамийликдан, турмуш сабоқларидан таълим берган. Лекин у қуруқ дидактик ахлоқ китоби эмас, балки юксак ада-

биёт намунаси, саъдиёна шеърят ва ҳикоятлар, ҳикматлар мажмуи. Саъдийнинг битмас-туганмас маънолари, жозиба кучи ҳақида «Гулистон»ни ўтган аср охирларидаёқ 38-мартта инглиз тилига ўгирган Эйдвон Орнуэл бундай ёзган эди: «Унинг (Саъдийнинг — Н. К.) асарларини қай вақтда ва қандай ҳолатда бўлса-да, майдонга қўйилса, доимо шоёни мутолаадир. Унинг асарларидан қайси бирининг бўлса ҳам истаган саҳифасини очиб ўқисангиз, муаллифнинг завқи солимига ва жуда узоқни кўрадиган заковатининг бирор намунасига муқаррар дуч келасиз. («Шўро» журнали, 1914, 91-бет).

Шу сабабли «Гулистон» дунёга машҳур ва у жаҳоннинг кўп тилларига таржима қилинган; унинг ҳикматлари Навоий, Бобур, Гулханий, Мунис, Огаҳий, Ҳамза, Авлоний каби ўзбек адибларига илҳом берган, янги тарихий шароитда янги асарларнинг яратилиши, муҳим ижтимоий фикрларни олға суришга сабаб бўлган.

Алишер Навоийнинг назарига тушган, улуғ ўзбек шоирини пир ва устод деб билган Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъул вақоеъ» асари ҳақида алоҳида гапириш лозим. Бу — чинакам реалистик адабиёт намунасидир. «Гулистон»да ҳам реалистик ҳикоялар кўп. Аммо улар ҳикмат айтиш, қиссадан ҳисса чиқариш услубига бўйсундирилган. Восифий эса ўз бошидан ўтган, ўз кўзи билан кўрган, ёхуд замондошларидан аниқ эшитган воқеаларни тасвирлайди, тўлақонли характерлар, портретлар яратади. Чунончи, Алишер Навоий ҳақидаги туркум ҳикояларда зукко шоирнинг нозик табиати, шогирдларга меҳрибонлиги ва талабчанлиги, ижодий салоҳияти, психологик ҳолатлари, тadbиркорлиги, адолатшоҳ сиймо сифатидаги ишлари нақл этилган. Еки Паҳлавон Муҳаммад ва бошқа Ҳирот паҳлавонлари ҳаётдан олинган қизиқ-қизиқ ҳикоятларни олиб кўринг. Уларда воқеанинг батафсил, деталлаштириб, айна вақтда меъёрдан чиқмасдан тасвир этилиши кишини ҳайрон қолдиради. Ўзи ва Ғиёсиддин Муҳаммад ҳақидаги туркум ҳикоялар ҳам

қизиқарли. «Бадоеул вақоеъ»да XV—XVI аср Ҳирот ва Мовароуннаҳр ҳаётининг реалистик картиналари чизилган. Биз Ҳусайн Бойқаро саройи, султоннинг хулқ-атвори, қилиқлари, Хадичабегим, амир ва шаҳзодалар характери билан танишамиз. Оддий халқ, камбағал зиёлилар аҳволи асарда яхши акс эттирилган. Муаллиф даврнинг мудҳиш зиддиятлари, диний низолар, тахт-тож даъвогарларининг қонли урушлари ҳақида ёзади. Қизилбошларнинг Ҳиротни эгаллагандан кейинги қирғин-баротлари, амалдорларнинг жаҳолати ва зулмини тасвирловчи ҳикоялар, қиш совуғида ўтин ва озуқанинг йўқлигидан дийдираб қолган Самарқанд талабалари ҳақидаги ҳикояларни ўқиғач, шу манзаралар асло ёдингиздан кўтарилмайди. Ёхуд фаҳш ва хотинбоз Гиёсиддин Муҳаммаднинг полиз қоровули хотинига тажовуз қилиши ҳикоясини олайлик. Қовунхўрликка борган Гиёсиддин полиз қоровули — қулнинг хотинига кўзи тушиб, кундуз кунни уни полиз ичида зўрлай бошлайди. Хотиннинг эри келиб, бу воқеани кўргач, курак билан Гиёсиддиннинг бошига туширади, бундан ғазабланган нобакор Гиёсиддин қулни чавақлаб ўлдиради. Воқеа устига етиб келган хожа — қулнинг эгаси Гиёсиддинга қараб: ҳеч қиси йўқ, сизнинг бошингизга юзта қул садақа, деб уни овутади ва уйига таклиф этиб, зиёфат беради. Бечора қулга, дод-фарёд қилган хотинига ҳеч ким парво қилмайди. Гиёсиддин хожага: ачинманг, қулингизнинг баҳосини тўлайман, дейди. Қанчалик қабоҳат, қанчалик дард бор ҳикояда! Қулни одам қаторига қўшмайдилар, у сотиб олинган мол ва унга муомала ҳам ит ёки ҳўкизга бўлган муомала билан баробар. Восифий бунақа хулоса чиқармаган, албатта. Лекин унинг «холисона» тасвирида аммаваччаси Гиёсиддинга нафрати очиқ сезилади ва шундай ачинарли, аянч хулоса келиб чиқади. Шунга ўхшаш ҳикоялар билан муаллиф даврининг тенгсиз ижтимоий ҳаётини акс эттирган. У жоҳил, нодон амалдорларни масхаралаб ёзган, уларни ҳажв этган. Чу-

нончи, Шайбонийхоннинг бош вазири Хожа Алининг аҳмоқлиги, илму адабдан бегона, тунд ва кунд бир шахс эканини талай мисоллар билан кулгили тарзда баён этиб келиб, охирида: мана шу одам бир неча йиллар давлатни бошқарди, мамлакат ва одамлар тақдирига мутасадди бўлди,— дейди киноя билан.

Ҳажвий оҳанг, даврнинг ҳокимлари, қози-муллолари устидан кулиш Мумтознинг «Маҳфилоро» асарида ҳам бор.

Мумтоз таҳаллуси билан ижод этган Мирзо Бархурдор Туркман Фароҳий XVII асрда Хуросонда яшаган улкан насрнавис адибдир. Ҳиротга яқин Фароҳ шаҳрида туғилиб вояга етган Мумтознинг асл насаби туркий қабилалардан бўлиб (исми шарифидаги «Туркман» сўзи ва асарларида учраб турадиган ўзбекча номлар, мақол-маталлар шундан далолат беради), у узоқ умри давомида оғир ҳаётни бошдан кечиради. Марв, Исфаҳон, Ҳирот, Хабушон ҳокимлари саройида муншилик қилиб, катта мансабларга кўтарилган бўлса-да, аммо бирон ерда ҳам муқим туролмасдан шаҳардан-шаҳарга, юртдан-юртга кўчиб юрган. Бунинг сабаби сафавий ҳокимлар саройидаги фитна-фасодлар, ўзаро уруш-жанжаллар, жаҳолат ва диний таассубнинг кучайганлиги эди. Мумтоздай равшан фикрли хуштабъ донишманд ва халқпарвар ёзувчилар феодал сарой муҳитига сиғмас эдилар. Айрим маърифатли вазир ёки амирларнинг ҳомийлиги бу ҳасад ва жаҳолат тўфонини тўса олмас эди.

Мумтознинг ижодий фаолияти Исфаҳон шаҳрида бошланди. Бу ерда у илғор қарашли шоир-ёзувчилар билан дўстлашиб, қизиқарли қисса-ҳикоялар билимдони сифатида шуҳрат қозонади, халқ орасида тарқалган ривоятларни йиғади ва мухлисларнинг қистови билан уларни қайта ишлаб чиқиб, «Маҳфилоро» асарини яратади. 400 га яқин қисса ва ҳикоятларни ўз ичига олган бу асар ҳажмининг катталиги жиҳатидан Шарқ адабиётида

«Минг бир кеча»дан кейин иккинчи ўринни эгаллайди. Афсуски, бу ажойиб асарнинг умри қисқа бўлди — кейинги авлодларга уни кўриш nasib этмади. Муаллиф Дарун шаҳрида яшаб турганда чемишгезек курдлари ва қипчоқларнинг ҳужумига дучор бўлади, улар адибнинг мол-мулкини ва «Маҳбуб-ул қулуб»нинг ягона нусхасини талаб олиб кетадилар. Асар дом-дараксиз йўқолади. Адибнинг ўзи эса мудҳиш қийноқлар, руҳий изтироблардан кейин бир амаллаб қочиб қутулади ва Ҳиротга қараб йўл олади. Бу ерда у бир оз ором олгандай бўлади. Ҳирот ҳокимининг донишманд вазири Мирзо Саъдиддин Роқим маслаҳати билан панду насиҳат мазмунли «Шамса ва Қаҳқаҳа» деган асарни ёзади, унда ўзбошимча ҳокимларга таъсир этиб, уларни яхшилиқ йўлига даъват этиш мақсад қилиб олинган эди. Шу ният билан муаллиф замонасининг ношоиста воқеаларини қаламга олиб, ур-йиқитлар, феодал бош-бошдиқликнинг фожиали оқибатларини, халқ бошига келтирган кулфатларини тасвирлайди. Улардан тегишли хулосалар чиқаради. Мумтоз Ҳиротда шароит ёмонлашгани учун яна Хабушон шаҳрига келади. Ёши анчага бориб қолган, ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиб тажрибаси ортган истеъдодли адибнинг ижодий ниятлари ҳали сўнмаган эди. Шунинг учун у дўстлар, мухлисларнинг далда-илтимосларига кўниб, «Шамса ва Қаҳқаҳа», «Раъно ва Зебо» қиссаларини ҳамда «Маҳфилоро»дан хотирасида сақланиб қолган қисмларини кўшиб, уларнинг ҳаммасини ўзининг серифода ширин бадий тили билан янгидан таҳрир этиб; «Маҳбуб-ул қулуб» (Кўнгулларнинг севгани) номли янги асарини таълиф этади. «Маҳбуб-ул қулуб» ҳажман «Маҳфилоро»дан кичик, унда 90 та қисса ва ҳикоятлар жамланган. Аммо шунинг ўзи ҳам Мумтоз қаламининг сеҳри ва қудратини бизга етказишга кифоя этадиган қимматли адабий меросдир. «Маҳбуб-ул қулуб» бутун Шарқ мамлакатларига тарқалиб, шуҳрат қозонади, унинг ҳикоялари Ўрта Осиё, Эрон, Туркия, Ҳиндистон

адибларига илҳом бериб, янги-янги дostonларнинг ёзилишига сабаб бўлди.

Бунинг сабаби Мумтоз Фароҳий асарининг халқчил ғояларга бойлиги, мардлик ва муҳаббат, адолат ва эзгуликнинг улуғланиши, ажойиб-ғаройиб саргузаштлар, ўткир сюжетли воқеа-ҳодисалар тасвири орқали янги қаҳрамонлар, ажойиб тақдирли кишилар образининг шакллантирилгани эди. Асаргарчи Шарқда кенг тарқалган усул — қисса ичида қисса тарзида ёзилган ва бу жиҳатдан «Минг бир кеча», «Қалила ва Димна», «Чор дарвеш» каби машҳур асарларга ўхшаб кетса-да, аммо ундаги қисса-ҳикоятларнинг мазмун-мундарижаси ва айниқса ёзилиш услуби батамом янги эди. Асарни қизиқарли этган яна бир хусусият бу барча ҳикоят ва қиссаларнинг ягона мотив — қийин аҳволга тушганда ундан қутулиш йўлини излаш, фаоллик кўрсатиш, тадбир, заковат билан душманни енгиш сари интилиш ғоясига бўйсундирилганидир. Шу орқали муаллиф турмушнинг чигал, мураккаб лавҳаларини чизади, инсоннинг ҳаёт тўлқинларига бардош бериб, иродасининг чиниқиши, сафарда турли одамлар орасида бўлиб, ёмон-яхшини, тажриба қилиши, ибрат олиб, тарбияланишини кўрсатмоқчи бўлади. Асарда афсона-қиссалар тасвири баҳонасида XVII аср ижтимоий ҳаётининг реал лавҳалари қаламга олинади. Мумтоз ўз муҳолифлари — фирибгар ва жоҳил руҳонийлар, ҳаромхўр амалдорлар, қароқчи, йўлтўсар сўфилар устидан кулади. Масалан, иккинчи дафтарнинг асосий қаҳрамони — одамларга яхшилик қилман деб ҳамма вақт бир ишқал чиқарадиган Носирнинг саргузашти орқали тўла маънодаги комик саҳналар, кулгили вазиятлар яратилганким, уларда ўғри, қароқчилар билан шерик бўлган сўфилар, қаландарларнинг башараси очилган, шаҳар волиси, ҳоким ва имомларнинг талончилиги, ярамас хулқ-атвори ҳажв этилган. Ёки «Раъно ва Зебо» қиссасидаги «ошиқ» қози ҳикоясини олайлик. Бунда қозининг молпарастлиги, тилла ҳамён

эвазига ўз хотинини бошқа бировга никоҳлаб бергани усталик билан нақл этилади. Худди Гулханийда бўлганидек, Мумтоз ҳам кўп жойларда ўз кўзи билан кўрган тарихий шахсларнинг номи ёки лақабини аниқ тилга олиб, киноя ва тамсил йўли билан улар устидан қаттиқ кулади, даврнинг тузалмас иллатлари, ахлоқан тубанлашган одамларнинг ярамас қилиқларини ғазаб билан фош этади. Бу иллатларнинг бош сабабкори, асосий илдизи Мумтоз назарида мол-дунёга ҳирс қўйиш, очкўзликдир. Шунинг учун олам-олам бойлик тўплаб, охирида хору зор бўлган савдогарлар тақдирини мисол қилиб кўрсатади, шунинг учун «Маҳбуб-ул қулуб» муқаддима-сида қаноат ва тийинишнинг шарофати ҳақида, «нафсоният йўлида гумроҳ» бўлган ва ҳаёт синовларига «тобу тоқат келтуролмаган» иқболи нигунларни огоҳлантиришдан ташқари, ички ҳикоятларда ҳам бу мавзуга бот-бот қайтади ва «мол жамияти тажаллисида талош қилиб, биров-бирова хусумат ва душманлиғ русумин фош, адоват майдонида на рустамона сувоши пархош қилувчи» (К. Хоразмий таржимаси) одамлар ҳақида куюниб ёзади. Бундай кимсалар дўстлик, шафқат каби инсоний хислатлардан маҳрум, уларнинг ўзаро муомала-муросаси ҳам сохта ва шахсий манфаатдорликка қаратилган, дейди ёзувчи. Қуйидаги ўхшатиш орқали эса ҳирс-ҳавас домига тушган одамларга нисбатан ғазабини ошкоро баён этган. «Аксари башарият шаробидан маст бўлиб, кўнгулни қўлдан бериб, ҳирсу орзунинг бепоён водисида гумроҳ ва саргардон бўлуб, аблаҳона дунё моли изидин шитобон бўлурлар, ул гуруҳи шаҳоватпешанинг табълари сабоъ (дарранда) ва баҳойим (ҳайвон) табиатларидек бўлуб, алар ҳар бир мурдор нимарсани ўртага олгон итлар янглиғдурлар. Ҳар неча ул итларнинг ҳамжинслик важҳидин бир-бирига улфати бордур, аммо ноқонеълиқ нафслари саркашлиғига кўра зоҳирдурким, ул мурдор устида беихтиёр ҳар бири била талошу мужовала қилур».

Мумтоз буни асардаги бир қанча салбий қаҳрамонлар мисолида исботлаб кўрсатган, уларга қарама-қарши ўлароқ олижаноб, пок-ахлоқли одамларнинг серфайз қиёфаси чизилган. Ёзувчининг ижобий қаҳрамонлари эпчил, ақлли, оптимист кишилар. Улар дўстлик, биродарликни қадрлайдилар, омонатга хиёнат қилмайдилар ва шунинг учун охир-оқибатда мурод-мақсадларига етадилар. Чунончи, асарнинг энг мароқли қиссаларидан бўлган «Раъно ва Зебо»да акаси ўлимидан кейин тахтни эгаллаб, ўзининг барча ваъдаларини унутган, шаҳзода Раъно ва ўз қизи Зебони таъқиб остига олиб, жабр ўтказган нобакор Санавбаршоҳ билан бир-бирини юракдан севгувчи Раъно ва Зебо ҳикояси нақл этилади. Севишган ёшлар турли хилдаги хатарли қийинчиликларни енгиб, бир-бирига етишади ва золим Санавбаршоҳдан ўч олишади. Айниқса, жасур ва оқила қиз Зебо образи зўр муҳаббат билан яратилган. У Шарқ адабиётида ўзига хос янги типдир. Зебо тадбир ва заковат билан ёри Раънони ўлим хавфидан қутқаради, денгиз қароқчиларини енгиб, ўз номусини покиза сақлаб, мамлакатда адолатни қайта тиклашга муяссар бўлади.

«Раъно ва Зебо» қиссасида ҳикоя қилинишича, Малик Райҳон деган бир адолатли шоҳ бўлиб, унинг Раъно деган ўғли, Санавбаршоҳ деган укаси бор экан. Санавбаршоҳнинг Зебо номли гўзал ва оқила қизи бор. Малик Райҳон укаси билан қуда бўлишни ният қилади ва Раъно ёшлигиданоқ Зебога унаштириб қўяди. Малик Райҳон вафот этгач, Раъно ёш бўлгани сабабли тахтга Санавбаршоҳ ўтиради ва Раъно улғайгандан кейин ҳам ҳокимиятни топширмасдан, қизини ҳам ваъдани бузиб, бошқа кишига узатишга, шаҳзода Раънони эса қатл этишга чоғланади. Мамлакатда бедодлик, зулм авж олади. Шундан кейин Зебо Раънога мамлакатдан қочиб кетишни таклиф этади, ўзи керакли нарсаларни ғамлаб, муддатни келишиб, кечаси йўлга чиқадилар. Уларнинг йўли катта дарё (балки денгиз)дан ўтиши керак эди.

Кишиларни сувдан ўтказиб қўядиган маллоҳ Зебони кўргандан кейин, кўнглида ғайир фикрлар қўзғалиб, қайиққа икки киши сиғмайди, сизларни битта-битта олиб ўтаман деб айтади ва аввал Зебони қайиққа ўтқазади. Дарёнинг ўртасига боргандан кейин қизга «ишқ» изҳор қила бошлайди. Ана шунда Зебо, аввалига уни инсофга чақиради, бўлмагач, турли ҳикоялар айтиб, вақтни чўзади, қайиқчи ҳам Зебога ҳикоялар айтиб беради. Ахири Зебо, қайиқчини ухлатиб, бошқа қайиқни учратиб, эсон-омон қуруқликка чиқади ва яна кўп қаршиликларни енгиб, Раънони топади. Асар сюжети поклик ва бадкирдорликни қарама-қарши қўйиб тасвирлаш асосига қурилган, Зебога жабр кўрсатган кучлар охирида тавбатазарру қилиб, яхши йўлга кирадилар. Қиссанинг ички ҳикоялари ҳам жозибали, бадий тасвирга бой.

«Маҳбуб-ул қулуб»да Ганжури Обид, Кишваркушо, Хайрандеш, Ёқутшоҳ, Салжуҳи Обид, шоҳ Мансур, Фаррухрўз, Жаҳоноро каби бир-бирини такрорламайдиган қатор образлар яратилган. Асарнинг ҳар бир қиссаси ўзига хос қизиқарли воқеа-ҳодисаларга эга, янги типлар, характерлар билан ўқувчини таништиради, сабоқ бўладиган ҳикмат ва насихатлар орқали кўнгилларга яхшилик уруғини экади.

Халқчил, гуманистик ғоялар, ижтимоий ҳаёт ҳақидаги фикр-мулоҳазалар «Анвори Суҳайлий», «Ҳафт кишвар», «Ахлоқи Муҳсиний», «Зубдат-ул ҳикоёт», «Ҳикоятлар тўплами» асарларининг ҳам асосини ташкил этади. Айниқса одил шоҳ ва адолат проблемаси бу асарларда марказий проблема сифатида кенг талқин этилган. Адолатнинг аҳамияти, шоҳ ва фуқаро, шоҳ ва аъёнлар, шоҳ ва лашкар, золимларни аниқлаш ва жазолаш, зулм ва бедодликни қаттиқ маҳкум этиш ҳақида гапирилиб, қизиқарли ҳикоятлар келтирилган.

Адолатпарастлик ғоялари, шоҳларни солиҳ, тадбиркор, одил ва оқил бўлишига даъват этиш, хусусан ахлоқий асарларда кўп учрайди. Бу жиҳатдан «Қобусно-

1» билан «Ахлоқи Муҳсиний» ажралиб туради. тарда «феодал практицизми» (Е. Э. Бертельс) мавжуд /лишига қарамай, кўп қимматли насихатомуз фикрлар, /етий тамсил-ҳикоятлар жамланган. Бу китоблар шу- /ингдек, «Анвори Суҳайлий» ҳам, ахлоқий-амалий ҳик- /ат (Қошифий таъбири билан айтганда, «ҳикмати /малий») асосига қурилганидан бевосита тарбиявий /ҳамиятга моликдир.

Ахлоқий асарлар Муҳаммад Раҳим Сонийга айниқса ққан. Огаҳий «Қобуснома»ни таржима қилар экан, ўзбошида таъкидлаб дейди: «Хусусан, ҳар китоб маз- /униким, мавоиз ва насихатга муштамал бўлса, они ба- /оят севар эрди ва ўзга кутубдин илгари тутар эрди». /у тушунарли, чунки Шарқ кишилари қадимул айём- /дан бери ҳикмат-насихатни, турмушга яроқли маънодор /аплар, инсон хислатларини кўрсатадиган ва уни ёмон /ўллардан қайтаришга даъват этадиган теран, таъсир- /чан фикрларни хушлаб, уни тарбия воситаси, яхши фа- /зилатларни шакллантириш қуроли деб ҳисоблаганлар. /Бунинг натижаси ўлароқ Шарқда катта дидактик ада- /биёт яратилди. Кайковус, Саъдий, Қошифий, Авфий, /Пошшоҳўжа каби «соф дидактик» адабиёт намояндала- /ридан ташқари, Аттот, Низомий, Жомий, Навоий қабил- /идаги кўп қиррали ижодкорлар, ҳаттоки, Ҳофиз, Лут- /фий, Ҳилолийга ўхшаган лирик шоирлар ижодидан ҳам /панд-насихат ўрин ола бошлаган. Пандомуз байт- /битиш — турмуш ҳодисалари, ҳаёт мазмунини умумлаш- /тирувчи теран маъноли ҳикмат яратиш — донишманд- /ли, заковатни билдирар эди. Шу сабабли бундай пандо- /муз асарлар тез тарқалган ва ёд олинган. Айтиш керак- /ки, XIX аср Хоразм шоирлари Мунис, Огаҳий, Саноний, /Қомил ижодида ҳам анчагина панд-насихат характери- /даги байтларни учратиш мумкин. Зеро, улар ҳамма /соҳада бўлганидай, бу борада ҳам салафлари анъана- /сини давом эттирган эдилар. Аммо кенг маънодаги «ди- /дактик адабиёт» Хоразмда таржима ҳиссасига тушган.

Таржима бўлган йигирма олтита бадий асарнинг тўқ-қизтаси ахлоқий-дидактик мазмунга эга экани ҳам шу фикрни тасдиқлайди.

Ранг-баранг бадий олам

Бу обзоримиз, Хоразмда, таржима бўлган асарларнинг тур ва жанрига кўра хилма-хил ҳам ранг-баранглигини намоиш этади. Улар орасида панду насихат китобларидан ташқари афсонавий жангномалар, ишқий-романтик қиссалар, ҳикоя ичида ҳикоя асосида ёзилган аллегорик мазмундаги масала-ҳикматлар, чуқур фалсафий-орифона маъноли дostonлар, юмористик ҳикоялар бор. Буларнинг бир қисми соф насрий асарлар бўлса, бир қисмини шеърий асарлар ташкил этади. Аммо шеърий таржималар насрга нисбатан кам. Огаҳий қаламига мансуб «Юсуф ва Зулайҳо», «Шоҳу Гадо» дostonлари таржимасидан ташқари «Пандномаи Аттор» (Ҳамдамий таржимаси), «Соқиномаи Фузулий» (Мирзо ва Табибий таржималари) бор, холос. Аҳмад Табибий «Вомиқ ва Узро» билан «Назир ва Манзур» қиссаларини назмда ўгирган, Огаҳий «Ҳафт пайкар», «Ҳашт биҳишт» ва «Саломон ва Ибсол»ни насрда ўзбек тилига ўгирган. «Гулистон», «Баҳористон», «Ҳафт кишвар», «Раъно ва Зебо» наср-назмда ёзилган бўлиб, шу услубда таржима этилган. Шундай қилиб, ҳозирча бизга маълум йигирма олтита бадий асардан ўн учтаси насрий, еттитаси шеърий (агар бунга Биноийнинг Баёний таржима қилган «Шайбонийнома»сини ҳам қўшсак, саккизта бўлади), олтитаси насру назм усулида ёзилгандир. Кўпгина ҳикоят тўпламлари ичида ҳам шеърий парчалар бор, аммо улар асарга ташқаридан киритилган бўлиб, умумий хусусиятга алоқаси кам. Наср ва назм аралаштириб ёзилган асарлар кўпчиликка мақбул бўлган. Бобожон Санойининг фикрича, ўқувчи нуқул насрий асар мутолаа этса ёки сурункасига шеърий асар ўқиса зерикади. Шу-

нинг учун насру назмни аралаштириб туриш лозим, бунинг ўзгача лаззати бор. У «Меҳру Моҳ» сўзбошисида ёзади:

Назм услубида айтдим сўзни бас,
Қилдим эмди наср услубин ҳавас.
Назму наср ила сурилса сўз равон.
Ширу шакар бўлғувсидур бегумон,

Бу тушунарли. Ўзбек халқи асрлар давомида шундай услубда яратилган дostonларни севиб ўқиб келди, классик насрнинг ўзи ҳам шу боис бир қадар назм оҳангига мослашиб қолган эди. Бундай асарлар алоҳида завқ бағишлаган, ўқувчини ром этган. Халқ ижоди таъсирида шаклланган ёзма адабиётдаги насрий асарлар бора-бора турли хил хусусият касб этади. Форс-тожик адабиётида ҳам, ўзбек адабиётида ҳам бу жараёни кузатиш мумкин. Бу хусусиятларни равшанроқ тасаввур этиш учун инқилобгача бўлган насрни жанрлар бўйича гуруҳлаш мақбул бўлур эди.

1. Ҳикоят — тамсиллардан тузилган асарлар: «Гулистон», «Қобуснома», «Анвори Суҳайлий», «Ахлоқи Муҳсиний», «Бадоеъ-ул вақоеъ», «Зубдат-ул ҳикоёт», «Мифтоҳут толибин», «Латоифут тавоиф», «Ҳикоятлар тўплами» (бу тўплам Муҳаммад Қосим таржима қилган «Баҳори дониш» асари кирган 8188 — қўлёзмада бор, таржимони ноаниқ).

2. Романтик руҳдаги ишқий-саргузашт қиссалар: «Баҳори дониш», «Вомиқ ва Узро», «Маҳфилоро» («Раъно ва Зебо» билан бирга), «Меҳру Моҳ», «Чор дарвеш», «Назиру Манзур», «Ажойибул қисас», «Қиссаи Мирзо Ҳамдам», «Ҳафт кишвар».

3. Афсонавий жангномалар: «Шоҳнома», «Абу Муслими Соҳибқирон».

4. Тарихий йилномалар (историография): «Равзатус сафо», «Зафарнома», «Табақоти Акбаршоҳий».

Б. Илмий наср: «Бадоеъул ииншо», «Шарҳи девони Ҳофиз» (Муҳаммад Яъқуб Харрот таржима қилган Судий шарҳи).

«Ҳафт пайкар», билан «Ҳашт биҳишт» дostonлари насрий таржима қилинган, улар ҳам ишқий-саргузашт қиссалар қаторига қўшилган.

Биз ҳикоят жанрида ёзилган асарларни бир гуруҳга ажратдик. Аммо уларнинг ҳаммаси бир хил услуб ёки тарзу тароватга эга эмас. «Гулистон» — улуг шоир ва донишманд ҳаким Шайх Саъдий ижодининг маҳсули бўлгани сабабли ундаги наср ҳам шоирона жаранглайди. Саъдий асари ҳаётӣ ҳикматлар, афоризм ва иборатомуз пандлар хазинаси. Шундай пурмаънолик «Анвори Сухайлий»га ҳам хос. Аммо бу аллегорик — мажозӣ асар бўлиб, ҳикоятлар ҳайвонлар, қушлар тилидан келтирилган, панд-ҳикмат ана шу тамсил ва масалларнинг қабатларига сингиб кетган. Бундан ташқари, ҳикоя ичида ҳикоя усули ҳам бу асарни ғоят қизиқарли қилган. Шайх Саъдий халқ орасида кезиб юрган ривоятлардан фойдаланиш баробарида ўз бошидан ўтказган воқеалар асосида янги ҳикоятлар ижод этган. Қайковус, Кошифӣ, Муҳаммад Ворис эса маълум ва машҳур ҳикоятлар ичидан ўз ахлоқӣ қарашларига мувофиқини танлаб олганлар. Лекин бунда икки хил муносабат кўзга ташланади: бири — «сайёр» сюжетни ўз ғоялари руҳида қайта ишлаш, услубига солиб бериш, иккинчиси — ривоятни айнан келтириш. Чунончи, Ҳусайн Воиз Кошифӣ «Ахлоқӣ Муҳсиний»нинг қирқ бобига мослаб (қирқта насиҳат-ўғит), турли ҳикоятларни келтиради, уларни қисқа-қисқа изоҳ билан ахлоқӣ қарашларига боғлаб юборади. Яъни, аввал ўша давр кишиларининг наздида намунали бўлган ахлоқӣ сифатлар баён этилиб, кейин фикр ҳикоят билан мустаҳкамланган «тасдиқланган». Баъзан бу ҳикоятлар шеърий парчалар билан безатилган ҳам. Кошифӣ ҳикоятларнинг манбаини кўрсатмасдан, уларни ифодали тил билан янгидан ишлаб келтир-

ган бўлса, Муҳаммад Ворис «Зубдат-ул ҳикоёт»да танлаган ҳикоятларини қаердан олганини аниқ қайд этади. Кўпини у Авфийнинг «Жомеъул ҳикоёт ва лавомеъул ривоёт» номли китобидан олган. У ҳикоятлар мазмунига ҳам, тили ва услубига ҳам дахл қилмаган, фақат уларни муайян мавзу бўйича группалаштириб, янги мажмуа тузган холос. «Қобуснома» ҳам шундай, лекин Кайковуснинг ўғлига мурожаатлари, риторик оҳанги сезилиб туради. Кошифийнинг ўғли Али Сафий таълиф этган «Латифут тавоиф» эса бутунлай бошқа руҳдаги асар. Унда қизиқ-қизиқ латифалар, ўткир сўз ўйинига асосланган юмористик ҳикоятлар жамланган. Демак, ҳикоят китобларининг кўпчилиги ахлоқий-дидактик характерга эга бўлса ҳам, аммо услубига кўра улар ўзаро фарқланади. Таржима нуқтаи назаридан бу фарқларни билиш муҳим. Шунингдек, ҳикоятларнинг тузилишига ҳам эътибор қилишимиз даркор. Чунки таржима қилинган адабий-дидактик асарлар ичидаги ҳикоятлар тузилишига кўра ҳам турличадир. Улар орасида тамсил ҳикоятлар (притча), ҳикоя (рассказ), масал (басня), латифа (анекдот) ва баъзан ҳикоят деб номланган катта ҳажмдаги қиссалар ҳам бор. Энг кўп тарқалгани бу тамсил-ҳикоятлардир. «Гулистон», «Баҳористон», «Ахлоқи Муҳсиний», «Зубдат-ул ҳикоёт», «Анвори Суҳайлий», «Қобуснома» асарларида бунинг хилма-хил намуналари бор.

Шундай қилиб, таржима орқали ўзбек адабиётига насрнинг турфа шакллари кириб келган, Алишер Навоийнинг «Саббаи сайёра»сидан бошқа ўзбек оригинал адабиётида қолиплаш усулида яратилган асар йўқ эди. «Қалила ва Димна», «Минг бир кеча», «Маҳфилоро», «Чор дарвеш», «Ҳафт кишвар» шу усулдан фойдаланиб яратилган бўлиб, ўзбек адабиётини ажойиб саргузашт қиссалар билан бойитди. Айни пайтда бу асарлар Хоразм адабий муҳитида романтик руҳнинг кучайишига сабаб бўлди. Чунки «Чор дарвеш», «Ҳафт кишвар»,

«Ҳафт пайкар», «Вомиқ ва Узро», «Меҳру Моҳ» асосан романтик асарлардир. Хоразмда уч марта таржима бўлган Мумтознинг «Раъно ва Зебо» қиссаси ҳам романтик тасвирларга бой. Шунга ўхшаш «Шоҳнома»нинг ҳам афсонавий мазмундаги қисми (у насрлаштирувчилар томонидан яна ҳам ғайри оддий воқеалар билан тўлдирилган) таржима этилган. «Абу Муслим», «Назир ва Манзур» асарлари хусусида ҳам шу фикрни айтиш мумкин.

Демак, XIX аср Хоразм китобхонларининг ахлоқий-дидактик, афсонавий-саргузашт ва катта эпик асарлар, дostonларга бўлган эҳтиёжи асосан таржима воситасида қондирилган. (Албатта, Алишер Навоийнинг ўлмас дostonлари Хоразмда кенг тарқалганини эсдан чиқармай-миз). Чунки оригинал адабиёт лирика доирасида чекланган эди. Мунис, Огаҳий, Комил, Аваз истеъдодли шоирлар эдилар. Лекин, шунга қарамай, улар катта ҳажмли асарлар ёзиб қолдирмаганлар. Уларнинг дево-нида айрим соқиномалар, кичик маснавийлар бор, хо-лос. Фақат Бобожон Санойигина бир неча унча катта бўлмаган дostonлар ёзган эди. Шу боис Огаҳий таржи-ма қилган «Юсуф ва Зулайҳо», «Саломон ва Ибсол» (Жомий), «Шоҳу Гадо» (Ҳилолий) дostonлари Хоразм-да лиро-эпик адабиётнинг, «Гулистон» (Саъдий), «Ба-доеъул вақоеъ» (Восифий), «Маҳфилоро» (Мумтоз), «Анвори Суҳайлий» (Кошифий) каби асарлар таржима-си эса бадий наср намунаси деб, янги адабий воқеълик сифатида қабул қилинган. Натижада Хоразмда ўзбек тилида ижодий жанр ва тур кўринишлари жиҳатидан хилма-хил бўлган Шарқ классикаси ютуқларини ўзлаш-тирган бақувват адабиёт вужудга келади. Бунинг ўзи, ўз навбатида, Хоразм адибларининг эстетик позицияла-ри, дид ва қизиқишнинг хилма-хиллигини, ягона адабий анъаналар ичида дифференциациялашган оқимлар, йўналишлар пайдо бўла бошлаганидан дарак берарди. Чунончи, Мунис, Огаҳий, Комил, Мирзо ижодида маъ-

рифатпарварлик асосига қурилган романтизм кўзга ташланса, Санойида фалсафий йўналишдаги романтизм етакчи хусусиятдир. Шунинг учун у айнан шу маъмундаги асарларни танлаб олиб таржима қилган. Баёний ва Муҳаммад Амин тўрага кўпроқ реал воқеаларни акс эттирувчи, тарихий ҳақиқатни ёритган асарлар ёққан. Таржимадан улар ана шу мақсадни кўзлаганлар. Бу интилишлар таржимонларининг қобилияти, қайси жанрларга қизиқишини ҳам шоён этган ва таржиманинг адабий жанрлар билан боғлиқ масалаларини келтириб чиқарган, чунончи: ахлоқий ҳикоятлар таржимаси; ишқий-романтик дostonлар таржимаси; афсонавий қиссалар таржимаси; юмористик асарлар таржимаси ва ҳоказо. Буларни қўшиб яна: маснавий таржимаси (шеърый таржима), шарқ насри таржимаси ҳамда наср-назм аралаш ёзилган асарлар таржимаси талаблари ҳақида ҳам гапириш мумкин.

Жанр ва таржима масаласининг моҳияти хийла чуқур. Шеърый таржиманинг ўз муаммолари (маснавий хусусияти, санъатлар, қофия, эпик қаҳрамон хислатларини бериш) бўлгани каби Шарқ насри таржимасининг ҳам ўз талаблари мавжуд. Наср таржимаси масалаларини насрий асар поэтикаси хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда ўрганишни талаб қилади. Бунда ўзбек классик насри ва таржима насри орасидаги мутаносибликни, таржима насрининг кўлами ва умумадабиёт контекстидаги ўрнини, хусусиятини ҳисобга олиш лозим бўлади. Жанр гарчи норматив ҳодиса бўлиб, узоқ давом этиб келса ҳам, лекин эволюцион ривожланишни бошдан кечирган ва бир-бирига ўтиб турган. Бу жиҳатдан «Бадоеул вақоеъ» ва «Маҳбуб-ул қулуб» киши диққатини тортади.

«Бадоеул вақоеъ» асосан Зайниддин Восифийнинг кўрган-кечирганларини акс эттиради. Шунинг учун у тарихий-мемуар характерга эга бўлиб, «Бобурнома»га ўхшаб кетади. Аммо Восифий Бобурга ўхшаб воқеалар-

ни хроникал тарзда йилма-йил нақл этмаган. «Бадоеъ-ул вақоеъ»нинг мағзини эсда қоладиган характерли, қизиқ воқеа-ҳодисаларни тасвирлаш ташкил этади. Бу ҳикоятлар тугал сюжетли асарлар, индивидуал характерларга эга бўлиб, новелла хусусиятини олган. Восифий ўзининг ва замондошларидан анча шоирларнинг шеърларини киритган, бундан бошқа, тарихий воқеалар билан бирга афсонавий «сайёр» ривоятлардан ҳам фойдаланган, турли хил иншо, мактуб намуналари, муаммунавашшаҳларни ҳам келтирган. Мовароуннаҳр аҳлини қойил қилиш учун турли услуб ва жанрда усталигини намойиш этган, экспериментлар қилган.

Натижада «Бадоеъул вақоеъ» жанр ҳодисаси сифатида қоришиқ характерга эга асарга айланган: унда мемуарлик, тазкирачилик, тарихийлик, бадий нақл қўшиб юборилган, шунга кўра содда-реалистона услубда ёзилган бутун-бутун ҳикоялар билан бирга ғоят мураккаб услубда ёзилган, ҳатто баъзан мутлақо тушунилмайдиган (шоҳ ва султонлар мадҳига бағишланган чигал баландпарвоз жумлалар) саҳифалар мавжуд. Бу хусусият кейинги асрларда асарга турлича муносабатларни вужудга келтирди. Қотиблар ҳам, таржимонлар ҳам унинг мураккаб жойларини баъзан сақлаб, баъзан қолдириб, баъзан ўзгартириб, турли нусхаларни вужудга келтирдилар. Хуллас, «Бадоеъул вақоеъ»нинг ўзига хос жиҳатларидан хабардор бўлиш фақат Урта Осиё адабиёти тарихини ўрганиш учунгина эмас, балки таржима адабиёти тарихини ўрганиш нуқтаи назаридан ҳам зарурдир. Аввало бу шунинг учун муҳимки, ўзбек таржимонлари қандай асарларга эътибор қилганлар, уларни нега қайта-қайта таржима этганлар, деган саволларга жавоб топилади, иккинчидан, таржимонлар қўллаган метод-усулларининг характерини очиш мумкин.

Шундай «жанрий қоришиқлик» «Маҳбуб-ул қулуб»га ҳам хос. Аммо унда бу бошқа сабабларга биноан вужудга келган.

Бархурдор Туркман Мумтоз — Фароҳийнинг мазкур асари ҳажм жиҳатдан катта бўлишига қарамай, унда ҳикоя ва қиссалар мавзулар бўйича муайян чизиққа йўналтирилган, бир-бирига боғланган. Бунинг учун муаллиф Шарқ адабиётида маълум қолиплаш усулидан моҳирона фойдаланган. Шу сабабли асар ўқувчини ўзига ром этади. Бу жиҳати билан у «Алиф-лайло»га яқин.

Аммо «Маҳфилоро»нинг «Алиф-лайло»дан фарқ қиладиган томони бор. Бу шундан иборатки, биринчидан, халқ ҳикоялари, нақл-ривоятлар, афсоналар олдиндан берилган ахлоқий-тарбиявий низомияларга бўйсундирилган, уларнинг ҳар бири бирор бир ахлоқий принципни исботлаш, инсоний хулқ-атвор, хислат-фазилатларнинг кучини, хосиятини кўрсатиш, улуғлаш ёки бўлмаса ёмон кирдикорнинг фожиали оқибати, аянчли якунини намоён этиш учун келтирилади. Шу мақсадда боблар махсус дидактик муқаддималар — «насиҳатлар» келтирилади, бундан ташқари, яна ҳикоятларни бошлаш олдидан ҳам, узун-узун сарлавҳаларда қиссанинг ахлоқий-амалий аҳамияти таъкидланган, унинг мазмунидан қандай хулоса чиқазиш, нимага эътибор бериш, нимадан ибрат олишимиз лозимлиги ўқтирилган. Бу хусусият эса Мумтоз асарини «Гулистон», «Қалила ва Димна», «Қобуснома» каби ахлоқий-бадий асарларга яқинлаштирган. Лекин тилга олинган асарларда катта-катта қиссалар, афсонавий саргузашт ва ишқий-романтик сюжетлар йўқ. «Гулистон» ҳам, «Қобуснома» ҳам кичик-кичик ҳаётий ҳикоялардан тузилган, «Қалила ва Димна» кўп сюжетли, кўп қабатли композицияга эга бўлгани билан унда романтик тасвир йўқ. Демак, жанрий тузилишига кўра «Маҳбуб-ул қулуб» айрича ҳодисадир. Яъни, уни ахлоқий-дидактик услуб билан ишқий романтик ҳам саргузашт асарлар услуби қўшилиб, синтезлашган асар дейиш мумкин. Бошқача айтганда, унда «1001 кеча» типдаги эртақ-афсоналар, халқ қиссаларидан муайян ахлоқий қондалар, принципларни тарғиб этиш учун фой-

даланган, икки типдаги адабиётнинг руҳи, услубини қўшиш, уйғунлаштиришга ҳаракат қилинган. Бу «қоришиқлик» Мумтознинг услубида ҳам аксини қолдирган: чунки унда, гоҳ нисбатан содда, равон саҳифаларга, гоҳ ўта мураккаб жумлаларга дуч келамиз. Бу хусусият ҳам уни Восифийга яқинлаштиради.

Шу тариқа, Зайниддин Восифий ва Бархурдор Туркман ижоди мисолида Шарқдаги бир неча хил адабиётларнинг синтезлашиб, чатишиб кетиш ҳодисасини кузатса бўлади. Фольклор ва ёзма адабиётнинг бир-бирига ўтиши, диффузияси содир бўлган. Саргузашт ва дидактика, наср ва назм, содда халқона ривоят усули билан классик «безакли» тил бирга зуҳур этади. Бу ранг-баранг бадий олам халқ тафаккури, хоразмлик ижод аҳли дунёсининг бойлиги ва турфа жилоларини, таржима санъати мўъжизалари ранг-баранглигини ҳам намойиш этиб туради.

Сўзу сони саҳфа узра қолдириб

Хоразм таржимонлари орасида оригинал адабий ижод билан шуғулланганлари, илмий асарлар ёзганлари бор. Бир қисм таржимонлар мударрислик, ҳаттотлик, хатиблик, мактабдорлик билан шуғулланганлар ёки саройда мирзолик қилиб кун кўрганлар. Аксар таржимонлар асл хоразмлик бўлиб, Хива мадрасаларида таҳсил кўрганлар. Хивада шарқ тиллари, айниқса, араб ва форс тилларини ўргатиш яхши йўлга қўйилган, шекилли, чунки Ўрта Осиёнинг бир қанча вилоятлари, масалан, Тошкент, Қўқон, Марғилон шаҳарларидан Бухорога бориб ўқиш, форс ва араб тиллари бўйича билимни ошириш расм бўлгани ҳолда, хоразмлик зиёлилар бунга эҳтиёж сезмаганлар. Мунис, Огаҳий, Комил каби оригинал ижод билан шуҳрат қозонган адиларнинг таржимаи ҳоли, адабий фаолияти бирмунча ўрганилди. Аммо, асосан таржима билан шуғулланган адилар

ларнинг ҳаёт ва ижтимоий қарашлари ҳали илмий назардан ўтказилган эмас. Бунинг қийинчилиги ҳам бор, чунки хоразмлик таржимон адибларнинг ижтимоий аҳволи, биографияси ҳақида кам маълумотга эгамиз. Муаррих ва тазкиранавислар таржимонлардан баъзиларининг номини тилга олиб, катта-катта асарлар таржимасининг ташкил этилиши муносабати билан айрим ахборотларни баён этганлар, холос. Баёнийнинг «Шажараи Хоразмшоҳий», Табибийнинг «Тазкиратуш шуаро» номли китобларида шундай маълумотлар учрайди. Совет даврида ёзилган Ҳасанмурод Қори Лаффасийнинг «Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари» деган тазкирасида ҳам таржимонларнинг биографиясига оид маълумот аҳён-аҳёнда келтирилади, шунда ҳам оригинал ижоди билан ном қозонган адибларнинг таржимачилик фаолияти устида тўхталган.

Аҳвол шундай бўлгандан кейин, биз хоразмлик таржимонларнинг ҳар бири ҳаётини, ижтимоий аҳволи ва ғоявий қарашларини батафсил ёритолмаслигимиз равшан бўлиб қолади. Лекин, шунга қарамай, қўлимизда бор материаллар билан баъзи бир таржимонларнинг ҳаёти, ижтимоий аҳволи хусусида фикр юритишга ҳаракат қиламиз. Уйлаймизки, бу Хоразмдаги маданият арбобларининг турмуш тарзини билиб олишга муайян даражада кўмаклашади, улар ҳақида умумий тасаввур туғдира олади. Бу ишда таржимонларнинг ўзлари ёзиб қолдирган маълумотлар бизга асқотади. Чунончи, Заҳир Қирмонийнинг «Вомиқ ва Узро» қиссасини 1835 йилда таржима қилган Мағфурхўжа Сайид Ҳусайн Хоразмий каттагина муқаддима ёзиб (Шарқшунослик институтидаги 1228-қўлёзма), унда ўзининг бошидан ўтказган воқеалари, яшаган даври ва сарой муҳити ҳақида фикр юритган.

Мағфурхўжа ёшчилигидан илм-фан асосларини эгаллашга қунт қўяди, замонасининг билимдон мударрисларидан таълим олади: араб, форс тиллари, тарих, фикҳ,

фалсафани ўрганади. «Сабодан ҳар гулшанга бош уруб,— деб ёзади у,— раёҳини илму дойишдан баҳраманд бўлдум, ҳар гулдин бўе ва ҳар булбулдин гуфту-гўе истадим». Хусусан бадий адабиёт уни ўзига тортиган, адабиёт назарияси — илми бадеъни яхши ўзлаштирган, мажозфаҳм, нуктадон киши бўлиб етишган. Илми бадеъга оид рисоаларни чуқур мутолаа этган.

Бироқ, Мағфурхўжанинг билимдонлиги, ўз илми билан ғурурланиши, фикрни эркин баён этиши атрофдаги одамларга ёқмайди — билимдонлик унга шараф келтириш ўрнига надомат ва кулфат келтиради. Буни у ўз тажрибасида кўрганини афсусланиб ёзади. Мағфурхўжа дўстлар даврасида сўз назокатидан, ҳикмату дақойиқлардан гапириб юриб, иқтидорини китоб ёзишда синаб «илми ҳисоб ва ахлоқ ва фикҳни турк тилига келтиради». Натижада у саройга таклиф этилади. Оллоқулихон унга «имтиҳон юзидин» «Ахлоқи Азийий» ва «Анвари Суҳайлий» китобларини таржима қилишни топширади. Саййид Ҳусайн, ўзининг ёзишича, «андак фурсатда» бу икки асарни «турк этиб» (ўзбек тилига ўгириб — Н. К.) меҳнати эвазига кўп инъомлар олади. Шундан кейин у «ашъор фаразинда» бир рисола таълиф этганини хабар қилади. Бу унинг обрўйини яна ҳам оширган, эътиборини баланд этган.

Аммо бу кўпга чўзилмаган. Саройдаги ҳасадчи уламолар, ичиқора амалдорлар уни кўролмасдан, ҳар хил туҳмат, таъна-надоматларни уюштирадилар. Ахири Мағфурхўжа аламзада бўлиб, даргоҳни тарк этади.

Тўғри, аввалига жоҳилларга қарши курашиб кўради, адолат юзасидан иш кўришларини талаб қилиб юқори-роқ мансабдаги кишилар — «уламо ва умаро»га мурожаат этади, аммо у «ҳаргиз зайли мурод муддаога» эришмаган. Бу ҳақда у ҳатто саройдаги мажлисларда ҳам сўз очиб, фозил одамларнинг маошини ошириш, уларга шарт-шароит яратиб беришни сўрайди. «Бироқ, менга биров қулоқ солмади,— деб ёзади у,— мени жин-

ни, телбага чиқарардилар, муттаҳам қилардилар». Оқибатда у аста-секин хон ва унинг атрофидаги одамларнинг кимлигини англай бошлайди, ўзи ўйлаб юрган адолатпаноҳлик ҳақидаги гаплар хомхаёл эканини англайди.

Лекин, фожиали томони шундаки, Мағфурхўжа Хоразмийга ўхшаган одамларнинг бошқа даромад манбаи йўқ эди, улар ўз билимларини амалда қўллаёлмас эдилар. Хон ва амирлар уларни моддий жиҳатдан ўзларига қарам қилиб қўйган эдилар. Мағфурхўжанинг саройдан кетгандан кейин иқтисодий аҳволи оғирлашди: «Ғами рўзгорким балойи жони инсондур... бечора фарзанди одамни бир лаҳза ўз ҳолига қўймағай»...— деб нолиб ёзади таржимон адиб. У бечоралик, муҳтожликка чидолмай, «гоҳо девонавор хурўш этиб», шаҳзода Раҳимқулига ўз ҳолини арз этишга мажбур бўлади. Шаҳзода Раҳимқули «Вомиқ ва Узро»ни «турк тили бирла баёнға келтириш»ни буюради ва Саййид Хусайн буни қабул қилиб, таржимани сидқидилдан бажаради.

Мазкур муқаддима шуни кўрсатадики, ўз билими, истеъдодини ҳурмат қилиб, мустақиллик даъво қилган, муносиб тақдирланишни талаб этган кишиларни Хоразм хонлари ёқтирмаганлар. Улар илму адаб аҳлига ўзларининг ҳомийликлари остидаги хизматкорлар, буюртмани бажарувчи кишилар деб қараганлар. Мағфурхўжа Хоразмий фақат таржимон эмас, бир нечта мустақил оригинал илмий ишлар ёзган серқирра олим бўлган, лекин нобоб муҳит уни истеъдоди, билимини сарфлаб, халқига хизмат қилишга имкон бермаган. Саройда ростгўй, ҳақпараст кишиларни сиғдирмаганини у ўз кўзи билан кўриб қаноат ҳосил қилади. Бунинг учун адиб жамиятнинг ўзини эмас, балки айрим ғаразгўй, жоҳил ва ноқобил кишиларни айблайди, улар билан муроса қилолмаганидан хонавайрон бўлгани учун ўзини ҳам койий бошлайди: билимдонлигинг, ғурур ва кибрга берилишинг бо-

шингга етди. Аслида эса, бунга ўша феодал муҳит айбдор эди.

Лекин бу фақат Мағфурхўжа Саййид Хусайн фожиаси эмас эди, бу ўша замоннинг кўпчилиги ижод аҳли, зиёли одамларнинг фожиаси эди. Чунончи, шундай аччиқ шикоят мисралари Бобожон Санойининг иловабобларида ҳам бор.

Ваҳолонки, Санойи саройга яқинлашмаган, умрини Хиванинг Боқча маҳалласидаги масжидда хатиблик қилиб ўтказган. Бироқ у атрофдаги одамларнинг қалби бўш, маънавий қашшоқлигини кўриб, хафа бўлади. XIX асрнинг ўрталарида яшаган бу адиб тўртта асар таржимасидан ташқари («Ҳафт кишвар», «Меҳру Моҳ», «Раъно ва Зебо», «Бадоеъус саноеъ»), ўзи иккита илмий-фалсафий («Канзул маориф» ва «Ҳадиқаи азҳор») ва бир нечта дostonлар ёзган. Санойи (бу тахаллусни XI аср шоири Абулмажд Санойи шарафига қабул қилган) ёшлигида мадрасада диний билимлар қаноатлантирмаганини, мустақил равишда Шарқ файласуфлари Форобий, Ибн Сино, Ғазолий асарларини ва юнон файласуфлари Афлотун, Арасту ишларини мутолаа этганини ёзди. У Низомий, Жомий ва Навоий дostonларини қайта-қайта ўқиб, улардан руҳланган.

Бобожон валади Худойбердибек Санойи Рофанжий худди Саййид Хусайн каби яшаётган ижтимоий муҳитдан норозилигини билдириб кетган. «Ҳафт кишвар» ичига кирган бир маснавийсида у «рўзгор жафосидин ҳар дам юз минг хор-хор еткурур», деб нолийди. Ношуд, паст табиатли одамлар дастидан жабр кўргани, яхшилик қилиб, эвазига ёмонлик олганини хотирлайди. Шоирнинг ёзишича, одамлар орасида бўҳтон, бадкирдорлик, хиёнат авж олган, беғараз, покдил кишини топиш қийин бўлган:

Хор-хорим шарҳ этардиндур зиёд,
Ҳасратим, ваҳким, битардиндур зиёд...

Кимгаким қилдим дуо узра дуо,
Кўрдим андин минг жафо узра жафо.
Жону дилдин кимгаким хизмат қилиб,
Манга ўтруда баса миннат қилиб.

(«Ҳафт кишвар», 1597-қўлёзма, 426б-варақ.)

Муҳими шуки, Санойининг ёзишича, бундай аҳволга тушган унинг бир ўзи эмас, ҳар кимники кўрсам, дейди у «кўнгли ичра мунча ғам» бор. Шоир фақат ўзининг шахсий дардини айтиш билан чекланмасдан, умумлаштириб хулосалаш орқали замонасининг «номусовий» (нобаробар) лигини, ғам-ташвишдан одамларда осойишталик, фароғат йўқлигини қайд этади. Бобожон Санойи дамбадам ортиб бораётган меҳнат-машаққатлар, руҳий изтироблар азобидан қутулиш учун «адам бўлмоқ афзал» деган фикрга келади баъзан. Бироқ адиб, шунга қарамай, ижод билан ўзини овутади, дostonлар ёзиш, таржималар яратишга умрини бағишлайди.

Хўжа Саййид Хусайн ва Санойи сўзлари бизни Лаффасийнинг Холис, Ҳабибий, Рожий, Баёний ҳақида келтирган маълумотларига тўла ишонтиради. Лаффасий, жумладан, Рожий ҳақида ёзади: «Рожий — Муҳаммад Юсуф маҳдум Хива қозисининг ўғлидир. Бу киши Хива мадрасаларига кириб илм таҳсил этиб, ўзининг ғайрати орқасида бир неча муддатлар риёзатлар чекиб, хатми китоб қилиб, ҳеч бир мансабларга иштирок этмай, Хива хонлигининг мажбурий фармойиши билан турлик форсий ва арабий тарих ва ҳамда адабиётларни таржимага машғул бўлуб, аларга турки лисонин жомасин кийгузуб, хуршеди рахшондек олам элига жилвагар қилур эрди. Рожий ҳамиша Хива жонлиғ амалдор ва вазирларидан додлаган ҳолида «Рожий» тахаллуси остида бир девон ижод қиладур. Аммо Рожийнинг ёзғон маъни жиҳатдан айнан Хива хонлиқ амалдор, сипоҳийларидин шикоятлар қилиб, додлаб ёзғон бир асар деб биласиз. Рожий ҳамма вақтлар китобхонлиқ била маш-

ғул бұлса-да, дунё жиҳатдан ҳамиша дилгир ва парешонхол бўлуб ўтгандур».

Муҳаммад Яъқуб Холис ҳақида: «Бу киши Хива хонлиғи хизматларида китобхонлиғи вазиғасида ишлаб, турлик арабий ва форсий китобларини таржума қилиб... зийнатлик таҳрирлар қилур эрди. Қилғон ишлари одамни ҳайратда қолдирур эрди... Аммо Холис Хива хонлиғидин ва анинг вузароларидин зулм ва ситамлар кўрганидин шикастона шеърлар машқ этиб... ўзининг шикаста кўнглиға малҳамлар этиб турадур. Холис ажаб ширин мақол бўлуб, ҳамиша бир парча нон топса, етим ва беваларга раҳму шафқат этиб турар эрди». Шуларга ўхшаш, Муродий ҳам «Ферузнинг вузаро, амалдорумароларидан норозилик изҳор» этган, чунки улар «ғариб, мискин фуқароларга жабр-зулм этиб, пора-ришва олмоқлари билан машғулдурурлар деб шикоятлар қилур эрди», Комил Хоразмийнинг ўғли Мирзо Исфандиёрдан хафа бўлиб, мирзобошилиқни тарк этган ва «ҳақорат ва заҳматлар» кўриб, ночорликда вафот этган; афғонистонлик Али Маҳрамнинг ўғли Аҳмад Табибий Феруз саройида эътибор қозонган, лекин ичкиликка берилганидан «доимо маст, бепарво» юриб, охири жигар хасталиғидан қирқ икки яшарлиғида оламдан ўтган; Роғиб бўлса «оила иқтисоди жиҳатидан шикастахотир бўлиб, жуда ҳам камбағал бўлганидан бечора, мазлум халқларга ҳамма вақтлар раҳмдиллик этиб» юрган ва ҳоказо.

Мунис, Оғаҳийлар ҳам таржималари сўзбошисида замондан, ўз аҳволларининг мушкиллиғидан нолиб ёзганлар. Оғаҳий кўп таржималарини аёғи синиб, миробликдан истеъфо бергандан сўнг амалга оширган, иқтисодий аҳволи яхши бўлмаган, шунинг учун у тинмай иш-лашга мажбур бўлган эди. Шоир «Таъвезул ошиқин» девони дебочасида «гоҳ мотамзадалиқ ҳасратидан пажмурда... гоҳ қаро қайғу оғушида парешон», «подшо хизматида кўнгилда минг ғам ва вазир... мулозаматида

жонда юз алам» билан эзилиб юрганини ёзади. Бу дардларни у таржималари сўз бошисида ҳам мухтасар қистириб кетган. Масалан, у «Мифтоҳут толибин» сўз бошисида дейди: «Даврон жавридин аъзои зоҳирим мажруҳ ва... замон масойиби шиддатидан оинаи хотирим тийрау мукаддар бўлуб, кулбаи эҳсон гўшасидин камоли нотавонликдин макони жисмимда ҳаракат қилгудек қувват, кўнглумда сўз айтгудек журъат йўқ эрди». Шунга қарамай, у «ҳаводис лагадкўбидан мажруҳ, балки нотавонлик»ни писанд қилмай, «Мифтоҳуд толибин»дай мураккаб фалсафий асарни қирқ тўрт кунда таржима қилиб тугатади. Бу унинг иродасининг мустаҳкамлиги, ўткир қобилият ва билимдонлиги натижаси эди.

Шундай қийинчиликни Комил Хоразмий ҳам бошидан кечирган. Феруз саройида анча йиллар мирзобошлик лавозимида ишлаган, ҳар тарафлама истейодли бу одам «Маҳфилоро»нинг бир дафтари, «Латоифут тавоиф»ни таржима қилади ва «Равзатус сафо»нинг охириги жилди таржимасида иштирок этади. «Маҳфилоро» таржимаси (1875)га ёзган қайдларида «бу китоби мустатобни бир ой муддатда таржима қилиш» фармонини олганини айтади, шунинг учун у «кечаву кундуз қаламдек саҳфа бошидан бош кўтармай» ишлайди. Аммо девонхонадаги ишлар кўплиги туфайли «кундузни икки қисм этиб», эрталабдан тушгача давлат ишлари билан банд бўлса, тушдан шомгача таржима устида ишлаган, ҳамиша китобни қўлтиғида олиб юриб, «хоҳ арқда, хоҳ шикоргоҳда, хоҳ касратда, хоҳ хилватда» дарбор хизматидан форис бўлиш заҳоти таржимани битказишга интилган. Шунчалик билан икки ой муддатда ишни зўрға битказишга улгуради. Бу адибнинг иш услубини ҳам ижод психологиясини аниқлашга ёрдам беради. Бу маълумотлардан яна бир нарса — Комилнинг таржима билан шуғулланишга унчалик хуши бўлмагани, бу ишни у хон буюргани учун мажбурий бажарганини ҳам англаш қийин эмас. Бунинг устига, давлат ишлари билан

банд бўлганидан вақти етмай, баттар қийналган. Шундай зорланишни «Латифут тавоиф» сўз бошисида ҳам кўрамиз. «Бир кун китобхонлик асносида» Феруз «Латифут тавоиф»ни «атроқ тафаҳхуми (тушуниши) учун форсийдан туркий тилига таржима» этиш хаёли кўнглига келиб, бу ишни Комилга топширади. Комил шундан кейин «китобни олиб ўқиб кўрдим», деб ёзади. У «бир неча вақт мутолаа ва мулоҳаза қилиб, гоҳо ўзумни ожиз кўрар эрдим», дея қайд этади. Бироқ фармонни бажариш зарурати тинчлик бермайди, «шу аснода узоқ ва ёвуқ» иккиланиб юриб, охири «хизмати сарсари саодатиға» бош эгиб, таржимани бошлашга мажбур бўлган.

Бу фактлар таржима психологияси, таржимоннинг ўз ихтиёри билан севиб асарни таржима қилиши ва мажбурий таржималар орасидаги фарқларни ўрганишга ёрдам беради. Албатта, Комил мажбуран ишга киришган бўлса ҳам, қўл учиди, наридани бери таржима қилган эмас. У дуруст таржима яратган ва бунинг учун тақдирланган ҳам. Лекин «Равзатус сафо» таржимаси бутунлай Рожий номига ўтиб кетиб, Комил қалам ҳақидан маҳрум бўлади. Бу ҳол шу пайтларда моддий ёрдамга муҳтож бўлган Комилни ранжитган. У «Ҳасби ҳол» маснавийсида таржимани катта машаққат билан ишлаб тугатганлигини, лекин у бошқа киши номига ўтиб, адолатсизлик юз берганини баён этади.

Хуллас, таржимонларнинг шахсий ҳаёти, ижтимоий аҳволи турлича кечган. Уларнинг сарой билан алоқаси, хонларга муносабати иқтисодий аҳволларига таъсир этар, ижодий ишнинг самарадорлиги ҳам шунга яраша эди. Лекин шуниси аниқки, замонанинг нобоблиги ва шахсий ҳаётнинг оғирлигига қарамай, Хоразмнинг таржимон-адиблари умрни беҳуда ўтказмай, турли асарларни она тилига ўтириб, маънавий бойликларни кўпайтириш билан халққа хизмат қилганлар ва бундан фахрланганлар. Шу сабабли таржималарини ўз ижодларини

нинг маҳсули сифатида девонларининг дебочаларида оригинал асарлари қаторида тилга олиб ўтганлар.

Таржималарга ёзилган сўз бошилар одатда, муаллифнинг муқаддимаси ўрнига ёхуд унга қўшилган ҳолда келтирилиб, уларда таржиманинг сабаби, асарнинг номи, муаллифи, аҳамияти, кимга мўлжалланиши, таржимада қўлланилган принциплар, таржима бошланган йил санаси, қайд этилади. Баъзи сўз бошиларда ижодий ниятлар, асарнинг тарбиявий роли, шунингдек ижодий ишнинг руҳий-психологик моментлари ҳам акс этган. Шундай қилиб, Хоразм таржимонлари бошқа адиб ва олимлар қатори ўз даврларининг фарзанди сифатида кўнгилдаги ниятларни қўлдан келгунча амалга ошириб, турлича тақдир билан яшаб, Санойй айтгандай «сўзу овозини сафҳа узра» қолдириб кетганлар.

Хосу ом табъига мослаб

Туркий тилдаги таржима адабиёти жуда бой, аммо таржима санъати ҳақидаги фикр-мулоҳазалар, назарий қарашлар шунга яраша эмас, нисбатан кам. Бироқ бу «...у маҳал (Октябрь революциясигача бўлган давр кўзда тутилади.— Н. К.) кўпчилик таржимонлар бадий таржима санъатидан баъзан хабарсиз бўлганлар»¹, дея фикр юритишга асос бўлмайди. Бадий таржиманинг кўпдан-кўп ёрқин намуналари шуни кўрсатадики, ўзбек таржимонлари таржима санъатини юксак даражада эгаллаганлар. Аммо, афсуски, ана шу санъат назарий таҳлилдан ўтказилиб, умумлаштирилмаган эди. Лекин, шунга қарамай, таржима асарларининг сўз бошиларида, айрим олимларнинг ишларида бу борада қимматли фикрлар мавжуд. Шунинг учун бу фикрлар, мулоҳазаларни жамлаб ўрганиш ва мавжуд таржима асарлари

¹ Ю. Пўлатов. Илк қадамлар. «Шарқ юлдузи» журнали, 1964, 2-сон.

таҳлилига тадбиқ этиш жуда муҳим. Бу бизга таржима тарихидаги методлар, талаб ва йўналишларни ўрганишга ҳар бир даврнинг хусусияти, таржима санъати эволюцияси ва бадий ижод олдига қўйилган вазифаларни аниқлашга ёрдам бериши шубҳасиз. Хоразм таржимонларининг адабий баҳс-мунозаралари, эстетик қарашлари ҳам изчил текширилган эмас. Бу ўринда шуни айтиш керакки, Хоразм таржима мактабининг ижодий принциплари, бир томондан, Қутб Хоразмий, Сайфи Саройи, Алишер Навоий принципларини давом эттиради, иккинчи томондан, бу қарашлар янги давр шароитига мувофиқ ўзгариб турган, ўзига хос хусусиятлар касб этган. Шунинг учун хоразмлик буюк қомусий олим Абурайҳон Берунийдан бошланган ва Қутб, С. Саройи, Кошифий, Навоий, М. Темурлар ижодида давом этган таржимага оид танқидий қарашлар XIX асрга келиб, таржиманинг кўпайиши ва хилма-хиллашуви билан анча жонлангани ва чуқурлашганини қайд этиш жоиз. Бу, аввало, таржимани буюрган одамлар билан таржимонлар қарашидagi зиддиятларнинг келиб чиқишида кўринади. Чунки илгари асар таржимонлар ўз ихтиёрлари билан асар танлаганлари учун қандай таржима усулини қўллашни ҳам ўзлари ҳал этардилар. Хоразмда эса буни хонларнинг фармойиши ҳал қилган, улар қандай усулда таржима қилишни олдиндан белгилаб берганлар. Баъзан таржимонлар бунга қаршилик кўрсатишга уриниб кўрган, бироқ, охир-оқибатда «буюртмачи»нинг дидига қараб иш тутишга мажбур бўлганлар. Масалан, ҳиндистонлик ёзувчи Шайх Иноятуллонинг «Баҳори дониш» асари таржимасини Муҳаммад Қосим бин Надирмуҳаммад Бухорийга буюрган шаҳзода Назарбек: «Бу китобнинг иборатиға либоси тоза кийдуруб, маъноси зеборўйлариким, тутуқи алфози муғлақа, ажиб калимоти мушкил ва маҳжуб ва мастур эрдилар (яъни ажойиб маънолари муғлақ иборалар ва мушкил тарзи баён пардаси ичида яширин эди — Н. К.)», «иборати равшан» билан таржи-

ма қил, токи ундан ҳар ким баҳра олиб тушунишда юз хил хаёлга берилиб қийналмасин, деб тайинлайди. Таржимон мазкур кўрсатмани қабул этади. Бироқ асардаги «ҳикоятти ажиба ва ривоятти ғариба»дан воз кечишга кўнгли бўлмасдан, унинг гўзал тасвирий услуби, сажъ ва ички оҳангдошликни сақлашга аҳд қилади. У ёзади: «Лекин хоҳиши хотири каминаи дерина бу эрдиким, бу китоб навъе алфозу иборати мусажжаъ ва калимоти муқаффий (қофияланган) бирла итмомға етгай, хонанда ва шунавандаға малолу калол ҳосил бўлмағай». Шу андеша билан Муҳаммад Қосим таржимага киришиб кетади ва ярмигача бориб қолади — «қарийб йигирма жузъ битиб эрди».

Аммо тайёр бўлган қисмларни олиб ўқиб кўрган шаҳзода таржимон танлаган усулга эътироз билдириб: «Навъе мусовада қилсунким, ҳар нечук ому хос андин баҳравар бўлғай, алфози мушкила ва ибороти муғлақадин анда асаре бўлмағай» деб қатъий кўрсатма берган. Шундан кейин Муҳаммад Қосим қиссани ана шу талаб асосида қайта бошдан ўгиришга мажбур бўлган: «Лоилож китобни навъе мастур қилдимиким, матбуи табъи хосу ом бўлғай», Демак, таржимон билан Назарбекнинг қарашлари бир-бирига тўғри келмаган. Шаҳзода асарни батамом соддалаштириш тарафдори, у таржима хос (ўқиганлар, зиёлилар) ва авом — оддий халққа тушунарли бўлишини талаб қилган. Таржимон эса форсий жимжимадор усулни бошида бир қадар камайтиришга кўнгани ҳолда, сажъли синтаксис ва қофияли таркибларни сақлаб, тил бадийлигини ҳам бериш пайида бўлган. Бу ерда Муҳаммад Қосим билан Назарбек орасида таржима принциплари бўйича зимдан баҳс боргани сезилиб туради, таржимон ҳам соддалаштиришга қарши эмас, бироқ у бу усулни меъёрида қўллаш — тушунлиши қийин бўлган мураккаб ўринларни равшанлаштириб бериш билан бирга, асарнинг ўзига хос бадий хусусиятларини сақлашни ният қилган. Унинг назарида яланғоч

нақл ўқувчини бездиради ва таъбини хиралаштиради. Сажъ ва қофиядошлиқ эса ўқувчига завқ беради. Лекин бу шахзодага маъқул тушмаган, чунки сажъ ва қофияли наср барибир асарнинг оммафаҳм бўлишига тўсқинлик қиларди. «Абу Муслим» таржимасини буюрган Муҳаммад Амин иноқ ва «Шоҳнома» таржимасини буюрган Муҳаммад Ниёзбек ҳам Муҳаммад Қосимдан асар тилини «хосу авомга» мослаштиришни талаб қилганлар. Бироқ Оллоқулихон замонида (1825—1843) бу талаб сусайган ва «Бадоеъул вақоеъ», «Анвари Суҳайлий», «Вомиқ ва Узро» асарларини ўз услубий хусусиятлари билан таржима қилишга ҳаракат қилинган. Муҳаммад Раҳимхон Соний турли услубдаги таржималарга иштиёқманд бўлса-да, бироқ у ҳам содалаштириш, оммавийлаштириш принципини ўтказиб келган. Чунончи, у Низомийнинг «Ҳафт кишвар» асарини Огаҳийга таржима қилишга берар экан, «Баҳром шоҳнинг ҳолати воқеоти қиссасин молик наср ва ижмол тариқаси бирла таржима қилиш»ни буюради. Бу фикрда икки нарса киши диққатини тортади. Бир — шеърий асарни насрлаштириш бўлса, иккинчиси — ихчамлаштириш («ижмол тариқи»). Маълум бўладики, шеърий асарни насрлаштириб таржима қилиш — содалаштиришнинг бир усули ҳисобланган. Дарҳақиқат, Низомий Ганжавийнинг баланд шеърий санъатини, мураккаб истиора — ташбеҳларини ҳар ким ҳам дарҳол тушуниб, завқлана олмайди. Бу асарларни айнан таржима қилганда яна ўша «хос» кишиларнинг мулкига айланади ва авом элга тагин тушунтириб бериш эҳтиёжи туғилади. Огаҳий танлаган насрлаштириш усули эса, «Ҳафт пайкар» ҳикоялари мазмунини бемалол тушуниш, ундан баҳраманд бўлишга қўмаклашади. Чунки насрлаштиришнинг ҳам бир неча тури бор. Чунончи, шарҳ, тафсир (текстни тушунтириб бериш), ҳар бир шеърий мисрани образлари, тасвирий воситалари билан сўзма-сўз қайтариш, асарнинг сюжети, мазмунини сақлаб, образли ифодаларни ўзгар-

тириб таржима қилиш (эркин наср) ва мазмун — маъно билан бирга шеърнинг ўзига хос образли тилини қайта яратиш усуллари мавжуд. Огаҳий қаламига мансуб «Ҳафт пайкар»нинг ўзбекча насри бу таснифимизнинг учинчи хили — эркин насрга мувофиқ келади, яъни, таржимон Низомий байтларини ўз тили билан ҳикоя қилиб берган, муаллифнинг бадиий санъатларини қолдириб кетган, натижада эҳтиросли, ҳаяжонли тасвирлаш ҳам сусайиб, оҳанг ўзгарган.

Баҳром овда ғазаб қилиб ўлимга буюрган канизак ҳикоясидан бир лавҳа. Канизак лашкарбошининг шафқати билан тирик қолиб, унинг уйида бир бузоқни кичиклигидан орқасига кўтариб, олтмиш зинали кўшк теппасига олиб чиқиб, яна тушириб машқ қилади ва бузоқ катта ҳўкиз бўлганида ҳам бу амални бажараверади. Йўли шу лашкарбоши кўшкни олдидан ўтган Баҳром унга меҳмон бўлади, канизак пайтдан фойдаланиб, ҳунарини шоҳга намойиш этади. Низомий ана шу намойиш олдидан қизнинг тайёргарлигини ўн етти байт билан таърифлаган. Бу байтларнинг сўзма-сўз таржимаси қуйидагича.

«Мезбон бунни эшитиб (Баҳромнинг то ўз кўзим билан кўрмасам ишонмайман, деган сўзини), пастга тушди, ҳўкуз кўтарувчига — яъни, канизга Шер — яъни, Баҳром ҳикоятини айтди. Кумуш танли пайт келганини биларди ва бунга тайёргарлик кўрган эди. Чинликларнинг зебу зийнати билан ороланди, гулга маст нарғиснинг (кўзнинг) хуморини берди. Ойни мушк ила ростлади — қошини қора ранг билан безади, ғамзага жодулик таълимин берди. Кўзга фиреб-найранг сурмасин тортди — нозни итоб устига чекти. Сарвга арғувоний ранг берди, лола учун яшил қад ясади. Кумуш сарвдан дур униб чиқди, ойга парвин шодасини тақди. Ёлкадаги бошга анбар тожни қўйди, зеби гарданин қулоғи орқасига тортиб боғлади. Зулфи қора зангидай, холи ҳиндуёна, иккаласи икки томонда ўзаро жангга тайёрдай. Фарқида сув томчиси каби дурлар қатори, гўё ойнинг атрофини

юлдузлар тўсиб тургандай. Гавҳар ярашадиган қулоғининг гавҳари ошиқлар бозорини қизитарди. Жигарранг гулни суман билан боғлагандай ойга кофурранг (оқ) ниқоб тортиланган. Икки ҳафталик ой нозу итоб юзидан етти аъзосини, яъни бутун вужудини созлаб, ул ҳўкиз олдига мисоли тўлин ойдаи борди, воқеан ой ҳўкиз буржида қадр топади. Бошини эгиб, ҳўкизни кўтаради — кўрдингми ҳўкизнинг қанақа гавҳари бор! Болохонага қараб зина-базина югурди, Баҳром тахти пойига етди. Ёлкасида ҳўкиз тик турди, Шер (Баҳром) ҳўкизни кўргач, ўрнидан сакраб турди».

Энди буни Огаҳий таржимасида кўриб ўтамыз: «Эрса сарҳанг дарҳол еридин туруб, бу сўзларнинг даъвосин рост қилмоқ учун ашоққа тушуб, канизакка ул ҳикоятни айтдилар. Эрса канизак вақтни ғанимат топиб, зару зеварлар бирла ўзин ораста қилиб, кўзларига сурма чекиб, юзига оқ ҳарирдин ниқоб тортиб, юз нозу қарашма бирла ҳўкизни кўтариб, зиналардин осонлиғ бирла юруб, кўшк устига чиқориб, Баҳромнинг тахтлари олдиға қўйди» («Ҳафт пайкар» таржимаси, А. Беруний номидаги Шарқшунослик институти, 7695-қўлёзма, 27 -варақ).

Огаҳий таржимаси ҳажман сўзма-сўз баёнимизнинг учдан бирига ҳам тенг келмайди. Чунки таржимон узундан узоқ ташбеҳли тасвири қисқартириб, фақат мазмунинигина қисқача айтиб кетган. Бироқ, воқеаларнинг жараёни, бир-бирига уланиши, ривожланиб бориши Огаҳийда бузилган эмас. Шу усулда Низомий Ганжавийнинг юксак шеърий санъатлардан тузилган достони содда насрий тил билан ёзилган халқ қиссаларига айланган. Огаҳийнинг қисқартиришлари («ижмол тариқи») лирик чекинишлар, шеърий санъатлардан ташқари, оз бўлса-да, асар воқеалари тафсилотига ҳам тақалиб ўтган. Бундан ташқари, анъанавий ҳамд-наътлар, бағишловларни ҳам у ташлаб кетган. Хуллас, асарни қизиқарли қисса ва ҳикоялар тарзига олиб келган.

Огаҳий Шайх Саъдий «Гулистон»идан ҳам анча ҳи-

коятларни қисқартирган ва бир қанча шеърий ҳикояларни наср билан таржима қилган. Бироқ «Гулистон»да қўлланилган бу усуллар «Ҳафт пайкар»дан фарқ қилади. «Гулистон»даги айрим шеърий ҳикояларни наср билан ўғирганда асосий эътиборни сюжет мазмунини ва ундан келиб чиқадиган ҳаётий маънони акс эттиришга қаратиб, уни Саъдийнинг насрий услубига мослаштирган. Бунинг учун у асар тилини сажъли қилиб тузади ва охирида бир ёки икки байтни шеър билан ўгиради, оқибатда асарнинг умумий хусусияти бўлмиш наср-назмлик ҳосил бўлиб, насрлашган ҳикоятлар қолган ҳикоятлар қаторига қўшилиб кетган. Ёмон шеърий таржимадан дурустроқ насрий таржима яхши албатта, чунки асар мазмунини англатиб, ўқувчига нимадир беради. Аммо, наср ҳар қанча яхши бўлса ҳам шеърнинг ўрнини босолмайди. Бунда, аввало асар шеърий нафосатдан маҳрум этилади, муаллифнинг шоирона маҳорати батамом йўқ бўлади. Қишини тўлқинлантирадиган тасвирлар, завқбахш оҳанг ва кўтаринки руҳ ўрнини сокин ривоят оҳанги эгаллайди. Хуллас, бундай вақтда шоир услуби, унинг ўзига хослиги, салоҳияти ҳақида гап бориши қийин. Наср — бу бошқа типдаги адабиёт. Насрий таржима эса асарнинг бутунлай ўзгариши демакдир.

Аммо Огаҳий «Гулистон»да бир-иккита шеърий ҳикоятни насру назм шаклида таржима этиб, «эркинлик» қилган бўлса-да, бироқ асарнинг асосий қисмини ижодий усулда маҳорат билан ўгириб, Шайх Саъдийнинг услуби, гўзал тасвирларини бера олган. Огаҳий «Гулистон» таржимаси сўз бошисида бу ажойиб асарга лўнда, муносиб таъриф берган: «Бу китобни ўқувғувчи суҳандонлар билурларким, мусанниф нодир ҳикоятлар ва мазҳака латифалар, муфарраҳ ашъорлар ва ўтган подшоҳлардин воқеъ бўлгон ғариб сийрат осорлардин бир неча сўзни ижмол ва ихтисор тариқаси била бу китобга дарж этибдур».

Шу бир жумланинг ўзида Саъдий асарнинг асосий

хусусиятлари — нодир ҳикоятлардан тузилгани, юмористик ва сатирик оҳанги, шеърӣ нафосати, саъдиёна ихчамлик, ҳикматга бойлиги белгиланганки, Огаҳӣй таржимада худди шу фазилатларни ўзбек ўқувчисига етказишга ҳаракат қилган ва бунга кўл ўринда муваффақ бўлган. Саъдийнинг қитъа ва рубоӣйлари, кичик-кичик маснавийлари, мақол-маталга айланиб кетган сон-саноксиз афоризмлари Огаҳӣй таржимасида ўзбекона нафосат билан жаранглаб туради. Лекин шунда ҳам, барибир, Огаҳӣй ихчамлаштириш принциpidан бутунлай чекинган эмас. Бу нарса, аввало асардаги бир қанча ҳикоят ва шеърӣй парчаларни қолдириб кетишда кўзга ташланади.

Маълумки, «Гулистон» катта-кичик ҳикоятлардан тузилган асардир. Кейинги боб эса (асар 8 бобдан иборат) ҳикмат ва тамсиллар, панд, танбеҳ, афористик байтлардан иборат. Ҳикоятлар шеърӣй парчалар билан яқунланади, баъзан шеърлар ҳикоят ичида ҳам келади. Саъдий ҳикоятларни мазмунига қараб, бир неча мавзуга ажратган. Чунончи, подшоҳлар сийратига бир боб, дарвешлар ахлоқига бир боб, қаноат фойдасига бир боб ва ҳоказо. Ҳикоялар бир-бирини тўлдиради, мазмунан ривожлантиради, муаллиф ғояларини тарғиб этишга хизмат этади.

Муҳаммадризо Огаҳӣй «Гулистон»даги 187 ҳикоятдан 25 тасини тушуриб қолдирган. Танқидий текстдаги ҳикмат деб номланган 8-бобдаги 3 та сюжетли панд Огаҳӣйда «ҳикоят» деб кўрсатилади. Ҳикмат ва афоризмдан ташкил топган охириги бобнинг насрий қисмидаги 116 ҳикматдан Огаҳӣй 30 тасини таржима қилган холос. Саъдийнинг 1000 байтга яқин шеърларидан таржимада 522 байтдан ортиқроғи мавжуд. Шу каби асардаги 68 та арабча жумла ва шеърӣй парчалар ҳам таржимада ўз аксини топмаган.

Бас, шундай экан, «Огаҳӣй форс-тожик классик шоири Шайх Саъдийнинг наср ва назм аралаш ёзилган

«Гулистон» асарини тўла-тўқис таржима этди»¹, деган фикр хато бўлиб чиқади.

Хўш, Огаҳийнинг бундай ихчамлаштиришдан мақсади нима эди? Унинг ўзи бу тўғрида ҳеч нарса демайди. «Гулистон»нинг ўзбекча таржималари устида иш олиб борган В. Раҳмонов Огаҳий ўз даври тақозоси билан шундай йўл тутган, деган фикрни баён этади. Унингча, таржимон мазмунан ўз аҳамиятини йўқотган — «фанатизм ва хурфот руҳидаги» ҳамда ғайриахлоқий маъноли ҳикоятларни ташлаб кетган.

Бу фикр қисман тўғри. Саъдий ва Огаҳий яшаган даврлар орасидаги фарқ, табиий, таржимада акс этади. Бироқ, бизнинг назаримизда, қисқартиришларнинг сабаби фақат шу эмас. Негаки, Огаҳий таржима қилган ҳикоятлар орасида «ғайриахлоқий» мазмундагиси ҳам, «фанатизм руҳида»гиси ҳам бор. Масалан, «Ишқ ва йигитлик зикрида» деб номланган бешинчи бобда «ғайриахлоқий» деб аталмиш ҳикоятларнинг кўпини Огаҳий таржимасида кўрамиз. Аслини олганда, бу ҳикоятлар бизнинг назаримиздагина «ғайриахлоқий»дир. Саъдий ва Огаҳий замонларида улар ахлоқ доирасида эдилар. Ундан кейин, Саъдий баъзан бепарда ҳикоятлар келтирса-да, лекин улардан чиқадиган хулоса-пандлар ҳаётий бўлиб, аҳамиятини йўқотмаган. Ушбу бобдаги ҳатто танқидий матнда учрамайдиган бир «бепарда» маъноли қитъа Огаҳий таржимасида мавжуд. В. Раҳмонов Огаҳийда йўқ деб кўрсатган ҳамда «фанатизм», «ғайриахлоқий» ҳисобланган учинчи бобдаги учинчи ҳикоят ва еттинчи бобдаги ўн бешинчи ҳикоят Огаҳий таржимасида бор. Бунинг акси ўлароқ, Огаҳий таржима қилмай ташлаб кетган ҳикоятлар орасида эса, тарбиявий аҳамияти катта бўлган, қизиқарли ва чуқур маънолилари анча. Худди шу бешинчи бобдаги Лайли ва

¹ Ж. Шарипов. Ўзбекистонда таржима тарихи, «Фан» нашриёти, 1965, 11-бет.

Мажнуларнинг пок муҳаббати ҳақидаги, биринчи бобдаги меҳнат билан нон топиб ейишнинг султон хизматидан афзаллиги ҳақидаги, иккинчи бобдан зоҳидлар ахлоқини ҳажв этувчи, учинчи бобдан хасис бойни танқид этувчи ва гўзал кийинган аблаҳ ҳақидаги ҳикоятлар бунинг мисолидир. Шу сингари гуманистик ғояларни тарғиб этувчи бир қанча шеърӣ байтлар, ибратомуз насиҳатлар ҳам ташлаб кетилган.

Фикримизча, бу қисқартиришларнинг сабаби бошқа. Агар Огаҳӣ қолдирган ҳикоятларга разм солсак, уларнинг бир қанчаси мазмунан таржима қилинган ҳикоятларга яқин эканлиги маълум бўлади. Яъни, Саъдий бир фикрни икки-уч ҳикоятда ифодалаган бўлса, таржимон шулардан битта ё иккитасини танлаб олган. Масалан, асарда паҳлавонлар хулқ-атворини баён этувчи учта ҳикоят келтирилган: бирида шогирднинг устозига ҳурматсизлиги, иккинчисида гап кўтармай жоҳиллик қилгани, учинчисида қўрқоқлиги тасвирланади. Огаҳӣ булардан аввалги иккитасини таржима қилиб, учинчисини қолдирган. Ёки ҳалол меҳнат билан кун кўриб, ўзгалар миннатини чекмаслик ҳақидаги ҳикоятдан бирини, зolim подшоҳларни ҳажв этувчи ёнма-ён келган иккита ҳикоятдан ҳам бирини танлаб олган. Шу каби чаённинг зараркунандалигини тасвирловчи икки ҳикоятдан бири таржимада мавжуд. Ифодалари турли хил бўлиб, маънолари бир-бирига яқин шеърӣ парчалар ва ҳикматлар ҳам шу принцип бўйича «сараланган». Масалан, агар бир ҳикоятда Саъдий матн мазмунидаги мувофиқ 4-5 та қитъа, байт, маснавий келтирган бўлса, Огаҳӣ улардан битта ё иккитасини таржима қилиш билан кифояланган.

Шундай қилиб, «Гулистон» ҳикоятларининг қисқартирилиши уни «замонавийлаштириш», «ғайриахлоқӣ» ёки «фанатизм» ғояларидан тозалаш бўлмай, балки шунчаки ихчамлаш, соддалаштириш эди. Бир мавзу ва мазмундаги ҳикоятлар, шеърлардан энг ёққанлари тан-

лаб олинган, асарни кенг оммага тушунарли қилиш учун арабча жумла ва шеърларни ё қисқартирилган, ёки ўзбекча қилиб берилган, шу билан бирга Саъдий матнининг ўзи ҳам қўшимча сўз, бирикма ва жумлалар қўшиш ҳисобига равшанроқ қилиб таржима қилинган. Ҳикоятларда персонажларнинг номи ҳар бир диалогда тилга олиниб, конкретлаштирилган. «Ҳикоят. Бағдодда бир мустажобуд даъва дарвеш ҳозир бўлди. Ҳажжож бинни Юсуфга андин хабар бердилар. *Ҳажжож* анинг олдига бориб деди: «Манга дуои хайр қилғил!» *Дарвеш* деди: «Худоё мунинг жонини олғил!» *Ҳажжож* деди: «Худо учун рост дегил, бу нечук дуодур?!» *Дарвеш* деди: «Бу дуои хайрдур ҳам санинг ҳақингда ва жумла мусулмонларнинг ҳаққида!»

Тагига чизилган сўзларни таржимон қўшган, оригиналда дарвеш ва ҳажжож номлари бир марта тилга олингандан кейин, «гуфт-гуфт» (деди-деди) деб диалог давом этган. Зийрак китобхон қайси гап кимга тегишли эканини англайди, албатта. Аммо оддий кишилар буни чалкаштириши ҳам мумкин. Шунинг учун таржимон ҳар бир гапнинг кимга тегишли эканини аниқ кўрсатган. Бу ерда Огаҳий ўзбек адабиётининг хусусиятини ҳам ҳисобга олган. Конкретлик, аниқлиқ жумлани ортиқча шарҳ ва тушунтиришлардан халос этади, ўқувчи учун енгиллик туғдиради. Хўш, Огаҳий қисқартиришлари ва иловаларини қандай баҳолаш керак? Буни таржимоннинг камчилигига қўшиш мумкинми? Дарҳақиқат, таржимоннинг вазифаси, аслини олганда, оригинални китобхон савиясига мослаштиришдан иборат эмас, Саъдий таржимада ҳам Саъдий, Низомий — Низомий бўлиши керак. Бироқ ҳар бир таржима ўз китобхони учун хизмат қилишни эсдан чиқармайлик, Инқилобгача яратилган таржималарни тарихийлик принципи асосида ўрганар эканмиз, буни эътиборга олишга мажбурмиз. Огаҳий ҳам XIX аср Хоразм китобхонлари талабини

ҳисобга олгани учун шундай тадбирлар қўллаган бўлиши шубҳасиз.

Лекин шуни ҳам айтиш ўринлики, Огаҳийнинг қисқартириш ва соддалаштиришлари «Гулистон»га хос саъдиёна услуб, тароватга унчалик катта зарар етказмаган, асарни бутунлай ўзгартириб юбормаган. Таржимада чиройли мусажжаъ жумлалар, ички оҳангдошлик ва ажойиб шеърӣ нафосат барқ уриб туради. Демак, «Гулистон»даги соддалаштириш «Ҳафт пайкар»даги соддалаштиришдан фарқ қилади, шунингдек, бу иккаласи яна «Баҳори дониш» таржимасидан ажралиб туради. Чунки: 1) «Баҳори дониш» таржимаси — тасвир услуби бўйича соддалаштириш, бошқача айтганда, бир турдаги наср услубини бошқа турга келтиришдир; 2) «Ҳафт пайкар» таржимаси — шеърӣ дostonни насрий қиссага айлантириш бўлса; 3) «Гулистон» таржимаси — асарнинг ўзига хос умумий хусусиятини сақлаб қолиб, ҳикоятлар ва шеърларнинг бир қисмини қисқартириш билан композицион ихчамлашдир ва тил нуқтаи назаридан ривожлантиришдир. Шундай қилиб, ихчамлаш, қисқартириш ҳам шунингдек, қўшиш-кенгайтириш ҳам соддалаштиришнинг бир формаси экан.

Хоразм китобхонларининг содда халқчил адабиётга интилишини тасдиқлайдиган яна бир факт бор. Бу — аслнинг соддалаштирилган нусхасини танлаб таржима қилиш, «Хоҳ арабий ва порсий ва туркий бўлсин, жами китоби шаръия ва нақлия ва ақлияни» мутолаа қиладиган Муҳаммад Раҳим Соний Толибхўжа деган одамга «Ҳикоятус солиҳин» асарини ўзбек тилига таржима этишни топширади: «Турк тилига порсийдан нақл этулса, фондаси ҳар она кўпроқ ўлуб, жамии халойиқ баҳра топғай». Бу фикрдан таржима ҳодисасининг ўзи асарни оммалаштириш воситаси деб тушинилгани маълум бўлади.

Толибхўжанинг муқаддимада ёзишича (балки форсий нусха муқаддимаси таржимасидир, бироқ биз бу

асар форсча нухасини қўлга киритолмадик. — Н.К.) мазкур асар асли арабча бўлиб, Ҳиндистоннинг Синд вилоятида форс тилига таржима бўлган. Аммо форсий таржимани буюрган кишилар «илтимоси бу тариқадурким, бизлар арабий тилни билмакка қувватимиз йўқ ва порсийнинг ҳам мушқил иборатларин ҳам фаҳм қилмоқга қудратимиз йўқтурур». Шу сабабли аҳли Синд тушунадиган «осон ва равонроқ» форсийда таржима қилинган. Қизиғи шундаки, бу вилоятнинг она тилиси форсий эмас, улар ҳиндий тилнинг бир лаҳжасида сўзлашадилар. Аммо улар таржимондан «форсийнинг саҳлу осон иборатлари билаким, фаҳм этмоқда синдий тилидин ҳам осон бўлса, халойиқнинг кўпроғига фойдали бўлур эрди», деб илтимос қилганлар. Толибхўжа бу таржима ҳақидаги фикрини яқунлаб: «Қаломи арабийни аларнинг иборатларидан андакгина, яъни бир-икки жойида» бор, дейди. Хоразмлик таржимон оригиналнинг шу хусусиятини маъқул билиб, уни шу зайлда ўзбекча таржима қилиб чиққан. Дарҳақиқат, «Ҳикоятус солиҳин» оддий ва равон жумлалар билан ёзилган, унда анъанавий ташбеҳсозлик, «поэтиклаштириш» кўринмайди.

Асарни соддалаштириб таржима қилиш илгари ҳам бор эди. Қутб Низомийнинг «Хусрав ва Ширин» дostonи таржимасида шундай йўл тутган. Алишер Навоий Жомийнинг «Нафаҳотул унс» асарини «Насойимул муҳаббат» номи билан таржима қилар экан, сўзбошида ёзади: «Хотирға келмишким, агар саъй қилсам, бу китобни туркий тилига таржима қила олғаймумен, ул дақойиқ мушқилотини равшанроқ алфоз ва очикроқ адо билан ўтқара олғаймумен, деб мутааммил эрдим». Хомуший, Муҳаммад Темур, Шоҳ Ҳижрон фаолиятида ҳам бунга ружуъ бор. Аммо бу усул XIX аср охирига келиб Хоразмда аниқ ижодий принципга айланган. Шу сабабли тили мураккаб таржималарни таҳрир орқали оммафаҳм ҳолча келтириш жорий этилган. Масалан, Ҳоҷамқули Сарвар бажарган «Ахлоқи Муҳсиний» таржимасини кў-

чирган котиб, асарни қайта кўриб чиқиб, кўп жойини содалаштирганини ёзса, «Тарихи комил» таржимонларидан бири Муҳаммад Одам сўз бошида бундай қайд этади: «Ибодулло хўжа охун бу китобниким «Тарихи комил»нинг еттиламчи дафтари эрди, нисфидин зиёдронини арабиядан туркий тилига таржима қилиб эркан, сўнгра мен фақирал ҳақир, яъни, домло Муҳаммад Одам валади домло Ортиқниёз марҳум... китоби мазкурни аввалидин то охунди мазкурнинг таржима қилиб боргон еригача тозадин таҳрир этиб, боқи нисфидин камроқни ўзум арабиядан туркий тилига таржима қилдим». Бу жиҳатдан Хоразмнинг етук адибларидан бири, тарихчи ва таржимон Муҳаммад Юсуф Баёний қарашлари ҳам диққатни тортади. У ўзигача ёзилган тарихий асарларнинг мураккаб услубини қаттиқ танқид қилади, чунончи, ўтмишдошларидан бирини назарда тутиб, дейди: «Услубида мажоз ва истиора билан сўз баён этар эрдиким, каломининг диққати сабабидин омма халқи маолин фаҳм эта олмас эдилар». Шунинг учун Баёний таржимада ҳам содда, оммафаҳм услубини қўллашни маъқул кўрган: «Ўқувчилар учун келажакда ёрдамчи луғатларга мурожаат қилишга эҳтиёж туғулмасин, деган мақсадда... содда тил билан таржима қилдим», деб ёзади у «Саҳойифул ахбор» китоби сўз бошисида. Баёний ўз таржималарини эринмай таҳрир этган, котибларнинг форсий-арабий тарзи баёнини ўзбекча қилиб тузатган. Чунончи, «Тарихи Табарий»нинг котиб кўчирган нусхасида «Мадинага ташриф айлаб» бўлса, Баёний «Мадинага келиб», котиб: «Ҳолидан бу миқдорда хабар олғайсиз», деса, Баёний: «Ҳолидан вақтида хабар олғайсиз», котиб: «Мардумони Хуросон» деб ёзса, Баёний «Хуросон халқи» деб тузатган ва ҳоказо. М. Баёний XIX охири XX аср бошларида шакллана бошлаган янги адабий-эстетик қарашлар тарафдори эди. Адабиётнинг демократлаша бориши, янги адабий тил учун кураш, адабиётни халққа

яқинлаштириш тенденцияси таржимага ҳам таъсир этган. Таржимавий ижод принциплари, содалаштириш тадрижий равишда замон талабига қараб ўзгариб борган.

Чунончи, буни Восифийнинг «Бадоеъул вақоеъ» асар таржималари мисолида аниқ мушоҳада этиш мумкин. Мазкур асар Диловархўжа томонидан 1826 йилда ўғирилганда ундаги барча жанрий хусусиятлар — ривоят ва тазкира услуби, баландпарвоз тил, мураккаб мазмунли мактубларнинг ёзилиш тарзи тўлиқ сақланган, кўп шеърлар асл ҳолда келтирилган бўлса (Шарқшунослик институти, 3344-қўлёзма), асарни ўтган асрнинг 60-йилларида ўзбек тилига ўтказган Огаҳий ана шу дабдабали тасвир услубини бир қадар камайтириб, хийла содалаштиради, маълум маънода таҳрир ишини амалга оширади (Огаҳий таржимаси Қўлёзмалар институтида 2628-рақам остида сақланади).

Аммо Огаҳий Восифийнинг мураккаб услубидан бутунлай воз кечган эмас. У ўз таржимонлик методига содиқ қолиб, асарни ихчамлаш, тилни қисман ойдинлаштириш ва аynи вақтда муаллиф қаламининг кучини ҳам кўрсатиш пайида бўлади — мактублардан намуналарни айнан сақлайди. «Бадоеъул вақоеъ»нинг учинчи таржимони Муҳаммад Амин эса «Бадоеъул вақоеъ»ни жимжимадор услубдан ва истиоралар, сажълардан бутунлай халос этган, айтилажак фикрнинг ўзини бевосита, ифодаларсиз баён қилиб кетаверган. Бироқ, қизиқarli ҳикояларга келганда, таржимон улар тилини ихчамлашни лозим топмаган. Воқеан, ҳикоялар нақлида Восифийнинг ўзи ҳам ташбеҳ — истиораларни жуда кам қўллайди, асосий эътиборни ҳаракат, фаолиятни баён этиш, воқеанинг ўзини бурро, аниқ тил билан нақл қилиш орқали ўқувчига таъсир этиш йўлини танлаган Муҳаммадамин ана шу усулни асарнинг бутун қисмларига тадбиқ этган.

Муҳаммадамин даврида ўзбек тили янги ривожла-

ниш босқичига кўтарилган эди. Адабий тил халқ тилига тобора яқинлашмоқда эди. Учинчи таржима ана шу давр хусусиятини ифодалаган. Иккинчидан, Муҳаммадамин таржимага киришган пайтда Хоразмда инқилоб нафаси уфуриб қолган, феодал хонларнинг умри тугаб бормоқда эди. Таржимон, гарчи, ўзи ҳам хонлар авлодидан бўлса-да, лекин сарой билан алоқа қилмай, адабий машғулот билан шуғулланиб, халққа яқинлашган эди. Шунинг учун унга хонлар, султонларга бағишланган дабдабали таърифлар ёқмаган. Зотан, классик жимжимадор услуб, истиорасозлик XX аср бошларига келиб саҳнадан тушади. Муҳаммадамин буни илғаб, таржима-ни замон талабига мослаштирган эди.

Ҳикоят муҳимми ёки ҳикмат?

Мулло Муҳаммадниёз бинни мулло Нуруллоҳ Урганжий ал Хоразмий 1838 йилда «Анвори Суҳайлий» («Қалила ва Димна») асарини ўзбек тилига таржима этиб, сўз бошида ўз ижодий принципини баён этади. Бунинг учун у аввало бу асарнинг ўзидан олдинги таржималарига муносабат билдириб, таржимонларнинг эркинлигини танқид қилган. Муҳаммадниёзнинг ёзишича, «Қалила ва Димна» Ҳусайн Воиз Кошифий томонидан қайта ишлаб чиқилгандан кейин (XV аср), у «ўлук жон топқандек ва қари йигит бўлғондек» бўлиб, Хуросон ва Мовароуннаҳр фозиллари, китобсеварлари орасида кенг тарқалади. «Андин сўнгра бу китобни овозаси ҳар вилоятларда шуҳрат топиб, турк шаҳзодалари ва ўзбекзодалари» қулоғига етди, деб ёзади Муҳаммадниёз. Улар турли йўллар билан бу китобни қўлга киритиб, ҳикматлардан баҳраманд бўладилар, уни ўзларига дастуриламал қиладилар. Аммо баъзилар «форсий тилига ношнолиқ сабабидан» ундан фойдалана олмас эдилар. Шунинг учун асарни туркий тилига таржима қилишни уюштирганлар. Лекин таржимонлар асарнинг барча фа-

зилатини сақламаганлар. Муҳаммаднийёз шу муносабат билан ёзади: «Ул асрнинг баъзи афозиллари ул амрға (амирзодалар амри) маъмур бўлуб, журъат қалами бирла туркий таржимасига иштиғол кўргузуб, анда мазкур бўлгон ҳикоят ва масалларни бир-бирига рабт бериб, насойиҳу мавоизи уламодин холи қилиб афсона, тариқи бирла итмомға еткурубдурлар. Ва баъзи афозиллар ул насиҳатлар ва пандлардин бир оз нарса зикр қилиб, итмомға еткурубдурлар, лекин дилфиреб алфозу жоношўб иборатлардин холи қилибдурлар». Муҳаммаднийёзнинг бу гапларидан мана бу хулосалар келиб чиқади:

Муҳаммаднийёзгача «Анвори Суҳайлий» бир неча марта ўзбек тилига ўгирилган, уларнинг баъзисида панд-насиҳатлар қолдирилиб, фақат ҳикоятлар, масаллар ўзаро мувофиқлаштирилиб берилган; баъзиларида бу пандларнинг бир қисми сақланган, лекин Кошифий тилига хос тасвирий санъатлар («дилфиреб алфозу жоношўб иборатлар») акс эттирилмаган. Муҳаммаднийёзга бу эркинликлар маъқул эмас. Лекин у кимнинг таржималарини назарда тутаётганини айтмайди. Қашқарлик адиб Муҳаммад Темур таржимасида қисқартиришлар йўқ. Демак, Муҳаммаднийёз Мовароуннаҳрда яратилган бошқа таржималарни кўзда тутмоқда. (Шулардан бири балки Мағфурхўжа Саййид Ҳусайн таржимасидир?) Бу танқид замирида хоразмлик таржимоннинг ўз принципи ҳам ифодаланган, яъни, модомики унга ҳикматларни ташлаб кетиш ва истиоралар, сажълардан холи этиш ёқмас экан, демак, унинг ўзи асарни бутун қиймати билан аниқ таржима қилишга бел боғлаган. Воқеан, бу фикрни у таржимани сўраган мухлислар тилидан келтиради: «На бўлғайким, ул китобни алфози ширин ва иборот бирла таржима қилсанг, бизларға ул насойиҳу мавоиздин баҳра етса».

Шундай қилиб, Муҳаммаднийёз учун «Анвори Суҳайлийдаги панд-ҳикматлар биринчи даражали аҳамиятга

эга. Зотан, асарнинг бош фазилати шу ҳикматлар эканини Қошифий ҳам кўрсатган эди: «Ҳаким Бедпой сўзининг биносини панду насиҳатнинг асосига қўйдиким, подшоҳлар фуқаро ва раиятларга сиёсат қилмоқда ва адл бисоти афоришта қилмоқда ва соҳибдавлатларни тарбият қилмоқда... коргар бўлғай теб» (Муҳаммадниёз таржимаси).

Қошифий ўз сўз бошисида «Қалила ва Димна»нинг асл ватани, паҳлавий, арабий ва форсий таржималари, асарнинг саргузашти ҳақида маълумот беради. Муҳаммадниёз бу сўз бошини таржима қилиб, ўз номидан келтирган ва ўзининг мавжуд ўзбекча таржималар ҳақидаги фикрларини қўшиб, яхлит мақола ҳолига келтирган. Бу мақолани ўзбек таржимачилиги тарихидаги дастлабки, жиддий иш деб ҳисоблаш мумкин. Мазкур мақолада Қошифий ва Муҳаммадниёз қарашлари мос келиб қолганини ҳис этиш қийин эмас. Хоразмлик таржимон «Қалила ва Димна»нинг Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги шухратини Ҳусайн Воиз Қошифий номи билан боғлаган. Чунки арабчадан янги форс тилига XII асрда Абулмаоли Насруллоҳ бинни Муҳаммад томонидан қилинган таржима кейинги асрларга келиб, тил ва услуб нуқтаи назаридан эскиради, XV аср Ҳирот китобхонларига маъқул бўлмай қолади. Муҳаммадниёз Насруллоҳ таржимасини Қошифий тилидан бундай танқид қилади: «Аmmo ғариб луғатлар ва арабий каломлар анда бор бўлгон сабабидин ва баъзи алфозларига луғат китобларига муҳтож бўлгон жиҳатидан ўқувғувчилар ва эшитғувчиларга малол етиб, яқин эрдиким бу тариқа нафис ва покиза китоб халқ орасидан матрук ва маҳжур бўлғай».

Шунинг учун Воиз Қошифий мазкур таржимани янгидан ишлаб чиқиб «муғлақ алфоз ва мушкил калимотлар» пардасидан тозалайди, «либоси тоза кийдуруб, равшан иборатлар бирла» безайди, натижада унинг ажойиб маъноларидан одамлар «бе кулфати тахайюл

ва бе машаққати тафаккур» баҳра оладиган бўлдилар.

Кўринадики, бу ерда биз Толибхўжа «Ҳикоятус солиҳин» муқаддимасида айтган фикрга яна дуч келяпмиз: асар оригиналида янги китобхонлар талабига мувофиқ соддалаштирилган. Бироқ, фарқ шундаки, «Ҳикоятус солиҳин» нафақат арабизмлардан, балки сажъ ва истиоралардан ҳам холи қилинган. Қошифий эса Мавлоно Насруллоҳнинг «муғлақ» сўзлари, мураккаб синтаксисини соддалаштириш баробарида, асар тилини бадий жиҳатдан бойитган, янги услубга, сажъли, сероҳанг наср услубига солган. Шеърӣ байтлар киритган ва янги боблар қўшган эди. Бу ерда у таржимон — муаллифдир. Хуллас, «Анвори Суҳайлий» янги типдаги наср турига айлантирилгани учун Ҳирот адабий анъаналарининг талабгорлари бўлган Хуросон ва Мовароуннаҳр зиёлиларига маъқул бўлиб келган. Қошифийнинг чиройли тили ҳикоятларга ҳам, ҳикматларга ҳам ёйилган.

Қошифий мисоли қайта таржима ҳаёт зарурати эканини кўрсатади. Дарҳақиқат, агар Қошифий янги таржимани яратмаганда, бу асар бизда унутилиб кетиши ҳам мумкин эди. Сирасини айтганда «Қалила ва Димна»ни қайта ишлаб, «янги либос» кийгизган фақат Қошифий эмас. Қошифийгача ҳам уни Барзуй, Абдулло Ал Муқаффаълар ўз қарашларини киритиб ўзгартирган эдилар. Бу «ўзбошимчаликлар» буюк Беруний томонидан танқид қилинганини биламиз¹. Асарнинг Фарб оламига «сафари» ҳам ўзгаришсиз, мослашишларсиз содир бўлмаган. Аммо ундаги икки фазилат — ажойиб масалҳикоялар ва пурмаъно ҳикматлар таржимадан таржимага ўтиб келаверган. Муҳаммаднийёз тўғри таъкидлаганидек, ҳинд донишмандлари: «вухуш, туюр, яъни, ҳайвонот ва жонворларнинг тилидан ҳикоятлар ва ри-

¹ Абурайҳон Беруний. Ҳиндистон, «Фан» нашриёти, 1963, 168-бет.

воятларга зийнат берибдурлар ва ул ҳикоятларнинг зимнида ҳикматнинг анвоъи фондаларин дарк қилибдурлар». Бу асар «қолиплаш» усулининг энг мураккаб турида ёзилган. Беш қабатгача «ҳикоя ичида ҳикоя» бор («Сандиқ ичида сандиқча»). Бу асарда бошқа адабий ахлоқий асарлардан фарқли ўлароқ дидактик хулосалар, фикр-низомиялар олдиндан айтилиб, уларнинг «фойдали аҳамияти» таъкидланмайди. Балки ижтимоий-ахлоқий фикр билан ҳикоялар бир-бирига боғланиб, бири иккинчисидан келиб чиқаверади. Ҳикмат билан ҳикоя ўзаро чатишиб, ўриш-арқоқдай киришиб кетган. Масаллар баҳс-мунозара, тортишув асосида «исботланади», шу мунозара ичида хилма-хил ҳикматлар келтирилади, улар яна ўз навбатида бир қанча ахлоқий мавзуларга уланиб кетиб, охир-оқибатда бош мавзуга бориб тақалади. Шу тариқа, дастлаб ўртага қўйилган фикр бир неча ҳикоятлар «баҳс»идан кейин ойдинлашиб, «тасдиқланади». «Панду ҳикматни, лавҳу ҳазилни бир-бирига қўшибдурлар ва аксар одамларнинг табиатининг майли афсонага кўпроқ бўлгон учун сўзининг суратини андоғ қилибдурлар», — дейди асар ҳақида Муҳаммаднийёз.

«Анвори Суҳайлий» мазмунан бой, услуби қизиқарли, уни ҳикояни яхши кўрадиган одамлар ҳам, ҳикматдониишмандликка (Алмаий тили билан айтганда — «ақл чироғи») ўч кишилар ҳам бирдай қадрлайдилар. Инсон табиати, тийнати ҳақидаги мулоҳазалар, яхшилик ва ёмонлик, дўстлик ва душманлик тўғрисидаги ўткир фикрлар, ҳикматлар характерли масал ва ҳикоятлар воқеасида қувватлантирилган, конкретлашган, инсоний характерларга, ҳаётга кўчган. Бошқача айтганда, асарда ҳикмат ҳикоят орқали, ҳикоят ҳикмат орқали қувватланиб, аҳамияти ортиб боради. Шу сабабли Муҳаммаднийёз асарнинг ана шу хусусиятини таржимада аниқ ифодалаш тарафдори бўлиб майдонга чиққан эди. Би-

роқ, таржимоннинг бу нияти амалда ҳамма жойда ҳам бирдай зоҳир бўлмаган.

«Анвори Суҳайлий»нинг насрий қисми таржимасида Муҳаммадниёз икки хил йўл тутган. Асар дебочаси, Кошифий киритган янги боблар қарийб сўзма-сўз аниқлик билан таржима қилинган бўлса, ички ҳикоятлар, масаллар нисбатан ижодийроқ, равон ўгирилган. Ички ҳикоятларда таржимон ўзини эркинроқ ҳис этади. Матнни ўз тили билан нақл этади, баъзи жумлаларни қисман ихчамлаб, бошқа жойларга сўз, ибора ва ҳатто айрим жумлалар киритиб, маънони ёрқинроқ чиқариш, конкретлаштириш пайида бўлади. Бундай муносабат образли ифодалар таржимасида ҳам ўз изини қолдирган.

Таржимон қўллаган ҳар икки усулга мисоллар келтириб тушунтирамиз. Чунончи, асарнинг аввалги бобидан: «Ва он подшоҳро Ҳумоюнфол гуфтандй, ки ба адли шомилаш фоли руаё ҳумоюн буд ва ба лутфи комилаш ҳоли ажузау дарвешон ба фароғату рафоҳат мақрун. Ва муқаррар аст, ки агар шаҳнаи адл ба забти аҳволи райят эҳтимом нанамояд, дузди фитна ба дастёрии ситам димор аз рўзгори хосу ом барорад» («Анвори Суҳайлий», Лакнав нашри, 14-б.).

Муҳаммадниёз таржима қилади: «Ва ул подшоҳни Ҳумоюнфол дер эрдилар, адли шомили бирла фоли руаё ҳумоюн ва лутфи комили бирла ҳоли ажузау дарвешлар фароғату рафоҳат(га) мақрун. Муқаррар турурким, агар шаҳнам адл райятнинг аҳволининг забтига эҳтимом қилмаса, дузди фитнаи ситамнишин дастёрлиқи бирла хосу омнинг рўзгоридин димор қўпорур» («Анвори Суҳайлий» таржимаси, қўлёзма, 9-варақ).

Таржимон фақат феъл сўзларнигина таржима қилган. Аслиятдаги 37 та сўздан 33 таси айнан сақланган ва ҳеч қандай изоҳ берилмаган. Албатта, бу сўзларнинг ҳаммасини ўзбекча сўзлар билан алмаштириш шарт эмас, чунки улар орасида подшоҳ, адл, дарвеш каби ти-

лимизда мавжудлари ҳам бор. Бироқ шунга қарамай, бу ерда ўзбекча қилиниши зарур бўлган сўзлар кўп. Қиёс учун Қори Фазуллоҳ Алмаи таржимасини келтирамиз: «Ва подшоҳни Ҳумоюнфол дер эрдилар. Адли улуғ ва кичикка етушуб, ожизлар ва дарвешлар фароғат бирла авқот кечирур эрдилар. Муқаррардурурким, агар подшоҳнинг адолати фуқарову раиятнинг аҳволин забт этса, фитна ўғриси ситамкор бўла олмас». Бу анча ўзбекча чиққан таржима. Алмаи жумла яхлитлигини бузган, арабча-форсча тушунилиши қийин сўзлардан воз кечган ва нисбатан равон, мазмуни англашилари таржима яратган. Муҳаммад Ниёз эса, арабча-форсча сўзларни сақлаш билан уларнинг ўзаро ташбеҳланиб, сўз ўйини бўлиб келиш хусусиятини ҳам сақлаган. Балки таржимон айнан шу истиоралар қабати ва тароватини бериш учун шундай йўл тутгандир? Бу эҳтимолдан узоқ эмас. Чунки Кошифий ўзи қўшган бобда форс-тожик тилига хос нафис, жилоли услубдан унумли фойдаланган бўлиб, уларни ўзгартириш асарнинг ширадорлиги, тасвирий тарзини ўзгартириш билан баробар эди.

Муҳаммадниёз Кошифий тили таъсирига берилганидан баъзан сўзларни ўзбекчага ўгирган бўлса ҳам, бироқ жумла конструкцияси, таркиблар тартиби тожикча бўлиб қолаверган. Масалан: «Андоғ қила билмайсан ва агар бу балони собит қилсанг ва даъвонга гуноҳ ўтқара билсанг, яхшилиққа ямонлиқ одамизоднинг одати эркониға». Асарнинг бу қисмида арабча иқтибослар, оддий китобхон тушунмайдиган асотирларга қурилган иборалар кўп, улар ҳам ўзгартирилмасдан ўз ҳолича келтирилган.

Баъзан у Огаҳий, Комил Хоразмий, Муҳаммад Тоҳир йўлидан бориб, бир қисм ибораларни «яъни» изоҳловчиси орқали матн ичида шарҳлаб кетишга уринади. Бироқ бундай шарҳлар айрим сўз ва ибораларни англашга ёрдам берса-да, лекин яхлит олганда бадий равонликка хизмат қилмас эди. Уларнинг кўпайиши асар тилини

оғирлаштириши муқаррар, негаки шарҳ таржимани илмий жиҳатдан аниқлаштиради, бадий жиҳатдан эмас. Шунга қарамай, арабча, форсча ибораларни таржима-сиз келтиргандан кўра, шунақа изоҳлаб келтириш ҳам фойдадан холи бўлмаган. Аммо Муҳаммаднийез «Анвори Суҳайлий»нинг ички ҳикояларига келганда бир қадар равонроқ таржималар беришга муваффақ бўлган.

Чунончи, Йилон ва шутурсовор ҳикоясидан:

«Ёнида тўрбаси бор эрди, бир яғочнинг бошига боғлаб, йилоннинг тарафига йиборди ва йилон уни ганимат билиб, тўрбага кирди. Шутурсавор уни бир яхшилик гумон қилиб, ўтнинг ўртасидан тайқари чиқориб, тўрбанинг оғзини очиб айтди: эй йилон, ҳар ерга хоҳласанг боргил ва бу балодин халос топганинг шукронасига бир гўшае тутуб, мундин сўнг халқнинг озоринда бўлмағил-ким, халққа озор бергувчилар дунёда бадном ва уқбода душманкомдурлар».

Муҳаммаднийез маъно аниқлигини юзага келтириш ва равшан жумлалар тузиш учун ўз истагига зид ўлароқ баъзи ўринларда матни кўпайтириб таржима қилади. Бунда қуйидаги тадбирлар амалга оширилган: а) воқеа жараёнига тафсилийлик киритиш; б) зарурий синонимлар орқали сўз маъносини англаштириш; в) диалогларда персонажлар номини қайд қила бориб, нутқ эгасини кўрсатиш, конкретлиликни таъминлаш. Мисол учун оригиналда: «Овардаанд, ки шутурсаворе ба мавизае расид, ки он чо корвониён оташ карда буданд». Таржимада: «Ровийлар андоғ айтурларким, қадим замонда бир одам тевага миниб, бир ерга борур эрди, бир жойга етуштиким, ул манзилда корвон халқи тушуб, истироҳат қилиб, ўт ёқиб, таом муҳайё қилиб, кетиб эрдилар». Ихчам жумла ёйиб берилган, текст замиридаги мазмун ҳам қўшиб баён этилган.

Еки ошиқ Наққош ҳикоясида чодир ёпинган қул савдогар хотинини «оғушига тортади», наққошнинг ўзи келганда эса маъшуқа унга «Ҳоло шул соат қайтиб кет-

динг, яна начун келдинг?» деб савол берадики, булар форсий асл нусхада йўқ. Унда бу маънони матн руҳидан англаса бўлади. Ўзбек таржимони шу маънони ёрқинлаштирган, аниқлик киритган.

Шундай қилиб, Муҳаммадниёз тажрибаси бир таржимоннинг бир асар таржимасида икки хил йўл тутганига мисолдир. Афтидан, у бошида Қошифийнинг бутун санъатларини бузмасдан ўз китобхоналарига тақдим этиш нияти билан ишга киришган, аммо бунинг иложини тополмай, ўзининг қўл-оёғини боғлаб қўйганини ҳис этиб, кейинги бобларда нисбатан «эркинроқ» бўлишга ҳаракат қилган.

Муҳаммадниёз таржима усуллари хоразмлик бошқа таржимонларда ҳам учрайди. Жумладан, Мағфурхўжа Саййид Ҳусайн «Вомиқ ва Узро»нинг шеърларини кўпайтирган. Форсча жумлалар ичига янги бирикмалар, таркиблар қўшган. Масалан, оригиналда: «Аз он жумла сарире дошт азим». Саййид Ҳусайн таржимасида: «Ва ул жумладин бир улуғ сарири бор эрдиким, андин ўзга ҳеч подшоҳга муяссар эрмас эрди». Лекин Саййид Ҳусайн иловалари Муҳаммадниёзникидан фарқланади. «Анвори Суҳайлий»га киритилган сўзлар равшанлаштиришга хизмат қилса, «Вомиқ ва Узро» насрига киритилган бирикма ва жумлалар чўзиқлик, сўзбозликни вужудга келтирган. Чунки Мағфурхўжа ўзи янги, мураккаб иборалар, ташбеҳлар киритган. Масалан: «Оқибат дўхтари Аксан номе, ки подшоҳи чину пари буд ва Райҳона номе дошт, биҳост, аз вай писаре таваллуд ёфт, номи он Мансур». Таржимада: «Оқибат жинсу парилар ҳукмрони Аксан отлиғ подшоҳнинг Райҳона отлиғ қизин дархост қилиб, ақди манокиҳат бирла қиболатун издивожаҳу они чекти. Эрса улуқи шўтфадин муддати ҳосил тамом бўлғоч, андин бир ўғул мутаваллуд бўлуб, отин шаҳзода Мансур қўйдилар». Оригиналда оддийгина қилиб: «Шаҳзода балоғат ёшига етгач, йигитлик ёшида вафот этди», дейилса, таржимон: «Ва

шаҳзода ҳадди булуғдан сўнг дунёи фоний танғнойидин нусхатсаройи охиратға нутақол қилди», дейилади.

Мағфурхўжа синтактик жиҳатдан ўзбекча равон ёзишга, туркий тил талабни қондиришга интилгани ҳолда, лексикада арабча сўз ва бирикмаларни ноўрин ва номуносиб қўллаб, баъзида ғализликни вужудга келтирган. Баъзан эса иловаларга берилиб, нотўғри тафсилот ва деталлар келтиради.

Таржимонларнинг сўз захираси, она тилида ижод қилиш қобилияти улар яратган таржималарда ўз ифодасини топгани аниқ. Лекин шунда ҳам, барибир, яна таржима методи ўз таъсирини кўрсатган: форсий, арабий конструкциялар, сўзларнинг кўплиги «аниқлик»ка интилиш, ўзбек адабий тили талабига хилоф равишда иш тутиб, оригиналнинг хусусиятларини иложи борича сақлаш оқибатида келиб чиққан. Шундай ҳолни Диловархўжа таржимасида ҳам кўрамиз. Унинг таржимасидаги «Бадоеул вақоеъ» умуман олганда ёмон чиқмаган, тушинилиши қийин бўлган ғализ ўринлар деярли йўқ (у ҳатто асарнинг ўта мураккаб жойларини равшанлаштирган). Лекин, шунга қарамай, Диловархўжада оригинал тили таъсирига берилиш бор. Буни Огаҳий таржимаси билан қиёслаганда яққол сезилади. Чунончи, Диловархўжа: «Эй ёри жоний, в-эй дўсти жовидоний, бу кун бу қасд била уйдин ташқари чиқибманким», Огаҳийда: «Эй меҳрибон, бу кун ул қасд била уйдин чиқмишманким»; Диловархўжада: «Фақирни музтариби ҳол ва парешон кўруб, аҳволимдин шаммае сўз сўрмоқ бунёд қилди», Огаҳийда: «Фақирни музтариб ва парешон кўрди, аҳволим кайфиятин сўрди»; Диловархўжада: «Вақтеким ўз ҳолимға келдим, ул киши ғойиб ва маъқудуласар эрди»; Огаҳийда: «Ва чун ҳушимға келдим, кўз очдим, ул азиз ғойиб бўлубдур»; Диловархўжада: «Ул қофилада арбоби ҳусну жамол ва аҳли фазлу камол лоюҳаддй ва лояқсо эрди»; Огаҳийда: «Ул жамоа орасида ҳусну жамол аҳли ва фазлу камол хай-

ли ҳаддин афзун ва қиёсдин бурун эрди»; Диловархўжада: «Тўрт кумри парвоз қилиб, ўзларини Ҳофизнинг канориға ташлаб, қолаб тixий қилдилар»; Огаҳийда: «Бир мусича учиб келиб, ўзин Ҳофизнинг қучоғига ташлаб жон берди».

Огаҳий таржимаси нисбатан равон, тушунарли ва шу учун ҳам оригинал маъно-мазмунини тўлароқ, аниқроқ ифодалагани кўриниб турибди. Ҳақиқатан, ижодкор адиблар таржимага қўл урганда асарни ўз истъедодларининг нури билан ёритардилар, асарнинг таржима эканини сездирмасликка ҳаракат қилардилар, уни ўзбек тилида яратилган яхши асар даражасига кўтариш учун курашардилар. Диловархўжа ҳам ёмон таржимон эмас, унинг меҳнати муносиб тақдирлашга лойиқ. У Восифий асарининг хусусиятларини беришга интилиб, кўп ўринларини ўша замон ўзбек адабий тили нормалари асосида муваффақиятли ўгирган ҳам. Бироқ Диловархўжа, Муҳаммаднийез, Домулло Муҳаммад Тоҳир кабилар мадраса таълими доирасида чекланиб қолган мулло кишилар эдилар. Улар ўзлари тушунган нарсаларни бошқалар ҳам тушунар, деб ўйлар, зиёлилар орасида расм бўлган тил билан фикрлашга, ёзишга ўрганиб қолган эдилар. Ана шу нарса уларнинг таржималарига ҳам таъсир этган. Шу сабабли мулло таржимонлар ва ижодкор таржимонлар иши фарқланиб туради: мулло таржимонларда ижодийлик, «эркин»лик етишмайди. Бунинг ўрнига шарҳ-изоҳлар, тушунтиришларга эътибор берилади, арабча-форсча сўз ва иборалар қўлланилади. Баъзан шарҳларнинг ўзи ҳам яна арабча сўзлар билан давом этади. Лекин шунини ҳам айтиш керакки, ижодкор таржимонлар асарга «эркин» муносабатда бўлгани учун, уларда аниқлик бўлмаган, уларнинг ҳамма таржималари ўзгартирилган, соддалаштирилган эди, дейиш нотўғри. Агар энг маҳсулдор таржимон Муҳаммадризо Огаҳийни оладиган бўлсак, унда ҳам хилма-хил усулни кўриш мумкин. Огаҳийнинг ихчамлаш, насрлаштириш

усулларидан фойдаланганини кўрдик. Аммо Огаҳийнинг оригинал хусусиятини тўлиқ акс эттирган таржималари ҳам бор. «Юсуф ва Зулайҳо», «Шоҳу Гадо» дostonларини, «Зубдат-ул ҳикоёт», «Мифтоҳут толибин», «Зафарнома», «Равзатус сафо» (II дафтар) асарлари бунга мисолдир. Атоқли адиб дostonларда қўллаган таржима принципларини «Шоҳу Гадо» муқаддимасида равшан баён этган:

...Нусхани вазни бирла маснавий эт,
Барча байтини баҳри маънавий эт.
Чунки доно мусаннифи анинг,
Назм қилгон муаллифи анинг.
Ҳар на сўздин қилибдурур таҳрир,
Байт-бар байт айладим тақрир.
Барча сўзким дедим — анинг сўзидур,
Мен демайким, деган анинг ўзидур.
Гўё мен анинг тилидурмен,
Тутғали хомани алидурмен.

Демак, Огаҳий Бадриддин Ҳилолий дostonига ўзидан ҳеч нарса қўшмай ёки уни камайтирмасдан, «байт-бар-байт» ўгиришни ўз олдига вазифа қилиб қўйган. Ҳатто асарнинг маъно-мазмунинигина эмас, жанрий шакллари — хафиф баҳри, маснавийли хусусияти (жуфт қофияли байтлар) ва бадий тасвир воситаларини («барча сўзким дедим — анинг сўзидур») ҳам айнан сақлашга бел боғлаган. Хуллас, Ҳилолий асари қандай бўлса, уни шу тарзу таровати билан ўзбек китобхонига етказмоқ ниятида ижод этган. Чунки, «Шоҳу Гадо» «безаш» ёки «соддалаштириш»га муҳтож эмас. Унинг автори «доно киши», санъати юксак, айни вақтда содда ҳам. Ўзбек китобхонига бу асар худди ўзидай қилиб таржима қилингандагина мақбул бўлиши мумкин. Таржимон «байтбар-байт айладим таҳрир» деганда: дostonдаги ҳар бири алоҳида қийматга эга байтларнинг бирортасини

ҳам ташлаб кетмаслик, бутун асарни ўзбекчалаштириш; ҳар бир байтни шеърӣй бирлик сифатида олиб, унинг барча ғоявий-бадий хоссаларини сақлаб қолиш; шоирнинг маҳорати, фикри, дарди санъаткорлик тарзини беришни кўзда тутган. Огаҳӣй бу принципни Абдурахмон Жомӣйнинг «Юсуф ва Зулайҳо» асари таржимасида ҳам қўллаган.

«Маҳбул қулуб», «Гулистон», «Ахлоқи Муҳсинӣй», «Соқиномаи Фузулий» таржималарида ҳам услубий хилма-хилликлар кўзга ташланади. Шуниси борки, «Маҳфилоро»нинг ҳажми катта бўлганиданми бирорта ўзбекча таржима ҳам Мумтоз асарини тўлиқ қамраб олмаган.

Домулла Муҳаммад Тоҳир «Маҳбул қулуб»нинг биринчи ва иккинчи дафтарларини ўгирган — бу мазкур асарнинг ҳажман энг катта қисмидир, таржиманинг 1902 йилда Мулло Сайӣид Абдуллоҳ кўчирган нусхаси 842 бетдан иборат. Муҳаммад Тоҳир автор муқаддимасини ҳам, воқеалар, ҳикоятларнинг миқдори, ўзаро боғланиши, «насиҳат»ларни ҳам тўлиқ сақлаган. 1256-рақам остида Шарқшунослик институтида сақланаётган аноним таржима биринчи дафтарнинг бош қисмидир. Унда Ганжур Обид ҳикояти, тўққизта «насиҳат», уларнинг ҳар бирига мувофиқ ички ҳикоятлар келтирган. Шунингдек, Ёқут шоҳ билан унинг вазирининг ажойиб-ғаройиб қиссалари ҳам мавжуд. Муаллиф «муқаддима»си тўлиқ ва аниқ таржима қилинган. Комил Хоразмӣй асарнинг биринчи дафтаридан Хожа Ҳумоюн қиссасини танлаб таржима этган, катта ҳажмли «муқаддима»ни қисқартириб, асосий мазмунини баён қилган. Бобожон Санойӣ билан Муҳаммад Расул Мирзо эса «Маҳбул қулуб» ичидаги ишқӣй-романтик қисса — «Раъно ва Зебо»ни ажратиб олиб таржима қилганлар. «Раъно ва Зебо»ни Муҳаммад Тоҳир ҳам таржима этган (6826 қўлёзма).

Муҳаммад Тоҳир, Муҳаммад Расул Мирзо ва номаълум таржимон «Маҳбул қулуб»га хос бадий хусуси-

ятлар, ҳикмат-насиҳатларни тўлиқ сақлашга бел боғланлар. Яъни ҳикоят-қиссаларни Мумтозда бўлганидай серистиора, дабдабали тил услубида таржима қилишга интиланлар. Қомил Хоразмий қисса ва насиҳатларни улардаги мураккаб истиораларни бир оз камайтириб, сал соддалаштириб таржима этган. Бобожон Санойй бўлса бутунлай бошқа йўл тугган. У керакли жойда Мумтоз «санъатлари»дан воз кечиб, оддий халқона усул билан воқеаларни нақл этса, керакли жойда ўзи руҳига мос сажъ ва истиоралар келтиради.

Хуллас, бундан шу нарса маълум бўладики, асарни турли метод — усуллар билан таржима қилиш Хоразмда XVIII аср охирларидан (Муҳаммад Қосим Бухорий) то XX аср бошларигача давом этган. «Маҳбубул қулуб»нинг уч таржимаси (Муҳаммад Тоҳир, Қомил Хоразмий, Мирзо) Муҳаммад Раҳимхон Соний фармони билан амалга оширилганини эътиборга олсак, Хива адабий муҳитида турли хилдаги таржималарга талабгор кишилар бўлгани муайянлашади. Таржимонлар бу талабларга жавоб бериш учун ҳар бири билими, ижодий қобилиятига яраша меҳнат қилган, тажрибалар ўтказиб, услуб, методларни синовдан ўтказган. Методлар анъанавий тарзда давом этиб келгани билан ҳар бир янги асар куч-ғайрат сарфлаб, янги муаммоларни ҳал этиш йўлини қидиришни тақозо этарди. Шу маънода таржима тарихи экспериментлар, тажрибалар тарихи ҳам, «Анвори Суҳайлий»да тўпланган тажриба «Маҳфилоро»да асқотиши мумкин эди, аммо бунинг ўзи билан чекланиб ҳам бўлмасди. Чунки Мумтоз маҳорати, услуби янги имконият, янги тадбирлар излашга даъват этган. Ҳар бир янги асар таржимада янги олам, таржимон маҳоратининг янги синовидир.

УЛКИ ОГАҲЛАРНИНГ ОГАҲИДУР

Маснавий майдонида ҳунарнамолик

Шеър-бадий ижоднинг олий намунаси. Шеърятда халқнинг руҳи, маданий тараққиёт даражаси, ўзига хослиги, тилининг қудрати, истеъдод ва иқтидорининг мавқеи ботиқ линзада қуёш нури тўплангандай мужассамланиб акс этади. Шеър тили туйғу ва тафаккур тили, ҳикмат тилидир, шеърсиз инсон дил розини, энг маҳрам ва малҳам фикрларни айтиб дардлаша олмайди. Бир банд шеърда бир олам маъно ифодаланиши мумкин. Чунки шеър инсон кечинмалари, кайфияти ва ички дунёсини, туйғу-ҳиссиётларини ҳамма нарсадан кўра тўлароқ ва чуқурроқ ифодалай олади ва шу сабабли ҳам киши қалбига жуда тез кириб боради.

Шеъринг асарда форма ва мазмун бирлиги, улар орасидаги диалектик алоқа ғоят кучлидир. Ҳар бир шеъринг асар ўзининг мазмунига мос формага — вазн, қофияланиш системаси, ритм ва интонацияга эга. Шоир муайян ғояни ифодалаш учун унга мувофиқ сўзлар группаси, синтаксистик бирикиш йўли, вазн турини танлайди ва шу орқали ўз ғоясини мукамалроқ баён қила оладиган шакл ижод қилади. Ҳар бир шаклий элемент шеърда мазмунни рўёбга чиқарувчи зўр восита ҳисобланади. Шеърда мазмун — форма, форма — мазмун ёки: «ҳеч бир ички нарса ҳам, ташқи нарса ҳам йўқ. Зотан, барча ички нарсалар айни пайтда ташқи нарсалардир» (Гёте). Шундай экан, шеърнинг бирор муҳим элементи ўзгариши билан унинг бутун руҳи ўзгариб кетиши мумкин.

Ритм ўзгартирилар экан, сўзлар гуруҳи ҳам ўзгаради, интонация бошқа бўлади, услуб бошқа тус олади. Демак, шеърнинг бутун поэтик мазмуни бошқа бўлади. Зотан, лирик қаҳрамон, унинг овози, дунёга муносабати ўзгаради.

Ваҳолонки шеърни бир тилдан иккинчи тилга ўзгаришларсиз таржима қилиш мумкин эмас. Чунки ҳар бир халқнинг ўз шеърӣ системаси, тарихан шаклланган поэтик анъаналари, шеърятининг специфик хусусиятлари мавжуд. Таржимада бу хусусиятларнинг ҳаммасини акс эттириш имконияти йўқ.

Шунинг учун ҳам шеърӣ таржима зўр маҳоратни талаб қиладиган санъатдир. Шеърӣ таржимада прозага қарганда «қурбонлар» кўпроқ бўлиши ҳам шундан. Лекин бу «қурбонлар»ни деб шеърни таржима қилишдан воз кечиш ярамайди, албатта. «Қурбонлар», ўзгаришлар қай даражада, қандай бўлади?—ҳамма гап шунда. Бу эса, таржимоннинг тутган принципи, оригиналга бўлган муносабати, шоирлик ва таржимонлик истеъдодига боғлиқ. Таржимон ўз ижодий қувватига чексиз эрк бериб асарни тамоман янгидан ижод қилиши ҳам ёки унинг баъзи иккинчи даражали элементларини ўзгартириб, автор сўзи ва созини, қалби ва овозини сақлаб қолиши ҳам мумкин.

Бадий таржиманинг бу ўзига хос қонунияти қадим замонлардан бошлаб давом этиб келган.

«Гулистон»даги бир қитъанинг бир неча ўзбекча таржималарини кўриб чиқайлик.

Бир ҳикоятда тасвирланишича, бир подшонинг уч ўғли бўлиб, улардан бирининг бўйи паст ва афти хунук экан. Подшо бу ўғлига таҳқир назари билан қарайди, бошқа ўғилларидан кўра совуқроқ муносабатда бўлади. Аслида бу ўғил акаларидан кўра ботир ва мард бўлиб чиқади. Мамлакатга душман бостириб келганда у ҳаммадан олдин лашкарни бошлаб урушга шайланади ва жанг арафасида бу қитъани ўқийди:

Он на ман бошам, ки рӯзи жанг бени пушти ман,
Он манам к-андар миёни хоку хун бени саре,
Қ-он ки қанг орад ба хуни хеш бозӣ мекунад,
Рӯзи майдон в-он ки бигрезад — ба хуни лашкаре.

Бу қитъани Сайфи Саройи бундай таржима қилади:

Эй баҳодирлар, билинг, келдим букун майдона мен,
Бош ўйнаб, жон таркин урмага мардонамен.
Сўнгу ўйнаб, от чолуб, кўп турлу ардам кўргузуб,
Ити ул занжирин узган форсий девонамен.

Шеърнинг вазни ва жанр хусусияти сақланган. Шеър ўзбек тилида равон ва таъсирчан жаранглайди. Кичик паҳлавон ҳолатини ифодаловчи интонация ҳам яхши берилган (бу нарса ҳатто Саъдийникидан «кучлироқ» ҳам), қофияланиш системаси оригиналда *абвб* бўлса, таржимада *ааба* тарзидадир.

Шеърин таржимада асарни кўнгилдагидай чиқариш учун оригиналга ўзгартиришлар киритиш жонздор. Агар бу ўзгартириш шеърнинг мазмун ва руҳига, интонациясига путур етказмаса, у фойдали ўзгартириш бўлади. Сайфи Саройи эса, қитъанинг ифодаларини ўзгартириб, интонацияни «кучлироқ» қилишга интилиб, мазмуннинг ҳам ўзгариб кетишига сабабчи бўлган.

Саъдийда кенжа ўғил шеърни ўзини писанд қилмаган отаси ва қўрқоқ акаларига қараб, ўз лашкари олдида жангга киришдан олдин айтади. Унинг сўзларида ботирлик ва қўрқоқлик солиштирилади, уларнинг оқибатлари кўрсатилади. Йигит фақат ўзининг ботирлигини эълон қилиб қолмай, аини шу шеър билан отаси ва акаларига қарата аччиқ киноя ҳам билдиради. Сайфи Саройида паҳлавон шеърни жангга киргандан сўнг лашкарлардаги полвонларга қарата айтади. Унда ботирлик ва қўрқоқлик ҳақида қиёсий фикр йўқ. Йигит фақат ўзининг довюраклигини муболағали қилиб баён этиш билан кифояланади. Бу кўпроқ ўзбек халқ дostonлари-

даги алпларнинг урушга киришдан олдин айтган баландпарвоз мақтанишларига ўхшаб кетади.

Сайфи Саройининг ўзгартиришлари шеърнинг маъно ва интонациясини бошқа йўлга буриб юборган, оригиналидан анча йироқлаштирган.

Энди шу қитъанинг Муродхўжа Тошкандий бажарган таржимасига эътибор қилинг:

Ул ман ўлмасманки сан орқамни кўрсанг жангда,

Мен ушалки қон ила туфроқди кўрсанг бошини:

Чунки ҳар ким жанг қилур ўз қони бирла ўйнар ул,

Ким қочар жангда, берур душманга аскар қонини.

Бунда С. Саройи таржимасининг аксини кўрамиз. Муродхўжа вазн билан бирга, мисралардаги сўзлар, ибора-образларни ҳам жилла ўзгартирмасдан беришга интилган. У ҳатто фразеологик бирикмани ҳам сўзма-сўз қайтаради (бени пушти ман — орқамни кўрсанг).

Шеърнинг Огаҳий томонидан қилинган таржимаси бу иккаласидан фарқ қилади. У Сайфи Саройидек асарни батамом ўзгартирган ҳам ёки Муродхўжа каби сўзма-сўз қайтарган ҳам эмас. Ундаги узоқлашиш-яқинлашишнинг ўз даражаси, хусусиятлари бор:

Ман анингдек кимса эрмасманки ёвдин қочқамен,

Мардман андоқки кўргунгдур танимни қон аро;

Ким урушга чиқғувчи кечмак керакдур жонидин,

Қонига қолғай чирикнинг гар қочар майдон аро.

Биринчи мисрадан Огаҳий «бени пушти ман» фразеологик бирикмани унинг мазмунини англаувчи «ёвдан қочқамен» ибораси билан алмаштирган. Кейинги мисралардан ҳам бир неча сўзлар ўзгартирилган ёки ўрнига ўша маънони берувчи сўзлар қўйилган. Бироқ Огаҳий таржимасида Саъдий қитъасининг кўпгина сўз ва иборалари айнан сақланади. Аслида гап шеърдаги неч-

та сўзни айнан қайтариш ёки алмаштириб таржима қилишда эмас. Гап шундаки, Огаҳийнинг киритган ўзгартиришлари, ўзи қўллаган сўзлари оригиналникидан узоқ эмас.

Огаҳий мисралари Саъдий мисраларининг аниқ, адекват таржимаси бўлиб чиққан, шеърининг умумий руҳи, вази ва қофияси сақланган. У Сайфи Саройиники сингари «безатилган» ҳам эмас, Муродхўжаники каби оқсамайди ҳам.

Огаҳий асл нусхага яқинлашиш учун баъзи «қурбонлар» қилган бўлса, Сайфи Саройи ундан узоқлашиш учун ўзгартиришлар киритган. Огаҳий ўзгартиришлардан ўзини тияди, меъёрига қараб иш тутади, муаллиф услубини ижодий қайта яратади, Сайфи Саройи эса муаллиф услубини ўз услубига бўйсундирган, Саъдий ўрнига ўз шеърини тақдим этган¹.

«Рақиблик», «содиқлик» ёки «ҳаққонийлик» тушунчалари нисбий тушунчалардир. Абсолют содиқлик, тўла мос келувчи «ҳаққоний» шеърини таржима яратиш ғоят мушкул иш. Бу нарса, биринчидан, таржимоннинг мақсади, тутган йўли, шоирлик истеъдодига вобаста бўлса, иккинчидан, шеърини асарнинг тур ва жанр хоссаларига боғлиқ. Фалсафий-ҳикматона, панд-насиҳат мазмунидаги ёки романтик-символистик, ишқий-лирик ва ёҳуд сентиментал-патетик мазмундаги асарларнинг барчасини бирдай талаб андозаси билан таржима қилиш мумкин эмас. Буларнинг ҳар бирининг ўз таржима услуби, ўзига яраша «қурбон»лари ва «ҳаққонийлиги» бўлади. Фалсафий шеърлар таржимасида асосий эътибор фикрни айнан ўзидай мукамал акс эттиришга қаратилса, романтик шеърларнинг образлари, романтик интонациясини сақлашга эътиборни жалб қилади. Лирик шеърлар таржимасида эса ички ҳиссиётни қайта гавдалантириш

¹ Сайфи Саройининг «Гулистони бит турки»сида аслига яқин шеърлар ҳам кўп.

биринчи ўринда туради. Шу сингари йирик эпик ва лиро-эпик асарлар таржимасининг ҳам ўз талаблари мавжуд.

Октябрь инқилобигача яшаган ўзбек таржимонлари, асосан, йирик эпик асарларни таржима қилишга эътибор берганларни айтиб ўтган эдик. Йирик эпик дostonлар классик адабиётшуносликда «маснавий» деб юритилган.

Маснавий турли хил классик шеърӣй шаклларнинг бири бўлиб, унинг қофияланиш тартиби аа тарзидадир: ҳар икки мисра ўзаро қофияланиб келади. Асар бошидан охиригача арузнинг маълум баҳрида ижод қилинади. Маснавий шакли бошқа шеърӣй жанрларга нисбатан шоирга ўз фикрлари, туйғуларини кенгроқ, муфассалроқ баён қилиш имконини яратган, катта ҳажмдаги дostonлар ижод қилишга қулайлик туғдирган. Ўзбек адабиётининг бобокалони Алишер Навоӣй бу хусусда айтганлар:

Маснавийким бурун дедим они,
Сўзда келди васеъ майдони...
Лекин ул барчадин дағи ҳуби
Бор эрди маснавий услуби...

Оғаҳӣй назм билан тажриба қилган «Юсуф ва Зулайҳо», «Саломон ва Ибсол» (Жомӣй), «Шоҳу Гадо» (Ҳилолий) дostonлари ҳам ана шу маснавий услубида битилган асарлардир.

Таржимон ҳар бир бадний асарни таржима қилишга бошлар экан, хоҳ у назм, хоҳ наср билан ёзилган бўлсин, унинг барча умумӣй хусусиятларини кўзда тутиш билан бирга, иш давомида асарнинг муайян бир яхлитликдан иборат ифода бирлигига суянади.

Шеърда ифода бирлиги насрга қараганда бошқачароқ. Бунда мантиқӣй-грамматик тугалликдан ташқари, ритмик интонацияни — тугалликни ҳам ҳисобга олиш

керак. Ҳар бир шеърӣ асарнинг кичик бирлиги унинг тур ва жанрига қараб турли қисмларига тўғри келади.

Маснавий таржимони ҳар бир байтни алоҳида назарда тутиб, унинг вази, қофияси, радифи, ички оҳанг-дошликлари, сўз-образлари, мазмун-маъноси — ҳаммасини бир пайтнинг ўзида ҳисобга олгани ҳолда таржима қилишга бошлайди. Шу аснода у ҳар бир байтнинг қайси томонини олиб қолиш, нимасини қурбон қилиш, қандай қилиб асл нусхага мувофиқ келувчи байт яратишни узил-кесил ҳал қилиб олади. Натижада ўзгаришлар, «қурбон»лар ҳар бир байт доирасида амалга ошади, таржимоннинг асарга муносабати, «рақиблик» ёки «содиқлиги» шунда намоён бўлади.

Оғаҳий дostonларни «байтбар-байт таржима қилдим»¹, деганда асардаги бутун байтларнинг ғоявий-бадий яхлитлигини ўзгартирмай ўзбек тилига ўнгирганини айтиш билан бирга, таржима давомида конкрет байтни асос қилиб олиб, унинг хоссаларини («иборотини») акс эттиришга диққат қилганлигини ҳам билдириб ўтади.

Дostonлар таржимасида айнан ва ҳатто сўзма-сўз қайтарилган байтлар ҳам, баъзи сўз, иборалари ўзгаририлган, алмаштирилган байтлар ҳам, жумлалари тамоман бошқа қилинган байтлар ҳам бор. Бироқ, Оғаҳий байтга нечоғлик ўзгартириш киритмасин, у ҳар доим унинг мазмуни, муаллиф фикри ва асосий бадий бисотини беришга муваффақ бўлган. Масалан, у Ҳилолийнинг:

Борҳо сайди фарбеҳ овардй,
Худ қаноат ба устухон кардй.

(«Шоҳу Гадо», 2349-қўлёзма, 15-бет).

байтидаги биринчи мисрани тамоман ўзгартариб, бундай таржима қилади:

Кечалар ўғриларга монеъсен,
Туну кун бир сўнғакка қонъсен.

(«Шоҳу Гадо» таржимаси, 809-қўлёзма, 165-бет).

¹ «Шоҳу Гадо» дostonига ёзилган муқаддимадан.

Ҳилолий итга қараб: «Қанчадан-қанча семиз овларни келтирсанг ҳам бир суякка қаноат қиласан», деса, Оғай: «Кечалар тинмай қасрни қўриқласанг-да, тун-кун еганинг суяк», дейди. Мисралар конкрет олганда бир-биридан фарқ қилади, лекин улар бир-бирига яқин: иккаласи ҳам итнинг хизматини, хусусиятини ифодалайди. Иккинчи томондан, байтнинг кейинги мисраси ўзгартирилмаган. Шу сабабли таржима бўлган байт асл нусахадаги байтнинг мазмунини тўла бера олади. Демак, таржимон ўзгартиришларни байтнинг ғоявий мазмуни ва моҳияти доирасидан ташқари қилмайди. Шу йўл билан у дostonларни байтма-байт таржима қилиб, ғоявий-бадий бисотини мукаммал қайта ярата олган.

Санъатдан санъат тарашлаб

«Юсуф ва Зулайҳо», «Шоҳу Гадо» дostonларининг мавзуи бир — муҳаббат. Аммо улар дунёқараши ва услуби, адабиёт тарихидаги ўрни ва бадий ижод майдониди салмоғи бир-биридан фарқ қилувчи икки шоирнинг асари.

«Юсуф ва Зулайҳо» Абдурахмон Жомийнинг «Ҳафт авранги»даги бешинчи дoston бўлиб, у Низомийнинг «Хусрав ва Ширин», Фаҳриддин Гургонийнинг «Вис ва Ромин» поэмалари пайравида ёзилган. Аммо у ўзининг сюжети билан ҳам, ғоявий мазмуни, воқеалар тасвирининг тарзи билан ҳам бу дostonлардан фарқ қилади. Келиб чиқиши жиҳатидан қуръон афсоналарига бориб тақаладиган бу сюжет Жомий қаламида реал инсоний севгини тараннум этувчи ажойиб ишқий-саргузашт асарга айланган. Унда муҳаббатда беқарор зодагон, киборларнинг бошидан кечирган воқеалари тасвири ҳам ёки «Лайли ва Мажнун»ларда бўлгани каби сентиментал севги тасвири ҳам йўқ.

«Юсуф ва Зулайҳо»даги конфликт ижтимоий тенгсизликка асосланмайди, балки ошиқ Зулайҳо билан ўзини олиб қочувчи Юсуфнинг ҳусни орасидаги, яъни ишқ билан истиғно ўртасидаги зиддиятдан иборатдир.

Асарнинг бош қаҳрамони — Зулайҳо. Шоирнинг асосий эътибори ошиқ Зулайҳонинг висол шодликлари ва ҳижрондаги қайғу-аламлари тасвирига қаратилган: Зулайҳо ўзини таниган кундан бошлаб умрининг охиригача ишқ жафосини чекади. У бутун борлиғи билан ошиқ, курашчан, дадил, тадбиркор, қўрқмас, жасоратли, умидли, оптимист инсон. Зулайҳо ўз севгисига эришиш учун қўлидан келган ҳамма чораларни кўради, бутун давлати ва савлатини, ҳаёти ва обрўини сарф қилади. Унинг муҳаббати беинтиҳо, эҳтиросли, қалби чўғдай ёниқ, вужуди ишқ оташида ўртанган. Юсуф — Зулайҳонинг акси. У ҳиссиз, журъатсиз, зоҳид ва мансабпараст одам. Жомий бу иккаласини таққослаб, бундай ёзади (Огаҳий таржимасида):

Эрусан шўъла, мен бир пунбаи хушк,
Эрусан сарсари, мен нафҳаи мушк.
Нечук пунба бўлур ўтга муқобил?
Нечук нафҳа бўлур сарсарга мойил?

Достондаги бутун-бутун боблар Зулайҳодаги шу оташ муҳаббатнинг тасвирига бағишланган. Шоир севган қаҳрамонининг ишқ ва садоқатини ҳароратли байтларда, ҳаяжонли эпизодларда қалб кўри билан тараннум этади, кўкларга кўтариб шарафлайди ва ўз достонини «ишқ ва садоқат китоби» деб атайди.

Достоннинг услуби, баён тарзи Жомий шеъриятига хос саҳеҳ ва латофатлидир.

Шеърӣ асарнинг тасвирий тили эса шеърӣ санъатларнинг ишлатилишида намоён бўлади.

Шеърӣ санъатлар образли тасвирий ифодаларни ҳам (тажнис, мажоз, ташбеҳ, истиора, тарсеҳ, лафу

нашр, китобат, тафсиф, талмеҳ, тафсир, ирсоли масал ва бошқалар), асарнинг интонацияси, ички ҳарорати, қаҳрамонларнинг ҳолати ва ҳаракатлари, руҳий кечинмаларини тасвирловчи воситаларни ҳам (киноя, муболаға, тазод, ружуъ, лирик чекиниш, нидо, такрор, савол-жавоб, қайтиш ва бошқалар) ўз ичига олади. Бу воситалар лирик характерни шакллантириш, унинг хусусиятларини очиб беришда катта роль ўйнайди.

Форс-тожик адабиётининг ўзигача бўлган ютуқларини ўз ижодида синтезлаштирган Абдураҳмон Жомий яратган ҳар бир байт шеър классик поэзиянинг бебаҳо гавҳари, адабиёт майдонида пайдо бўлувчи мўъжиза сифатида қабул қилинар эди. Бунинг сабаби шуки, Жомий асарлари мазмун ва шакл мутаносиблигининг мукаммал намунаси, шеърини санъатнинг қиёмига етказилган кўриниши эди. Жомий бундай юксак даражага кўп асрлар ишланиб мураккаблаштириб юборилган анъанавий санъатларни янада мураккаблаштириш йўли билан эмас, балки уларни соддалаштириш, равонлаштириш йўли билан эришади. Шеърнинг асосини «тафаккур тарозуси» билан ўлчаган шоир унинг таъсирчанлигини таъминловчи вазн ва қофия билан бирга, бадий санъатлар ролини ҳам алоҳида қайд қилиб ўтади. Санъатларни у сеҳрловчи мўъжиза яратувчи куч деб кўрсатади¹. Бироқ, уларни ўта мураккаб қилиб, муаммога айлантириб эмас, балки реал ҳаётга яқинлаштириб, завқ бағишлайдиган, «рўзғор аҳли тушунадиган»² қилиб ишлатиш керак, дейди. Шоирнинг таъбирича, санъатлардан шундай фойдаланиш лозимки, у маҳбуба яноғидаги хол сингари табиий ва гўзал бўлсин. Хол агар битта бўлса ва ярашиб тушса — ҳуснга ҳусн қўшади, агар сохта бўлса ёки кўпайса — латиф чеҳрани хунук башарага айлантиради. Унингча, шеър — кўнгил булоғи. Бу бу-

¹ Абдураҳмон Жомий. Ҳафт авранг. 1914, 457-бет.

² Абдураҳмон Жомий. Нафаҳотул унс. Конпур, 1893, 3-бет.

лоқнинг суви (санъатлар) мусаффо бўлиши, лойқаланмаслиги, остидаги гавҳарлари (маъноси) равшан кўриниб туриши лозим. Шоир эса, оташин қалб билан самимий, ҳароратли ва эҳтиросли куйлаши, рост ва ҳақиқатни ёзиши керак. Жомийнинг лирикаси ҳам, эпик асарлари ҳам ўзи севган шу халқчил санъатда, саҳли мумтанеъ (енгил ва мукамал) услубида битилган бадий бақувват асарлардирки, буни «Юсуф ва Зулайҳо» мисолида бемалол дарк этишимиз мумкин.

Достонларни байтма-байт таржима қилиш усулини қўллаб, ҳар бир байтнинг ғоявий-бадий қийматини сақлашга ҳаракат қилган Огаҳий шу йўл билан асарнинг композицион яхлитлиги, сюжет бутунлиги, образлар системасини қайта тиклаш билан бирга, асар услубини белгиловчи асосий унсур — шеърини санъатларни ҳам зўр маҳорат билан ўзбеклаштирган.

Чунончи, «Юсуф ва Зулайҳо»да Зулайҳо характерининг очилишига хизмат қилувчи санъатлар таржимасини олиб кўрайлик.

Зулайҳо Юсуфни биринчи бор тушида кўргандан бошлаб оромини йўқотади. Юсуф ишқи билан ўртанган қиз тунларни бедор, кунларни бемадор ўтказади. Муҳаббати зўрайиб шу даражага етадики, ҳатто эс-ҳушини ҳам йўқотиб қўяди:

Фитод аз захми он бар синааш чок,
Чу сайди захмнок афтод бар хок.
Ба беҳуши замоне гашт дамсоз,
Дигар омад ба ҳоли ҳештан боз.
Ба афсуни дили девонаи кеш,
Эн сар оғоз кард афсонаи кеш.
Гаҳе дар гирья, гаҳ дар ханда мешуд,
Гаҳе мемурду гоҳе винда мешуд.
Ҳамешуд ҳар дам аз ҳоле ба ҳоле,
Ба — дин сон буд ҳолаш то ба соле.

Бу тасвир Огаҳий таржимасида қуйидагича чиққан:

Анинг захми онингдек кор қилди,
Ки ерга сайди бисмилдек йиқилди.
Замоне ақлу ҳушини қочурди,
Яна ўз ҳолига келдию турди.
Топа олмай дили девонасини,
Яна бошлади ул афсонасини.
Гаҳе гирён бўлуб, ҳам гаҳ хандон,
Берур эрди гаҳе жон, гаҳ топиб жон.
Бўлур эрди фузун ҳар дам малули,
Эди бир йилгача бу навъ ҳоли.

Таржиманинг қайси бир байтини, мисрасини олиб қарамайлик, унинг асл нусха мазмунига, бадийликка, муаллиф тасвирининг баланд поғонасига тенг келувининг шоҳиди бўламиз. Зулайҳонинг руҳий ҳолати, ўртаниши, жон бериб-жон топиши, ярим сўйилган оҳудай ерга йиқилиб, типирчилаб ўзидан кетиши, яна ҳушига келиб ишқини изҳор эта бошлаши тожикча байтлардаги ҳароратли тасвири билан ўзбекча байтларга кўчирилган. Гуё таржимон Жомий мисраларини бутун бисоти билан секингина янги формага киритиб, янги либос кийдиргандай.

Гаҳе мемурудо гоҳе зинда мешуд,—
Берур эрди гаҳе жон, гаҳ топиб жон.

Икки тилдаги икки мисра шеър. Бири бутунлай тожикча, бири бутунлай ўзбекча. Иккала тилни билмайдиган одам уларнинг бирига албатта тушунмайди. Аммо улар бир-бирига қанчалик яқин! Мисрадаги маъно, сўзлардаги мазмун, вазн, қофиягица эмас, унинг оҳанги, интонацияси ҳам янги тилда баралла янграб турибди. Шу мисранинг ёлғиз ўзи ҳам Зулайҳо аҳволи тўғрисида тасаввур бера олади. Огаҳий байтлари Жомий байтлари

билан ёнма-ён қадам ташлайди, уларнинг ҳаракати, бардамлиги, соғломлиги бир хил даражада. Ўзбекча байтлар Жомий услубига хос саҳли мумтанеъ — содда-мукаммал. Лекин таржимон бу ютуқни қўлга киритиш учун нечоғлик тер тўккан, улуг истеъдоди, қайноқ илҳомини ишга солиб, бу чўққини забт этган. Бундай байтлар Огаҳий таржималарида қанчадан-қанча. Унинг ҳар бир байти Жомий байтларига жавоб берувчи муносиб эквивалентлардир.

Жомий Зулайҳо характерини мукаммал яратиш учун уни кўпроқ ўз тилидан гапиртиради. Унинг ҳижрондаги нолалари, висолдаги қувноқ кайфияти шу усул билан акс эттирилган. Зулайҳо хоҳ шодликдан, хоҳ ғамдан гапирсин — унинг нутқи ҳамма вақт ҳаяжонлидир. У агар висол чоғида қувончидан ўзини қўярга жой тополмаса, ҳажр чоғида ғамдан нола қилади.

«Юсуф ва Зулайҳо» достонидаги асосий конфликт, юқорида қайд этганимиздай, Зулайҳо ишқи билан Юсуф истиғноси орасидаги зидликдир. Зулайҳо Юсуфга интилса, Юсуф ундан ўзини олиб қочади; Зулайҳо ишқ оташида ёнса, Юсуф унга муз юрак билан жавоб беради.

«Шоҳу Гадо»да ҳам тазод санъатининг жуда яхши намуналари бор, чунончи, Ҳилолий ёзади:

Шоҳ бар лаб ниҳода жоми шароб,

Он Гадои шароб масту хароб.

Шоҳ аз дасти ғайр май мехўрд,

Он Гадо хун зи дасти вай мехўрд.

Шоҳ дар лоззор хурраму хуш,

Он Гадо дар дарунаи оташ.

Шоҳ соғар гирифта аз сари айш,

Он Гадоро шикаста соғари айш.

Шоҳ чун жоми лолагун мехўрд,

Он Гадо коса-коса хун мехўрд.

Огаҳий таржимаси:

Шоҳ лабиға етурса жоми шароб,
Ул Гадо бўлур эрди масту хароб.
Шоҳ ҳариф илкидин гар ичса жом,
Ул Гадо бўлур эрди хуношом.
Лолазор ичра Шоҳ хурраму хуш,
Ул Гадо жонини ёқиб оташ.
Шоҳ илкига олибон соғар,
Ул Гадоға ушолибон соғар.
Шоҳ чун жом ҳар замон ичибон,
Ул Гадо коса-коса қон ичибон.

Ҳилолий тазодининг ўзига хос томонлари таржимада яхши акс этган. Дарҳақиқат, «Шоҳу Гадо»даги тазод «Юсуф ва Зулайҳо»никидан мазмунан фарқ қилади (гарчи, иккаласининг тузилиши бир хил бўлса ҳам). Юсуф ва Зулайҳо интилишлари билан бир-бирига қарама-қарши образлар бўлгани учун дostonдаги ҳар бир эпизодда, жумладан, тазодда ҳам уларнинг ҳаракат, фаолият ва нутқлари бир-бирларининг акси қилиб тасвирланган. Унда характерлар тўқнашуви ўз ифодасини топади. Шоҳ билан Гадо ўзаро зид характерлар эмас. Гадо Шоҳни севганидек, Шоҳ ҳам Гадога кўнгил қўйган. Уларни ажратиб турувчи куч — Рақибдир. Айрилиқдан ошиқ Гадо қийналади, бироқ, Шоҳ маъшуқ бўлгани учун азоб чекмайди, айшу ишратини давом эттираверади. Демак, «Шоҳу Гадо»даги тазод «Юсуф ва Зулайҳо»даги сингари икки қутбда турувчи характерларни эмас, балки ошиқ ва маъшуқдаги икки хил ҳолатни ифодалайди.

Мазкур парчада Шоҳнинг навбаҳорда тоққа чиқиб, ўз аъёнлари билан базм қургани ва Гадонинг узоқдан бу базмни кузатиб, ҳасрат чеккани тасвирланган. Шоир икки манзарани бир-бирига муқобил қўйиб тасвирлаш орқали икки хил бир бирига қарама-қарши кечинма ва кайфиятларни очиб беради: бир томонда айшу ишрат

(Шоҳ), иккинчи томонда азобу уқубат (Гадо). Шоҳнинг ҳар бир иши, ҳар бир ҳаракати Гадонинг қийналишига сабаб бўлади. Муаллиф буни мазмунан қарама-қарши образлар қўллаш (шароб ичиш — қон ичиш, хуррамли — ўртаниш ва ҳоказо) воситасида амалга оширади. Бу образларнинг таржимада ҳам айнан келтирилганлиги мисолдан маълум бўлиб турибди.

«Юсуф ва Зулайҳо», «Шоҳу Гадо» дostonларининг ўзбекча таржималарини асл нусхаси билан бобма-боб солиштириб борар эканмиз, уларда характер ҳосил қилиш учун муаллифлар томонидан қўлланган пейзаж, портрет, диалог (савол-жавоб санъати), муаллиф баёни, риторика, риторика сўроқ (таажжуб санъати), лирик чекиниш (ружуъ санъати), қайтиш, бараоти истехлол санъатлари ва бошқа шулар каби бадий-тасвирий воситалар, келтирилган мисолларимизда бўлгани сингари, таржимада моҳирона акс этганлигини кўрамиз. Таржимон ҳар бир бобнинг индивидуал хусусиятларини, унинг бошланиши, давом этиши ва якунланишини бошидан-охиригача изчиллик билан аслига ўхшатиб ўгира боради; унда мавжуд бўлган ҳар бир санъатни ўзбекча байтлар орқали янгидан тараннум этади. Шу йўл билан у дostonларнинг бутун ғоявий мазмуни, сюжети, образлар системаси, характерлари ва ҳар бирига хос услубни ўзбек тилида янгидан гавдалантиришга муваффақ бўлади.

Забардаст классик шоирларимизнинг ноёб шеърояти халқ кўнглидан шунинг учун ҳам чуқур жой олганки, унда эзгу ва олижаноб ғоялар, ўлмас фикр-маънолар таъсирсиз қуруқ сўзлар билан баён этилмасдан, нозик ва дилкаш ифодалар, бадий воситалар орқали беаб тасвирланган. Образли ифодалар қайси давр ва қайси халқ адабиётида бўлмасин, ҳар доим асар тилини жозибали, ёқимли қилувчи, китобхонни завқлантириб, лаззат бағишловчи, эмоционал таъсир ўтказиб, эстетик озиқ берувчи асосий восита ҳисобланиб келган.

Ҳар бир шоирнинг ўзига хос маҳорати анъанавий

санъатлар, образлардан қанчалик усталлик билан фойдаланиши, уни янгича, оригинал ифодалай олиши билан белгиланган.

Образли ифодалардан қандай қилиб фойдаланиш шоирнинг эстетик принциплари, ўзи амал қиладиган адабий усул ва услубга ҳам боғлиқ. Шоир наздида нима ёмону нима яхши, нима гўзалу нима хунук — унинг образлари, ифодалари шунга қараб ишлатилади. У ҳаётни қандай мушоҳада қилади, уни қандай тасвирламоқни, қаҳрамонларини қандай тасаввур қилади? Реалистми у ёки романтизм тарафдорими? — унинг образ танлаши ва қўллаши шунга мувофиқ бўлади.

«Юсуф ва Зулайҳо» — романтик асар. Жомий ўз қаҳрамонларини тенги йўқ гўзал қилиб тасвирлайди. Улар шоир тасавурида бутун вужудлари билан гўзаллик қонунларига мос келувчи, нурдан йўғрилгандай нафис ва нозик кишилар; ҳаракатлари ҳаддан зиёд латофатли, сўзлари болдан ширин одамлар. Шоир уларни ўз хаёлида яратади. Бу гўзалликни гавдалантириш учун Жомий бисотидаги бор чиройли ташбеҳларни саҳийлик билан тизиб ташлайди. У гўзалликни тасвир этар экан, ташбеҳ учун *нур, гул, олтин, кумуш, сабза, ниҳол, сув, ҳарир, қуёш, ой, юлдуз* каби табиатдаги энг чиройли нарсаларга мурожаат қилади, ошиқ дардини тасвир этганда эса, ўшанга мувофиқ равишда *оташ, ўт, шўъла, доғ, тутун, барқ, қора тун, қон, захар* сингари нарса-ҳодисаларни объектга олади.

Чунончи, Зулайҳо жамоли тасвирининг таржимасини олиб кўрайлик. Жомий 80 байтлик бутун бир бобда Зулайҳони ҳар бир аъзосидан, кийган кийимларидан тортиб, тақинчоқ, ўйинчоқларини хизматкор-дастёрларига қадар таъриф-тафсиф қилади. Мана, Зулайҳо қаддининг тасвири:

Қадаш нахле зи раҳмат офарида,
Зи бўстони латофат сар кашида.

Эи жуи шаҳриёри об хурда,
Эи сарви жуъбори об бурда.

Шоир Зулайҳо қаддини наҳл (ниҳол)га ўхшатиш билан чекланмайди. Бу ниҳол оддий ниҳоллардан эмас, балки латофат бўстонида ўсган, шоҳлик ариғидан сув ичган, оқар сув ёқасида битган сарв ниҳолидир.

Бу тасвир Огаҳий томонидан:

Ки ҳусни келди боғистони жаннат,
Қадидур анда битган наҳли раҳмат.
Саодат мавсуми фасли баҳори,
Бухори салтанатдур обёри,—

тарзида таржима қилинган.

Огаҳий асл нусхадаги биринчи байтнинг иккинчи мисрасидаги образни сал ўзгартириб (латофат бўстони ўрнига *боғистони жаннат*), биринчи мисра қилиб олган. Иккинчи байтдаги иккала мисранинг ҳам образлари ўзгартирилган: асл нусхада асосий диққат *ниҳолга* қаратилиб, унинг сифати таърифланса, таржимада асосий диққат *боққа* қаратилади. Таржимон уни саодат мавсумида яшнаган, подшоликка хос суғориш билан вояга етган деб тасвир этади. Бу ташбеҳларнинг ҳар иккови ҳам мантиқан тўғри ва классик шеърий санъатлар талабига жавоб берувчи ташбеҳлардир. Асл нусхада ҳам, таржимада ҳам ташбеҳ объекти ниҳол бўлиб, у ўзига маъно жиҳатидан яқин бўлган *боғ, сув, суғориш* тушунчалари билан муносабатга кирган ва чиройли тасвирни ҳосил қилган. Фарқ шундаки, таржимада яна *жаннат, баҳор, бахт* тафсифлари киритилган бўлиб, улар асл нусхада ишлатилган образларнинг ўрнини қоплашга хизмат қилади. Бу сўзлар *ниҳол* образига вобаста, уни тўлдириб келадилар.

Жомий Зулайҳо таърифида давом этади:

Ба фарқаш мўй — доми ҳушмандон,
Аз ў то мушк фарқ, амо на чандон.

Бу байтдаги ташбеҳ аввалгидан фарқ қилади. Қаднинг нозиклиги ниҳолга ўхшатилиб таърифланган эди, холос. Аммо сочни эса, шоир фақат ўхшатиб таърифлаш билан қаноатланмайди. Балки бир йўла унинг бошқаларга таъсирини ҳам айтиб ўтади. Огаҳий бу байтни ўзбекча сўз ўйини билан жуда келиштириб қайтарган:

Сочи эл бошига солиб қаро шом,
Ейиб жонлар қуши қасдига ҳам дом.

Жомий сочни донолар ақлини банд қиладиган тузоққа ўхшатган эди. У бунда соч торлари билан қушларни илинтирадиган қил тузоқлар орасидаги ўхшашликни назарда тутган. Ҳар қандай ақлли одам ҳам бундай сочни кўриб банда бўлиб қолади, ҳушини йўқотиб, савдойига айланади, дейди муаллиф.

Огаҳий эса сочни шом қоронғусига ўхшатади. У сочининг қора ранги билан шом қоронғулиги орасидаги ўхшашликка асосланган. Шом бу ерда кўчма маънода — гурбат, ташвиш, азоб, қора кун маъносида келтирилган. Бу қора соч кишиларнинг кўнглини овлаб, ўзига мафтун этади, холини хароб, турмушини азобли қилади, дейди таржимон. Демак, бир мазмун бир-бирининг ўрнини қоплай оладиган, бир-бирига эквивалент икки образ орқали ифодаланган.

Байтнинг иккинчи мисраси эса, бутунлай ўзгартириб таржима қилинган. Муаллиф биринчи мисрада сочининг асир қилувчи хусусиятини айтгандан сўнг иккинчи мисрада унинг ҳам ранги ва ҳам хушбўйлигини бир нарса — мушкка ўхшатиб тасвирлаган бўлса, таржимон бу ўхшатишни тушириб қолдириб, унинг ўрнига асл нусхадаги биринчи байтнинг сал ўзгартирилган таржимасини

келтиради: аслида соч донолар ақлининг тузоғи дейилган бўлса, таржимада жон қушининг тузоғи дейилади.

Юсуф ҳуснининг тасвирида эса муаллиф яна бошқачароқ йўл тутди. Юсуф Зулайҳодан кўра гўзалроқ.

Жомий Юсуф ҳуснининг ҳамма нарсадан устун эканлигини кўрсатиш учун ташбеҳларни қатор келтириб, уларни пастдан баландга таққослаб чиқади, ўз-ўзидан қаноатланмай, янги-янги, янада зўрроқ ташбеҳга мурожаат қилади (бу ерда ружуъ санъати ҳам қўлланилган), ҳар бир байтда аввалги ташбеҳ инкор қилиниб, бошқаси тилга олинади. Охирида эса, Юсуф жамолига тенг келадиган нарса йўқ, у ҳаммадан аъло деган хулосани чиқаради:

Чунончи, унинг Нилга чўмилиш учун ечиниши бундай тасвирланади:

Ба зери пирохан бурд аз бурун даст,
Суманро пардаи вилуфаро баст.
Кулоҳи зарфишон аз фарқ бинҳод,
Зи заррин байзаи худ зоғи шаб зод.
Кашид он гаҳ чунон пирохан аз фарқ,
Ки жойбаш ғарби маҳ шуд, доманиш шарқ.

Оғаҳий таржимаси:

Енгидин қўлни тортиб пираҳанга
Бунафший пардани чекти суманга.
Кулоҳи зар бошидин қўйди у чоғ,
Намоён этти заррин байзадин воғ.
Чу чекти фарқидин пироханини,
Камарға матлаъ этти доманини.

Асл нусхада аввалги икки байтнинг охирги мисралари мураккаб истиора, учинчи байтнинг кейинги мисраси эса мураккаб ташбеҳни ташкил этади. Шоир Юсуфнинг ечинишини ҳам жўнгина айтмасдан, унинг ҳусни-

ни мақташ билан кўшиб тасвирлайди: баданига ичкаридан лўнги боғлади, дейиш ўрнига, «сўманга кўк парда боғлади» (1- байт), бош кийимини олгандан сўнг қора сочли боши кўринди, демасдан, «олтин тухумдан тун қарғасини туғди» (2- байт) деб мураккаб образлар яратади. Охирги мисрада эса кўйлакни бошдан чиқараётганда ёқаси Юсуфдан узоқлашгани учун ғарбга (кунботар) ва этагидан Юсуф бадани кўрина бошлагани учун шарққа (кун чиқар) ўхшатилади.

Таржимада фақат биринчи байтдаги истиорада озгина, лекин муҳим бир ўзгариш бор. Асл нусхада Юсуф танасига (суман) нилуфарий парда боғлади, дейилган. Шоир бу ерда дарёнинг номи — Нил (кўк дегани), сувнинг софлиги ва ранги (кўк) билан Юсуф бадани орасида мутаносиблик яратиш учун ич кийимини ҳам кўкранг (осмонранг) қилиб тасвирлаган. Огаҳий *нилуфарий* сўзи ўрнига *бунафший* сўзини ишлатади. Бу жуда соз. Чунки бинафшанинг ҳам ранги кўк, осмонрангдир. Шу билан бирга гунафша гулининг нафислиги ҳарирни эслатиб туради. Бу таржимоннинг Жомий ишлатган образлар нозиклиги ва аҳамиятининг қанчалик чуқур тушуниб, уларни ўзбек тилига нечоғлик тўғри бера билганлигини намойиш этувчи фактлардан биридир.

Ҳилолийнинг эса, Жомийникидан фарқ қилувчи ўзига хос санъат ишлатиш услуби бор. «Шоҳу Гадо»да «Юсуф ва Зулайҳо»дагидай юқори стиль йўқ. Гарчи, бу дoston ҳам ишқий-романтик асар бўлса-да, бироқ, у ўзининг тасвир тарзи билан бошқа шу мавзудаги асарлардан ажралиб туради. Ҳилолий анъанавий санъатлардан ҳаддан зиёд баландпарвоз тасвирлар, хаёлий гўзалликлар яратиш учун фойдаланмаган. Шоир шоҳ жамолини васф этганда, уни кўкдаги малак эмас, балки реал инсон сифатида кўрсатади. Бундан ташқари, Шоҳ ошиғи Гадо наздидагина гўзалдир. Шоҳнинг портрети дostonдаги дастлабки бобларда бир неча образлар орқали чизилади-да, кейинги бобларда бу ҳақда қайта гапирил-

майди. Гадода эса, гўзалликдан ҳеч нарса йўқ. У, ҳатто, анча «хунук» ҳам. Муаллифнинг диққати ҳусни насф этишга эмас, балки муҳаббатни тараннум этишга қаратилган. Гадо хунук бўлса ҳам, Шоҳ уни севади, у билан дўстлашади. Бу ишқ ташқи чиройга асосланмайди. У маънавий ишқ. Буларнинг ҳаммаси шоирнинг — шоҳу гадо ташқи қиёфалари қандай бўлмасин, дўст бўлмоғи лозим, деган асосий ғоясига мувофиқдир.

Ҳилолий мажозларининг ўзбекча ҳусни

Шоҳ Гадони кўриш ниятида ўқ отиш мусобақаси уюштиради. У далага чиқиб, ўқ-ёйни тахлаб, белгиланган нишонни кўз остига олар экан, нишонга қараса ҳам, лекин дилида Гадони ахтариб топиш ва ўқ отиб, у билан хабарлашиш фикри юради. Иккинчи ёқдан Гадо ҳам нишонга келиб, кўксини Шоҳ ўқига тутади ва дейди:

Кош тират маро нишона кунад,
Ки чу ояд ба сийна хона кунад.

Бундаги тир (ўқ) ўз маъносидан ташқари, яна киплик маъносини ҳам англашиб келган. Маҳбуба кипригини камон ўқига ўхшатиш азалдан маълум. Аммо бу ерда у алоҳида, оригинал бир шароит, мутаносибликда ўлланган: нишонни мўлжалга олганда кўз киприкларининг қимирламай тик туришини эсланг. Таржимада ҳам образнинг ана шу алоҳида мажозийлиги сақланган:

Кош ўқинг нишона қилса таним,
Балки маъвою хона қилса таним.

Огаҳий тират сўзини унинг шахс аффикси билан биргаликда айнан *ўқинг* деб таржима қилади. Чунки худди шу шахс аффикси бу байтда икки маънони юзага келтиради.

Ҳилолий шу ерда бир боб ўқ-ёй мунозарасига бағишлайди. Бу мунозара, юзаки қараганда, асар мазмунига мувофиқ эмасдай туюлса ҳам, аслида у жуда мувофиқдир. Шоир ўқ орқали Шоҳни, ёй орқали Гадони назарда тутайди. Чунки Шоҳ ёш, қадду қомати тик — ўқдай. Гадо эса, рамдан қомати эгилган, афсурда — ёйдай. Мунозарада ўқ билан ёй бир-бирининг сифатларини устун қўйиб, тортишадилар. Бу Шоҳ билан Гадо орасидаги мунозарадир. Шоир мунозара сўнггида уларни яраштиради — бу унинг шоҳ билан гадо ўқ-ёй сингари бирлашиб яшаши керак, деган ғоясининг мажозий ифодаси. Асарнинг бошқа боблари сингари бу боби ҳам Огаҳий томонидан моҳирона ўгирилган, унинг мажозий тасвирлари сақланган. Буни шу бобдан олинган қуйидаги бир байт таржимасида ҳам яққол кўришимиз мумкин. Ўқ Ёй билан айтишиб, дейди:

Чун зи тиру камон сухан гўянд,
Номи ту баъди номи ман гўянд.

Бу байтда ташбеҳ, тажнис, истиора ёки бошқа шуларга ўхшаган бирор санъат йўқ. Аммо, шунга қарамай, байтдаги тасвир ўзининг жозибадорлиги ва оригиналлиги билан киши диққатини жалб этади. Бунинг сири бошқа ерда. Тожик тилида жуфт отлар талаффуз қилинганда, бир бўғинли отлар кўп бўғинли отлардан аввал айтилади. Шундай жуфт отлардан бири *тиру камондир*. Шоир бунда тил қонунларидан тасвир — мажоз учун фойдаланган. Буни қарангки, бу ибора ўзбек тилида ҳам шу тартибда талаффуз қилинади: *ўқ-ёй*. Бу мувофиқликни топган закий Огаҳий байтдаги гўзал тасвири, оҳорини тўкмасдан, ўзбекчалаштирган:

Ҳар киши деса сўз сандину мендин,
Менинг отим турар бурун сендин.

Яна қизиги шундаки, бу сўзларнинг мажозий маъноларини билдирувчи сўзлар ҳам ҳар икки тилда худди шу тартибда талаффуз қилинаркан: «шоҳу гадо». Зўр санъатнинг жуда мос таржимаси бу.

Баъзида таржимон дostonдаги образли тасвирларни ўзбекча фразеологик бирикмалар орқали қайтариб, китобхон завқини тоширадиган ажойиб байтлар яратади. Чунончи:

Оби дарьё фитод дар каму кост,
То ба ҳадде ки гард аз ў бархост...
Қиммати ях чу нуқра гашт гарон,
Қаҳт шуд хамчу васли сийминбарон —

Тобидин баҳрлар суви қуруди,
Сув умидидин эл илик юди...
Туз баҳоси кумушдин ўлди оғир,
Они ҳам топмайин сув бўлди бағир.

Шундай қилиб, Огаҳий Жомий, Ҳилолий асарларида қўлланган ҳар бир санъатни унинг ўзига хос ифода тарзи билан таржимада гавдалантиришга ҳаракат қилган. Унинг асосий эътибори муаллиф ишлатган тасвирий образларнинг ўзини сақлаб қолишга қаратилган бўлиб, ўзбекча ибораларнинг шеърдаги ифодаланиши ва вазн, қофия талаби билан қилинган ўзгартириш, алмаштиришлар ҳам шу принципга хизмат этган. Натижада шоир — таржимон ҳар бир асарнинг индивидуал хусусиятларини, муаллифнинг тасвир тарзини таржимада акс эттиради, таржималарни вазн ва қофия жиҳатидан бекам куст чиқариш билан бирга, тил жиҳатидан ҳам мукамал чиқишини, илғор, прогрессив ғояларнинг ўзбекчада ҳам нафис, гўзал ибораларда ифодаланишини таъмин этади.

Муҳаммадризо Огаҳийнинг тенгсиз маҳорати орқали таржима бўлган жаҳоншумул аҳамиятли бадний, ахлоқий, тарихий асарлар ўзбек адабиёти, фани, маданияти-

ни бойитиш, халқимизни баҳраманд этиш, дўстлик ип-ларини мустаҳкамлаш билан бирга, яна, ўзбек адабий тилини ривожлантириш, бойитишга, ўзбек классик насрини тараққий эттиришга, ўзбек тилининг бой имконияти, қудратини намоёиш этишга, ўзбек таржимачилиги санъати ва маданиятини юқори поғонага кўтаришга ҳам салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди. Қисқа қилиб айтганда: «Бу ёзувчи ва шоирлар (асарларини Огаҳий таржима қилган адиблар — Н. К.) мазкур асарлари билан тарих ва адабиёт хазиналарига қанчалик катта ҳисса қўшган бўлсалар, Огаҳий ўз халқини форс-тожик ва озарбайжон классикларининг бой меросидан баҳраманд қилиш ниятида уларнинг асарларини ўзбекчага таржима қилиб, ўзбек маданияти ривожига шунчалик ҳисса қўшди»¹.

Саъдиёна тароват завқи

Огаҳий таржима қилган асарларда Шарқ ҳикоячилигининг хилма-хил намуналари учрайди. Бундай ҳикоялар ўзбек оригинал адабиётида ҳам мавжуд эди, аммо Огаҳий таржималари бу арсенални янги мавзу ва образлар билан тўлдирди. Ҳар бир ҳикоя китоби таржимасида мутаржимнинг маҳорати алоҳида намоён бўлган. Ҳозирча бунини Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозийнинг «Гулистон» асари мисолида кўздан кечирмоқчимиз.

«Гулистон» 8 бобдан иборат наср ва назм омукта қилиб ёзилган асар эканини айтдик. Унинг етти боби ҳикоятлар ва шеърини парчалардан, 8 боби худди шу етти бобнинг хулосаси тарзида ёзилгандай турли мавзудаги ҳикоятлар ва тамсил-шеърлардан ташкил топган. Ҳар бир ҳикоят ўзинча мустақил асар ҳисобланади. Боблар ичидаги ҳикоятлар фақат мавзу нуқтаи назаридангина ўзаро уюшгандир. Асарнинг боблари эса, мавзу нуқтаи

¹ В. А. Абдуллаев *Ўзбек адабиёти тарихи*. Иккинчи китоб, «Ўқитувчи» нашриёти, Т., 1964, 377-бет.

назаридан эмас, балки китобнинг умумий услуги билан бир-бирига боғланган. Ана шу услуб умумийлиги ундаги ҳар бир ҳикоят, ҳар бир шеър ва зарбулмасалнинг саъдиёна эканлигини эслатиб, уларни бир марказга бирлаштиради. Шу жиҳатдангина «Гулистон»ни композицион яхлитликка эга асар дейиш мумкин, яъни ҳар хил ҳикоятлар тўплами эмас. Демак, «Гулистон» услуги ҳикоят услубидир.

Бироқ, ҳеч муболағасиз шуни айтиш керакки, ҳикоят жанридан фойдаланишда, уни ривожлантириб, юқори поғонага кўтаришда ҳеч ким Саъдийга тенглаша олмайди. Умар Хайём рубоий ижод қилишда қанчалик шуҳрат қозонган бўлса, Саъдий ҳам ҳикоят жанрида шунчалик баланд мартабага эришган, ўзига хос саъдиёна хуштароват ҳикоятчилик услубини кашф этган.

Саъдий ҳикоятларидаги ана шу ўзига хос услубнинг биринчи шarti уларнинг ихчамлиги, оз сўз воситасида кўп фикр — ғояни ифодалаш, сўзларга имкони борича кўпроқ маъно юклаб, афористик жумлалар тузиш, лўнда йиғиқ характерли, қиёмига етган фикр-ҳикматлар ижод қилишдир. Қисқалик билан ихчамлилик орасида фарқ бор. «Гулистон»да сюжети анча чўзиқ ҳикоятлар ҳам, бир жумла билан ҳосил бўлган ҳикоятлар ҳам бор. Лекин уларнинг барчасида бир умумий хусусият — ихчамлилик, оз сўзлик, энг керакли сўзни танлаб ишлатиш, ортиқча бирор калимани қўлламаслик хусусияти мавжуд.

Биринчи бобдаги иккинчи ҳикояни олайлик, унда мавзу шоҳ ва дарвеш, муносабатига бағишланганлиги учун муаллиф ҳикоятни бошлашдаёқ улар ўртасидаги азалий зиддиятни алоҳида таъкидлаб кўрсатади: шоҳ кечани айшу ишрат билан ўтказиб, кайфи баландлигидан шеър замзама қилади, гадо шоҳ қасрининг ташқарисида совуқда оч-яланғоч ётиб, азоб чекади ва шоҳнинг кайфиятига мос оҳангда унинг байтига шеър билан жавоб қайтаради. Султонга бу шеър маъқул тушиб,

олтин ҳамён инъом этади. Дарвешнинг яна келишидан шоҳ газабланади, лекин одил вазир унга насиҳат қилиб, бундай қашшоқларга оз-оз бериб турмоқ керак, уларни лутфдан бебаҳра қилмаслик лозим, деб айтади. Ҳикоя охири яна шеър билан якунланади.

Умуман ҳикоятларни шеър ёки ҳикматли жумла билан (баъзан ҳар иккаласи билан ҳам) тугатиш Саъдийга хос. Шеърини парчалар ҳикоятлар ичида абзацларни ҳам хулосалаб келади. Шеърларнинг ритм ва интонацияси ҳикоятнинг умумий интонациясига, образларнинг руҳий ҳолати ва айтилажак ҳикматнинг характерига мослаб ижод этилган.

Огаҳий ҳикоят охиридаги бир байт шеърни ташлаб, ўртадаги икки байтлик маснавийни уч байтга келтирган: бошланиш жумласига «май ичиб, паст бўлиб», «бу байтни» деган изоҳли бирикмаларни қўшган ва «яна келди» маъносидаги бирикмани «Андин сўнг подшоҳнинг олдига келиб, деди», тарзида кенгайтирган. Мазкур ҳикоя таржимасини асли билан батафсил солиштириб, шу хулосага келишимиз мумкинки, Огаҳий Саъдий услуби — баён тарзининг тароватини, унинг энг характерли белгиларини сақлаб қола олган. Юқорида айтганимиз ихчамлилик, фикрни лўндалаб, бўрттириб ифодалаш, наср-назм мутаносиблиги, персонажларнинг нутқидаги мақсадга йўналтирилган маъно ва оҳанг, энг муҳими, енгиллик ва равонлик — ҳикоятнинг умумий интонацияси, таъсирчанлиги ва ритми таржимада анча дуруст акс этган. Бу фикрни равшанроқ изҳор этиш учун мазкур ҳикоятнинг бошқа мутаржимлар бажарган таржималарини Огаҳийники билан таққослаб кўрамиз. Чунончи, Муродхўжа оригиналдан бирор жумла ёки мисра камайтирмаган, сезиларли илова, ўзгаришлар ҳам киритмаган. Аслидаги бутун иборалар сўзма-сўз ўзбекча таржимада берилади. Шеърлар вазнининг баҳри-баҳрига мос қилиб, ташбеҳ ва тамсиллар айнан ўзидай, ҳеч бир ўзгаришсиз олиб қолинган.

Бир қараганда, бу таржимон Саъдий асарининг бутун хусусиятларини, барча гўзаллигини бергандай, унинг таржимаси оригиналга яқиндай кўринади. Ҳақиқатда эса бундай эмас.

Муродхўжа «Гулистон»нинг ҳамма элементларини ўзбек тилига кўчиришга уришиб, таржиманинг бадий аҳамиятини назардан соқит қилган, оригинал тилини билмайдиган китобхоннинг эҳтиёжини эътиборга олмасдан, асарнинг тушунилишини оғирлаштирган, маъно эффекти ва равонлигига путур етказган. У оригиналдаги сўз тартиби, жумла тузилишини сақлайди, форсча жумла қандай бўлса, ўшандай — унинг тиниш белгилари ва юклама, қўшимчаларига қадар ўзбек тилига олиб киради. Масалан:

«Аммо он чи фармуди» — «аммо ул нимарсаки буюрдинг», «аз зачрову манъ» — «шиддату манъдин», «муносиби сирати арбоби ҳиммат нест» — «арбоби ҳиммат ва асҳоби карамнинг шаънига муносиб армастур», «якоро» — «бирини», «ба лутф умедвор кардан» — «лутфу эҳсон бирла умедлик этуб», «ва», «боз» — «яна», «навмеди хаста гардонидан» — «маъюсият билан кўнгул парешон айламак».

Мазкур парча Огаҳийда бундай: «Аммо мундоқ заҳру манъингни хуш кўрмасман, нединким, бир кишини лутф била умедвор қилиб, яна ноумедлик билан қувуб озор бермак ҳиммат аҳлининг ҳолига муносиб эмастур», жумладаги гаплар ўзбек тили синтаксиси қоидаларига мос равишда жой-жойига қўйилган, эргаш ва бош гаплар қонуний тартиби билан бир-бирига боғланиб келган. Жумла равон ва табиийлиги билан мазмунни тўла ифодалайди, енгил қабул қилинади. Огаҳий ўзбек тили услубининг талаби билан ўзбек китобхонининг эҳтиёжини қондириш мақсадида форсча жумла конструкциясини бузади, бироқ у авторнинг услубини бузган эмас. Жумла Огаҳий таржимасида оригиналидай оз сўзли, ихчам чиққан. Муродхўжа лозим бўлмаган синонимларни қўшиб,

уни яна оғирлаштиради. Демак, Огаҳий ҳикоятнинг мазмунини форс тилини билмайдиган ўқувчига етказиш билан бирга, унинг интонациясини сақлаб, Саъдий овозини ҳам эшиттириб туради. Бу нарсани дарвешнинг ўз ҳолини баён этувчи «Доман аз кучо гирам, ки чома надорам» ибораси таржимасида ҳам кўришимиз мумкин. Уни Муродхўжа домла: «Этакни қаёқдан келтирурман, зероки, жомам йўқдир» деб сўзма-сўз ўгирса, Огаҳий: «Ман этакни қайдин олайким, танимда либосим йўқтур» деб тўғри ва тушунарли таржима қилади.

Ҳикоятнинг бошида подшоҳ ва дарвеш тилидан келтирилган икки байт шеър форма, мазмун ва оҳанги билан бир-бирига жуда яқин. Саъдий ижтимоий аҳволи тамоман бир-бирининг акси бўлган икки киши оғзидан бир хил маъно ва интонацияли шеър айттиради. Дарвишнинг ҳозиржавоблик билан айтган байти подшоҳнинг кайф устида куйлаб турган байтига мувофиқ тушган. Подшоҳ: ҳозирги дамда жаҳонда мандан бахтиёр киши йўқ деса, дарвеш: агар сенда ғам бўлмаса, бизда ҳам ғам йўқ, деб унга жўр бўлади. Дарвешнинг шеъри киноя маъносида ҳам, тиланиш мақсадида айтилган маддоҳлик бўлиши ҳам мумкин. У вази ва қофиялари билан шоҳ байтига муносиб жавоб бўлгани учун, унга маъқул бўлади. Ана шу санъаткорлик таржималарда қандай гавдаланган?

Мисолга мурожаат қилайлик:

«Ҳикоят. Яке аз мулукро шунидам, ки шабе дар
ишрат рӯз карда буд ва дар поёни масти ҳамегуфт:
Маро ба қаҳон хуштар аз ин як дам нест,
Қ-аз неку бад андешау аз кас ғам нест.
Дарвеше бараҳна ба сармо берун дархуфта
буд, гуфт:
Эй он ки ба иқболи ту дар олам нест,
Гирам, ки ғамат нест — ғами мо ҳам нест.

Муродхўжа таржимаси:

«Ҳикоят. Подшоҳлардан бирини эшитдимки, бир кеча ишратда тонг оттурғон эрди ва мастлигининг охирида дер эрди:

Йўқ бизга жаҳонда ушбу дамдин хуш дам,

Йўқ фикри ямону яхши, ҳеч кимдин ғам.

Бир яланғоч фақир дарвеш ташқарида совуқда ётган эрди, бу байтни эшитди ва деди:

Эй муқбил агар сан йўқ оламда,

Сен беғам эсанг, биз ҳам эмасмиз ғамда!

Байтларнинг вазни, қофияланувчи сўзлари, ҳатто мисралардаги сўз тартиби ҳам ўзгартирилмаган. Бироқ энг асосий нарса — поэзия ўзгартирилган. Муродхўжа байтларида Саъдийники сингари завқ берувчи маъно, таъсирчан ҳарорат йўқ. Саъдийнинг шеъриятидаги уста-лиги бунда кўринмайди.

Огаҳий таржимаси:

«Ҳикоят. Эшитдимким, подшоҳларнинг бири кечаву кундуз май ичиб, маст бўлиб, айшу ишратга машғул эрди ва мастлик охирида бу байтни ўқир эрди. Байт:

Йўқтур жаҳон ичра манго асло бу дамдин яхши дам,

Ким неку баднинг фикридин кўнглимда йўқ бир зарра ғам.

Бир яланг оёқ ва яланг бош дарвеш ул атрофда ётмиш эрди, они эшитиб, деди:

Эйки олам мулкинг ўлмиш якқалам,

Санда гар ғам бўлмас йўқ бизда ҳам!

Огаҳий таржимасидаги байтларнинг иккаласи икки баҳрда. Мисралардаги сўзлар кўпайтирилган, бир хил-

лари алмаштирилган ёки ташлаб кетилган. Охирги байтнинг биринчи мисраси тамом бошқа сўзлардан ташкил топган. Бироқ бу байтлар Муродхўжаникига нисбатан Саъдийга яқинроқ туради. Чунки Огаҳийда шоирлик бор, шеърини ҳаракат ва ҳарорат бор. Чунки у Саъдий байтларини ижодий қайта яратиб, бадиийлигин бера билган. Огаҳий шеърларнинг вазнини ўзгартирган бўлса ҳам у танлаган баҳрлар (биринчиси ражази мусамани солим, иккинчиси рамали мўсаддаси мақсур) ўз табиатлари билан персонажларнинг кайфиятига мувофиқ келади ва оригиналнинг интонациясини беришга имкон туғдиради. Байтлардаги қофиядош сўзларнинг ҳамоҳанглиги ҳам («дам» — «ғам» ва «якқалам» — «ҳам») уларни бир-бирига яқинлаштириб, Саъдий кўзлаган мақсадни амалга оширган. Муродхўжа таржима-сида оригиналдаги қофияли сўзлар сақлангану, лекин уларнинг оҳангдошлиги бузилган («дам» — «ғам» ва «оламда» — «ғамда»).

Шу сингари Муродхўжанинг:

Сув ғирбол ичида каби сабр ошиқнинг дилида,
Мажоли сухан кўрмасанг илгар,
Дебон беҳуда қадрингни этма нари,—

мисралари ҳам грамматик жиҳатдан ғализ, мазмун мавҳум. Бу сўзма-сўз таржима қилишга интилишнинг, асардаги шаклий хусусиятларга ёпишиб олишнинг зарарли оқибатидир.

Бу мисралар Огаҳийда:

Нечукки сув йўлига монез ўлмағай ғирбол,
Сўз айтур чоғин билмасанг бўл хамуш,
Қи бу иш эрур айбингга пардапўш;
Била олмасанг гар буни урма дам,
Дебон бемаҳал қилма қадрингни кам.

Сатрлар киши тафаккурига бевосита таъсир этади, ҳеч бир бош қотиришларсиз осонгина қабул қилинадиган тарзда жаранглайди. Ҳикоят сўнггидаги қитъанинг таржимаси ҳам диққатга лойиқ.

Уни Огаҳий:

Мумкин эрмаски ташна қилгон эл,
Шўр сувнинг лабиға келгайлар;
Бўлса ҳар ерда чашмае ширин,
Халқ анда ҳужум қилгайлар,—

тарзида таржима қилган. Асл нусхада мавжуд бўлган «ташнағони Ҳижоз» конкрет ибораси ва охирдаги «Мардуму мурғу мўр» сўзлари ўрнига мутаржим «Ташна қолгон эл» ибораси билан «халқ» сўзини ишлатади. Сўнгги мисрадаги тамсилий сўзлар оригиналда ўзаро оҳангдош — ассонанс бўлиб, у қитъага алоҳида нафосат бағишлайди:

Мардуму мурғу мўр гирд оянд.

Агар бу санъат ўзбек тилига ўзбекча сўзлар билан ўгирилганда нур устига нур бўлур эди. Бироқ бунинг иложи бўлмагач, формализмга берилмасдан қитъанинг мазмунини равон ва мувофиқ оҳанг билан таржимада бериш бирдан бир тўғри йўлдир. Огаҳий ана шундай қилган. Қитъанинг оригиналдаги вазнини ва унинг асосий маъносини ифодаловчи қарама-қарши мазмунли ташбеҳлар — шўр сув ва ширин чашма ташбеҳларини сақлаб, шеъринг бисоти бутун асар ижод қилади.

Муродхўжа «Гулистон» тилининг ҳамма белгиларини ўзбек тилида акс эттиришга интилиб, муваффақиятсиз таржима чиқарган бўлса, асарни татарчага ўгирган Аҳмад Жамил унинг тасвир тарзини бутунлай ўзгартириб, бошқа йўл билан унга путур етказган. У ҳикоятларни чўзиб, қарийб уч баровар кўпайтирган. Ундаги

ҳар бир сўз ва ибора, шеърӣ мисра ва ҳикмат бир неча изоҳли жумлалар билан ёйиб тушунтирилади, яхлит фразалар бўлакларга бўлиниб, мураккаб жумлалар содалаштирилади.

Аҳмад Жалил ҳикоят текстларининг ичига сўз ва жумлалар, изоҳловчи иборалар қўшиш билан қаноатланмай, бутун-бутун абзацлар ҳам илова қилади.

Шеър билан яқунланиши лозим бўлган ҳикояни яна давом эттириб, қиссадан ҳисса чиқармоқчи бўлади, унинг умумий мазмунини баён қилиб, образларига анализ беради. Бунинг устига, таржимон ҳикоятлардаги ҳар бир шеър ва афористик жумлани аввал асл форсий-часини келтириб, сўнгра унинг батафсил мазмунини берган. Шеърларнинг ҳам куйли (вазли), ҳам куйсиз (прозаик) таржималари мавжуд.

Муродхўжа билан Аҳмад Жалил тутган йўллар биридан фарқ қилса-да, улар қилган ишнинг оқибат-натijasи ўзаро яқин. Уларнинг иккаласи ҳам «Гулистон»нинг аҳамиятини сақлашга уриниб, унга путур етказганлар. Муродхўжа формага ёпишиб, мазмунни хиралаштирса, Аҳмад Жалил мазмунни сийқалаб тушунтириб, бадий формани бузади. Муродхўжа таржимасидаги кўп ўринларнинг тушунилиши оғир, Аҳмад Жалил таржимаси — зерикарли, завқ беришдан маҳрум. Иккаласи ҳам улуғ шоир Саъдийдан узоқ, унинг бебаҳо асари тўғрисида тўғри тасаввур бера олмайдилар. Муродхўжа ҳарфия (сўзма-сўз) принципини қўллаган, Аҳмад Жалил «бийик озод» принципига амал қилиб, ҳикоят тўқимасини чок-чокидан сўкиб ташлаган, нафис қурилмасини парчалаб юборган.

Огаҳий таржимаси ўз қиймати билан бу икковиникдан ажралиб туради. У анча маҳорат билан ҳикоятларнинг гоъвий-бадий яхлитлигини ўзбек тилида тиклаган. Асарга ижодий ёндашган шоир унинг айрим иккинчи даражали элементларини ўзгартириш билан асосий, бош хусусиятларини сақлаб қолган. Ҳам автор

тарзи баёнини кўрсатувчи ва ҳам ўзбек ўқувчисига завқ бера оладиган асар ҳосил қилган.

Шайх Саъдий ҳикоятлари турли мавзуларда бўлиб, ҳажми ва оҳанги ҳам турличадир. Ҳикоятларнинг стили ундаги образларнинг характериға мослаштирилган: персонажлар нутқи, сюжет баёни ҳам шунга мувофиқ. Чунончи, тубандаги ҳикоятда ёзувчи очкўз савдогар бойнинг сатирик образини усталик билан чизиб беради:

«Бозургонеро дидам ки саду панчоҳ шутур бор дошт ва чиҳил бандаву хидматкор. Шабе дар қазираи Кеш маро ба ҳучраи хеш даровард. Ҳама шаб наорамид аз суханҳои парешон гуфтан, ки «Фалон анборам ба Туркистон асту фалон бизоат ба Ҳиндистон ва ин қаболаи фалон амин аст ва фалон чизеро фалон замин».

Гоҳ гуфти: «Хотири Искандария дорам, ки ҳавояш хушасат». Боз гуфти: «На, ки даръёи мағриб мушавваш аст. Саъдий, сафари дигарам дар пеш аст, агар он карда шавад, ба қайди умри хеш ба гўшае биншинам» Гуфтам: «Он кадом сафар аст?» Гуфт: «Гўгурди порсӣ хоҳам бурдан ба Чин, ки шунидам қиймати азим дорад ва аз он ҷо косан чинӣ ба Рум орам ва дебой румӣ ба Ҳинд ва фулоди ҳиндӣ ба Ҳалаб ва обгинаи ҳалабӣ ба Яман ва бурди яманӣ ба Порс ва з-он пас тарки тижорат кунам ва ба дўконе биншинам». Инсоф аз ин молихулиё, чандон фуру гуфт, ки беш тоқати гуфтанаиш намонд. Гуфт: «Эй Саъдий, ту ҳам сухане бигў аз онҳо, ки дидай ёе шунидай». Гуфтам:

«Он шунидасти, ки дар саҳрои ғўр,

Борсолоре бияфтод аз сутур;

Гуфт: «чашми танги дунъедорро

Ё қаноат пур кунад, ё хоки гўри!»

Саъдий бойликка ҳирс қўйган савдогарнинг ички дунёсини унинг ўз тилидан гапиртириб, очиб ташлайди. Бир-икки мураккаб жумлада савдогарларга хос ифода

ва ибораларни ишлатиб, унинг сатирик характерини гавдалантиради. Ҳикоят сўнгидаги қитъада муаллиф савдогарга нисбатан ўзининг ғазаб ва нафратини ифодалайди.

Оғаҳий ҳикоятнинг ана шу хусусиятини, ундаги образнинг моҳиятини ўзбекчага моҳирлик билан бера олган: «Ҳикоят. Эшиттимки, бир бозургоннинг юз эллик тева моли ва қирқ бандаву хизматкори бор эди. Бир кеча Кеш жазирасида мени қошига чақирди ва тонг отгунча тинмай парешон ва малолангез сўзлар айтди. Андоқким: «Туркистонда фалон миқдор анборим бордур ва Ҳиндистонда фалон чоғлиқ молим бордир. Бу хат фалон ернинг хатидур, фалон нимарсага фалон киши зоминдур». Ва гоҳ дер эрдиким: «Искандария ҳавоси кўнглимга тушубдур» ва яна дер эрдиким: «Дарёнинг ҳавоси дилкаш эрмастур». Яна деди: «Эй Саъдий, олдимда яна бир сафарим бордур, агар андин фориг бўлсам, қолгон умримни бир гўшада ўтказурман». Ман дедим: «Ул на сафардур?» Ул деди: «Гўгуртни Форсдин Чинга олуб борурман, нединким, гўгуртнинг қиймати анда баланд эрмишдур; андин чинний косаларни Румға элтурман ва андин Рум деболарин Ҳиндистонға етказурман ва андин ҳиндий фўлодларни ҳалабға келтурурман ва андин ҳалабий шишаларни Яманға дохил қилурман ва андин яманий бурдларни Форсға восил қилурман. Андин сўнги тижоратни тарк этуб, дўконда ўлтурурман». Мундоқ молихулиё ҳарзалардин ул миқдор сўз айттиким, манда эшитгудек тоқат қолмади. Сўнгра деди: «Саъдий, сан ҳам бир сўз дегил, қачонгача бу сўзларга рози бўлиб ўлтурурсан?» Ман дедим:

«Бир кишининг тушти маҳмилдин юки
Бир биёбанда қилур чоғда мурур;
Деди: «Дунёдорларнинг оч кўзин
Ё қаноат тўлдурур ё ҳоки гўр!»

Таржимон ҳикоятнинг умумий услубини сақлаб қолиш учун унинг тил хусусиятларига алоҳида эътибор беради. Савдогарнинг телбаларники сингари паришон нутқи, «ҳаяжонли» монологи аслида бўлганидай таржимада ҳам устма-уст қалашиб келган бир неча гаплардан иборат боғланган қўшма гапли фраза орқали тасвирланади. Аммо бунда бир «лекин» бор. Гап шундаки, оригиналда фразанинг етти гапидан бири эргаш гап бўлиб, олтитаси боғловчилар билан боғланган мустақил гаплардир. Бу гапларнинг дастлабки учтасида кесим мавжуд. Қолган тўрт гап учун кесимлик вазифасини улардан олдин келган учинчи гапнинг кесими бажаради. Таржимада бу ҳолат айнан такрорланмаган. Бундай қилинганда, балки ўзбек тилининг грамматик қондасига хилоф иш қилинган бўларди. Огаҳий эса, бу нарсага қарши қаттиқ туриб курашадиган одам. У мазкур жумладаги етти гапга еттита кесим қўллайди. Бир хил мазмунли еттита дарак гапни бир сўздан ясалган кесим билан бир жумлада келтириш, эҳтиёткорлик қилинмаса, стилистик жиҳатдан хунук бир нарса вужудга келтирилган бўлар эди. Огаҳий бу аҳволдан қутулиш йўлини топган. У ўзбек тилидаги синоним феъллардан моҳирона фойдаланиб, етти гапга бир маъноли етти хил кесим ишлатади: «олиб борурман», «баланд эрмишдур», «еткурман», «келтурурман», «элтурман», «дохил қилурман», «восил қилурман». Натижада жумла грамматик хусусияти билан гўзал бўлиб чиққан. Ҳикоятнинг сюжет ривожини — савдогарнинг аввал узуқ-юлуқ гаплар айтиб, кейин ёйиқ фразадаги жаврашлари (муболағали баён) ва Саъдийнинг қойилмақом жавобини таржимада ҳам кўрамиз. Асар охиридаги бир жумлани Огаҳий ўзгартириб берган. Аслида савдогар бир ўзи гапиравериб, охири: «Эй Саъдий, сен ҳам эшитган ва кўрганларингдан сўйла» деб айтса, таржимада: «Саъдий, сан ҳам бир сўз дегил, қачонгача бу сўзларга рози бўлиб ўлтурурсан?» дейди. Бу «эркинлик» ҳикоят мазмунининг уму-

мий йўналиши ва услубига халал етказмайди. Аммо таржимада бошқа бир англашилмовчилик борки, у сезгир китобхонни шубҳага солиши мумкин.

Маълумки, Саъдий ўзи иштирок этмайдиган ҳикоятларини «Айтурларки», «Эшитибманки», «Дейдиларки», каби сўзлар билан бошлайди, агар ўзи қатнашса «кўрдим», «бор эдим», «бирга эдим», «дедим» дея ўз тилидан ёзади. Мазкур ҳикоят ҳам воқеа авторнинг ўз иштироки билан содир бўлганлигидан у: «Бозургоне ро дидам...» дея бошланган. Таржима эса: «Эшитдимки...» деб бошланган. Балки бу котибнинг саҳфи ёинки янглишишидир. Ҳарҳолда онгли равишда қилинган бўлмаса керак.

Саъдийнинг ихчам тасвир усули унинг қисқа сюжетли, кичик ҳикоятларида яна яққолроқ сезилади. Бундай ҳикоятлардаги образлар ҳозиржавоб, зукко, ақлли кишилардир. Улар ўзларининг доно сўзлари, ғоят чуқур маъноли муносиб жавоблари билан суҳбатдошларини қойил қиладилар, афористик фикрлар, ҳаётий-ҳаққоний панд-ўғитлар билан одамларнинг қалбини ром қилиб, яхши йўлга бошлайдилар. «Гулистон»нинг бундай ҳикоятлари ҳам Огаҳий томонидан ажойиб мувофиқлик билан таржима этилган. Солиштирамиз:

Асл нусхада

И Ҳикоят Искандари
румиро пурсиданд:
«Диёри мағрибу маш-
риқ ба чи гирифти, ки
мулуки пешинро хазо-
йину лашкар беш аз ту
будаст ва чунин фатҳ
муяссар нашуд?» Гуф-
то: «Ба авни худои
азза ва чалла ҳар мам-

Огаҳий таржимасида

И Ҳикоят. Искандари ру-
мидан сўрдиларким:
«Мағрибу машриқ диёрин
на тариқа билан олдинг-
ким, ўтган подшоҳлар-
нинг ганжу лашкари сан-
дин зиёда эрди, ҳеч
бирига мундоқ фатҳ му-
яссар бўлмади?» Искан-
дар деди: «Ҳақ таолонинг

лакатеро, ки гирифт-
там, раияташ наёзур-
дам ва номи подшоҳон
чуз ба накўй набурдам.
Бузургаш нахонанд аҳ-
ли хирад, Ки номи
бузургон ба зишти ба-
рад?

II. *Ҳикоят.* Гила кар-
дам пеши яке аз ма-
шоҳ, ки фалон ба фа-
соти ман гувоҳи дода-
аст. Гуфт: «Ба салоҳаш
хичил кун!»

мадади бирла ҳар мамла-
катниким олдим, раияти-
га озор бермадим ва ях-
шиларнинг отини ямон
чиқармадим.

Байт:

Улуғ андоқ кишини қил-
ма гумон,
Ки улуғлар отин чиқарди
ямон.

II. *Ҳикоят.* Машоихдин
бирининг олдида гила
қилдимким, фалон киши
манинг ҳаққимда фасод-
га гувоҳлик берибдур.
Ул деди: «Сан ани салоҳ
билан хижил қил!»

Бу ҳикоятлар бир яхлит жумладан ташкил топган
(интонацион давр бир неча интонацион бўлақлардан ту-
зилиб, ўз ичига бир ёки бир неча гапни олиши мумкин,
аммо у ҳар доим бир бутун абзацдан иборат бўлади).
Таржимон ҳикоятларнинг асосий таъсир кучи, эмоцио-
наллиги — уларнинг ихчам ва интонацион яхлитликда
эканлигини жуда яхши ҳис этган. Биз Огаҳий қалами-
дан ўзбек тилида пайдо бўлган саъдиёна ҳикоятларни,
ҳикмат, афоризмларни ўқиймиз, улардан таъсирланиб,
баҳра топамиз.

Баъзан алоҳида сўзлар ҳам таржимада жуда муҳим-
дир. Тасвирланишича, бир доно одам бир паҳлавон
йигитни учратадики, у ниҳоят газабланиб, қўлига тош
олиб турибди. Доно атрофдагилардан бунга нима бўлди,
деб сўраганда улар фалон киши танбеҳ берди деб жавоб
берадилар. Шунда у: «Ин фурумой ҳазор ман санг бар-
медораду тоқати сухане намеорад», деб ўтиб кетади. Бу
жумлани Огаҳий: «Бу бечоранинг минг ботмон тошни

кўтармакка қуввати бордур, бир сўзни кўтармакка тоқати йўқтур» деб ўгирган. «Фурўмая» сўзининг луғавий маъноси асли, паст демакдир (Муродхўжа «паст ва бадасл» деб таржима қилган). Аммо Огаҳий уни «бечора» деб ўгиради. Бу тўғрими? Агар ҳикоятнинг умумий мазмуни ва доно сўзининг оҳангини назарга олсак — бу тўғри. Сабаби бу сўз жисмоний бақувват бўлиб, маънавий ожиз бўлган паҳлавонга нисбатан кесатиш маъносида ишлатилган, соҳибдил унинг вазоҳатидан кулади. Шунинг учун Огаҳийнинг уни ўзбек тилида таъна ва киноя оҳангини ифодаловчи «бечора» сўзи билан ағдариши айни муддаодир. «Гулистон» насрининг характерли хусусиятларидан бири унинг сажъ (ички қофиядошлик) билан ёзилганлигидир. Сажъ Шарқ халқлари классик прозасидан мустаҳкам ўрин олган тасвирий восита ҳисобланади. Жумладан, у ўзбек классик насрида ҳам мавжуд. Алишер Навоийнинг насрий асарлари, хусусан, унинг «Маҳбуб-ул қулуб» асарида сажънинг ажойиб намуналарини учратиш мумкин. Сажъ ёзма адабиётга халқ оғзаки ижодидан кириб келган. Чунки биз ўзбек халқ дostonлари, қиссаларини ўқир эканмиз, унда нуқул ички қофияли бўлган насрий текстларга дуч келамиз. «Гулистон» ҳикоятлари сажъга жуда бой. Унда бутун-бутун абзацлар ички қофиялидир. Уларда сажънинг турли формалари мавжуд.

Маълумки, қофия шеърӣ нутқнинг асосий сифатларидан биридир. У нутқнинг ифодали, эмоцияли бўлишига ёрдамлашади. Шеърда қофия вазн ва бошқа поэтик элементлар билан биргаликда келади. Мусажжаъ прозада эса вазн йўқ. Унда фақат қофиядошлик бор. Сажъ насрий нутқдан шеърӣ нутққа ўтишда ораликдаги бир звено. Сажъ орқали Саъдий жумлаларни афористик шаклда тузишга, фикрини ёрқинроқ ифодалашга эришади.

Наср-назм тарзида ёзилган «Гулистон» ҳикоятлари аввал сажъсиз бошланиб, кейин сажъли нутқ билан да-

вом этади-да, охири шеър билан якунланади. Гўё унда тасвирланаётган мазмун ҳам шу орқали ривожланиб, чуқурлашиб боради. Бу услуб билан ҳикоятнинг умумий эмоцияси, завқбахшлиги таъминланган. Шундай экан, сажъни қуруқ сўзбозликдан иборат формал нарса деб тушунмасдан, балки мазмунни етказишга хизмат қилувчи муҳим бадий восита деб билмоқ даркор.

Зотан: «Филжумла, подшоҳнинг табъига мақбул тушти ва улуғ мансабларга етушти, нединким хирадмандлар дебдурлар: «Тавонгарлик ҳунар била бўлур ва молу талош била бўлмас, улуғлиқ ақл билан бўлур, жуссаву ёш била бўлмас», ёки:

«Ожиз раиятга лутфу марҳамат қил, то қавий душмандан зўру захолат кўрмагайсан» каби жумлалар оддий прозаик жумлалардан ёқимлироқ ва хушроқ туюлади. Улардаги маъно ифодали оҳанг билан ўқувчи ва эшитувчи онгида нақшланиб қолади, юрагига сингиб боради.

Бу сажъли таржималарнинг сажъли асл текстлари мана булардир:

«Филчумла, мақбули назари султон омад, ки чамоли сурату камоли маъни дошт ва ҳукамо гуфтчаанд: «Тавонгарй ба ҳунар аст, на ба мол ва бузургй ба ақл аст, на басол». «Бар раияти заиф раҳмат кун, то аз душмани қавй заҳмат набинй». Аввалги парчанинг биринчи гапида оригиналида сифатлар қофиядош бўлиб келган: «жамол»— «камол». Булар вазни тенг тўла қофиядош сўзлар бўлиб, сажънинг мутавози турига тааллуқлидир. Огаҳий жумласида сифат аниқловчилар эмас, балки феъл-кесимлар ўзаро қофияланган: «тушти»— «етушти». Бу сўзлар қофиядошлик жиҳатидан тўла оҳангдош бўлсалар-да, бироқ вазн жиҳатидан тенг ўлчовли эмаслар. Бундай сажъларни классик адабиётда мутарраф сажъ деб атаганлар. Демак, Огаҳий оригиналдаги бир сажъ турини унинг иккинчи тури билан таржима қилган. Мазкур гап оригиналда эргашган қўшма гап бўлиб, қофия-

ли сўзлар эргаш гапларда мавжуд. Таржимада у боғланган қўшма гап бўлиб, сажъ гапларининг охирида келган.

Текстнинг иккинчи жумласидаги сажъ аслида бўлганидай ағдарилган. «Ба мол»—«ба сол»—отлардан тузилган мутавози сажъ «молу талош»—«жуссаву ёш»—отлардан тузилган мутавози сажъ билан ўтирилган. Фарқ шундаки, Огаҳий мусажжаъ сўзларни жуфт-жуфт келтиради. Бунинг сабаби бор. Биринчидан, «сол» сўзи ўзбекчада «ёш» маъносини берса, «мол»—«мол» маъносидадир. Бу аҳволда улар қофияланмайди. Шунинг учун шоир «мол»нинг ёнига «талаш» сўзини илова қилган. Аммо унинг асли келиб чиқиши «талаш» сўздан бўлиб, феодалистик жамиятдаги шоҳ ва амалдорларнинг босқинчилик, талончилигини ифодалайди. Улар мол-дунёни шу талончилик билан йиққанлар. Шундай қилиб, «талаш» сўзи «мол» сўзининг синонимига айланган. Иккинчи томондан, «молу талош» вазн миқдори билан «ёшга» тенг эмас. Шундан келиб чиқиб «ёш» сўзини ҳам жуфтламоқ керак бўлиб қолади. Огаҳий бу ерда «жусса» сўзини жуда ўринли ишлатган. Дарҳақиқат, халқимиз одамларни жусса (гавда) ва ёшига қараб эмас, балки ақлига қараб баҳолайди. «Ақл ёшда эмас, бошда» мақоли шу ердан келиб чиққан.

Кейинги парчада ҳам таржимон оригиналдаги «рахмат» ва «захмат» сўзларини «лутфу марҳамат» ва «зўру захомат» тарзида ўгириб, шу мақсадни кўзлаган. Ўзбеклар учун «рахмат қил» иборасидан кўра, «марҳамат қил» ибораси, «захоматга» нисбатан «зўрлик» сўзи тушунарлидир. «Зўр» сўзи бу жумлада «захмат» сўзига оҳангдош бўлиб, нутқ тароватини яна оширади. Таржимон сажъларнинг ҳам оҳанг ва ҳам вазнини тўғри чиқариш учун синонимларни жуфтлаб келтирган.

Бир тилда ижод этилган қофияли насрни бошқа тилда қилинган таржимада акс эттириш ғоят мушкул иш. Форс ва араб насридан рус тилига бир қанча таржима-

лар қилган Е. Э. Бертельс ва М. Сальелар буни алоҳида қайд қилганлар. Е. Э. Бертельс «Гулистон»нинг анчагина ҳикоятларини ижодий аниқ таржима қилишга бел боғлаган бўлса ҳам, лекин унинг сажълигини бера олмаган.

Арман шарқшуноси Арпик Миносяннинг маълумот беришича, «Гулистон»нинг 5-6 та арманча таржималаридан фақат Максудяннинг таржимасидагина «форс адабиёти учун жуда характерли бўлган ички қофиядошлик» сақланган.

Саъдий насрининг сажъи жуда мураккаб тузилган. Унинг қофияли сўзлари жумлалардаги гап бўлақларининг тартиби билан, қўшма гапларда эса, бириккан гапларнинг тартиби билан боғланиб, улардаги асосий маънони ифодалаб келадилар. Мабодо бу сўзларни бошқа қофиясиз сўз билан алмаштирсангиз, жумланинг ҳикматлилигини йўқотган бўласиз. Ваҳоланки, «Гулистон»да шундай ҳикоятлар борки, уларнинг насрий қисми бошдан-оёқ қофиялидир. Гарчи, сажъ кўп асрлик адабиётимизда синалган бадийий приём сифатида ривожланиб келган бўлса ҳам, бундан қатъи назар, форс тилида яратилган мусажжаъ текстларни ўзбекчага айлантириш — зўр маҳоратли меҳнатни талаб қиладиган ишдир.

Юқорида келтирилган сажъли парчаларни Муродхўжа таржимасида кўрсак, бунга ишончимиз ортади:

«Ҳосили калом, амирзода султоннинг назарида мақбул бўлди, зероки, суратда жамолға ва ботинда камолға молик эрди ва ҳокимлар демишлардурки, бойлик ҳунару камол биладур, мол билан эмасдур ва катталиқ ақл биландур ёш билан эмасдур». «Зайф фақирға раҳм айлағил, токи душмани қавийдан заҳмат кўрмағайсан». Биринчи текстдаги дастлабки сажъли сўзлар ўзгартирилмаган. Унинг иккинчи қисмида эса «камол» ва «мол» сўзларини қофиялаган. Бу яхши. Бироқ оригиналда қофияли сўзлар гапларнинг охирида келган. Бунинг алоҳида аҳамияти бор. Муаллиф қофиядош сўзларни икки

гап сўнггида келтириб, уларни маъно жиҳатидан ўзаро боғлаган ва синтаксистик ритми юзага чиқарган. Муродхўжада бу нарса йўқ. Иккинчи парча эса сажъсиз таржима этилган.

Огаҳий ҳамма ҳикоятларда бўлмаса ҳам кўпчилик ўринларда «Гулистон» сажъларини ўзбекчага маҳорат билан қайтариб, унинг латофат ва нафосатини сақлаш уддасидан чиқа олган.

У ҳатто Саъдийнинг омоним, синоним, антоним каби стилистик бўёқ берувчи сўзлардан тузилган сажъларини ҳам санъаткорона бера билган. Бир мисол:

...то бирасид ба канори	...бир улуғ сувнинг кано-
обе, ки санг аз салоба-	риға еттиким, салобати-
ти ў ба санг ҳамеомад	дан тош тошға тегар эрди
ва хуруш ба фарсанг	ва хуруши бир тош ерга
ҳамерафт.	етар эрди.

Бу текстни бундан ортиқ гўзал ва қойилмақом қилиб таржима қилиш мумкин бўлмаса керак. Тожикча сўз ўйини худди шу маънони берадиган ўзбекча сўз ўйини билан ағдарилган. Дарҳақиқат, тожикларда «санг» (тош) сўзидан масофа бирлигини англлатувчи «фарсанг» ёки «яксанг» (бир тош) сўзлари ишлатилгани сингари, ўзбекларда ҳам «тош» сўзидан «бир тош йўл» — масофа ўлчови мавжуд. Бундай фактлар ўзбек ва тожик халқлари турмушининг тарихан яқинлиги тилларида акс этганидан далолат беради. Саъдийда ҳам, Огаҳийда ҳам бир жумла орқали тезоқар дарёнинг ваҳимали ҳолати, стихияси киши кўзи олдида яққол гавдалантирилган.

Хасиснинг характерини ифодаловчи мақол сифат мусажжаъ жумла ўзбекча сўзлар билан ўзига мувофиқ мақолдай қилиб ўгирилган. Оригиналда тил учи ва жон ораси сўзлари қарама-қарши қўйилиб, «забон» ва «жон» сўзларидан сажъ ясалган бўлса, таржимада ҳам тилнинг учи ва жоннинг ичи иборалари муқобил қўйилиб,

ўзаро қофияланган. Бу жумла халқнинг «тилида бошқаю дилида бошқа» мақолининг қайта ишланганидир.

Огаҳий баъзан форсча текстдаги сажъли сўзларнинг соф ўзбекча эквивалентини топмагач, бошқача тожикча сўзлар билан ағдаради.

У форсий сажъ сўзларни келиб чиқиши форсча бўлган бошқа сўзлар билан алмаштирганда кўпроқ ўзбек тилига кириб бориб, луғат бойлигига айланган ва шу сабабли халққа тушунарли бўлган сўзларни танлашга ҳаракат қилган. Баъзан таржимон бир текстда ҳам форсча ҳам ўзбекча сўзлардан иборат сажъларни яратади: «Аmmo баъзи бенаво ва ҳарзагарду ҳавасбоз кишиким, шаҳват бандида кундузларни кечга ва ғафлат уйқусида кечаларни кундузга еткарур ва олдиға не учраса еру тилиға ҳар на келса дер — дарвеш эрмастур». Ва баъзан у сажъни ташкил этувчи сўзлар қандай бўлса, шундайлигича қолдиради ҳам.

Кўпгина ҳикоятларда оригиналида сажъ бўлмаса ҳам таржимада ўзбекчага сажъ билан қайтарилган.

Қуйидаги ҳикоятда эса, Огаҳий ижод қилган сажъ мазмунни ифодали қилиб беришда алоҳида роль ўйнайди. Тасвирланишича, бир золим ҳоким камбағаллар ўтинини зўр билан тортиб олиб, бойларга муфт берар экан. Бунини бир соҳибдил кўриб насиҳат қилганда, у эътибор бермайди. Бир кун унинг уйи ёниб кетади. У атрофдагиларга қараб: «Билмасманким, бу ўт қайдин тушти?» деганда тасодифан йўли шу ердан ўтган ҳалиги азиз: «Билгилким, дарвешлар оҳи ўтидан бир учқун етушти» деб жавоб қайтаради.

Шу каби Огаҳийда янгидан ижод қилинган ажойиб сажълар борки, улар таржимани музайян ва муаттар қилиб, ифодаларини нурлантириб, нафосатининг балоратини бир поғона юқори кўтарган.

Огаҳийнинг сажъи бўлмаган текстларни мусажжаълашини унинг Саъдий асарини «безаши» деб қарамаслик керак. Чунки сажъ «Гулистон»нинг умумий услуб

хусусиятидир. Модомики шундай экан, Огаҳий сажълари Саъдий сажълари қаторига қўшиладиган, автор услубининг умумий белгиларини акс эттирадиган бадийи во-сита ҳисобланади. «Гулистон»нинг ҳамма ҳикоятлари қофияли бўлмаганидек, таржимада ҳам барча ҳикоятлар ички қофияли эмас. Оригиналда сажъ билан битилган анчагина ҳикоятларни Огаҳий сажъсиз ўгирган. Бундай вақтда у ҳикоят услубининг бошқа томонларини, ифодали воситаларнинг бошқа турларини беришга диққат қилади.

«Гулистон»нинг 8-бобидаги насрий қисм худди мақол каби, фонетик оҳангдошликка эга жумлалардан иборат. Агар ҳикматнинг қофияси таржимада акс этмаса, у шеърни наср билан ўгиргандай, бадий таъсирчанлигини йўқотади, фалсафий мазмуни хиралашади. Огаҳий Саъдий ҳикматларини ҳикмат билан таржима этган:

1. Ду кас ранчи беҳуда бурданд ва саъйи бефойда карданд: яке он, ки андухту на хўрд ва дигаре он, ки омўхту на кард.

3. Раҳм овардан бар бадон — ситам аст бар некўвон ва авф кардан аз золимон — чавраст бар дарвешон.

4. Ҳама касро ақли худ ба камол намояду фарзанди худ ба чамол.

1. Икки киши беҳуда ранж кўрдилар ва бефойда саъй зуҳурға еткурдилар: бири улким, кўп мол йиғдию емади, яна бири улким, кўп илм ўргандию амал қилмади.

3. Ямонлар ҳолиға раҳм этмак — яхшиларға ситам еткурмакдур, золимлар гуноҳин авф этмак — мазлумларға жаврни раво кўрмакдур.

4. Барча кишига ўз айби ҳунару камол ва ўз фарзанди соҳибжамол кўрингусидир.

Ҳикматларнинг грамматик тузилишдаги хусусиятлари, жумлаларнинг параллеллашиб келиши каби сифатлар ҳам таржимада санъаткорона акс эттирилган.

Кўринадики, Огаҳий «Гулистон»нинг сажъини таржима қилишида ҳам ижодкор сифатида иш тутган. У форсча сажъларни усталик билан ўзбекчага ўгирадими ёки ўзи сажълар яратадими — ҳамма вақт ўзининг ҳақиқий санъаткорлигини намойиш қилади. Таржимон сажъни бера олмаган жойда ҳикоятнинг бошқа хоссаларини сақлайди.

Бадий адабиёт тил воситалари билан яратилган санъатдир. У халқнинг жонли тилидан озиқланади, унинг руҳи, этнографияси, тарихи, миллий хусусиятларини ифодалайди. «Гулистон» насрининг тили уюшуқлар қаторига, жуфт сўзлар, параллел сифатлар ташбеҳларга бой. Уюшуқ эргаш гаплар билан уюшуқ гап бўлаклари бирикувидан ҳосил бўлган мана бу парчага диққат қилинг:

«...ба суҳбати пире афтоди: пухтаю парварда, жаҳондида, орамида, гарму сарди рўзгор чашида, неку бад озмуда, ки ҳаққи суҳбат бидонад ва шарти муваддат ба жой орад: мушфиқу меҳрибон, хуштабъу ширинзабон...»

Ҳоллар, ҳол гаплар, аниқловчи ва сифатлашлару сифатдошлар қаторлашиб, қалашиб келган. Уюшуқ бўлаклар бош гапда ҳам, эргаш гапда ҳам иккига тақсимланиб, группалашиб тизилганлар. Огаҳий уларнинг ҳаммасини эргаш гапга кўчириб, таржима қилган: «Мендек қарри кишининг суҳбатиға етуштингким, бағоят пухтарою жаҳон-паймой, иссиқу совуқ кўрган, яхши ва ямонни билган, мушфиқу меҳрибон, хуштабъу ширинзабон, суҳбат одобни зуҳуриға еткурган, муваддат шартин ба жой келтургандур...»

Лекин уюшуқ аниқловчилар тизмаси сақланган, уларнинг мусажжаълиги ҳам мавжуд.

«Гулистон» тилининг образли ифодалари Огаҳий таржимасида мувофиқ эквивалентлари ёки вариантлари билан ўгирилган. Чунончи, «зулфи хубон занжири пой ақл аст ва доми мурғи зийрак»—«Хубларнинг зулфи ақл аёқининг занжири ва зийрак қушнинг тузоқидур». «Тиҳидастонро дасти далерй баста асту панжаи шерй шикаста»—«Тиҳидастларнинг далерлик қули синуқ ва шерлик аёқи чонуқдур».

«Гулистон» мақол ва зарбулмасаллар китобидир. Унинг ҳар саҳифасидан бир неча мақол ва ҳикматларни топиш мумкин. Ундаги мақол, зарбулмасаллар тожик халқи орасида машҳур бўлиб кетган, Огаҳий «Гулистон»даги жуда кўп мақолларни ўзбек тилига мақол билан таржима қилиб, алоҳида маҳорат кўрсатади. Бунга, жумладан, мана бу мақол ва зарбулмасаллар таржимаси мисол бўла олади:

1. Хонаи дўстон бирў-
бў дари душманон ма-
қўб

2. То ранч на бари,
ганч бар надорй

3. То мард сухан на-
гуфта бошад айбу ҳу-
нараш нуҳуфта бошад.

4. Ҳар ки айби дигарон
пеши ту оварду шу-
мурд, бегумон айби ту
пеши дигарон бурд.

5. Ҳар ки нон аз амали
хеш хўрад.

Миннати Ҳотами Той
Кай барад

1. Дўстларнинг уйин су-
пургилу душманларнинг
эшигидин йироқ тургил

2. То ранж чекмай, ганж
муяссар бўлмас

3. То мард сўз ошкор қил-
мас, Айбу ҳунарини кимса
билмас

4. Ўзгалар айбини улким
санга еткурғувчидир, бил-
ки айбингни санинг доғи
аларға еткурур

5. Кимки нон ер чекиб ўзи
меҳнат, Чекмагай Ҳотам
илкидин миннат.

Образли ифодалар ва мақолларнинг бадий аҳамия-
тини яхши тушунган Огаҳий ҳеч уларни расшифровка
қилмайди, сийқалаб маънидоликка берилмайди. Ҳар

бир ифодани у иложи борича ўз қиймати билан қайтаришга ҳаракат қилган. Эквиваленти ёки варианты топилмаган бирикмаларни таржимон ташлаб кетмасдан, балки аниқ маъносини келтириб ўтади. Бу нарса Огаҳий таржимасининг қийматини анча оширган.

Шу залда атоқли адиб Муҳаммадризо Огаҳий Шайх Саъдийнинг «Гулистон»идаги ҳикмат тўла маъноларнинг таровати, бадий ўткирлигини ўзбек китобхонларига ҳам етказа олган.

ИЖОД МАВЗУИ — ИНСОНИ КОМИЛ

Ибн Сино ва Бобожон Саноий

Адабий алоқа ва таъсир кўп қиррали, кўп тармоқли ҳодисадир. Ҳар бир ёзувчининг ўзи севган, дилига, руҳига мос тушадиган, услубли, тарзу таровати ёқадиган санъаткор устози бўлиши мумкин. Аммо, адиб фақат шу «ўз устози»дангина таъсирланади, бошқа шоирларнинг асарларини мутлақо ўқимайди ва улардан таъсирланмайди, деган сўз эмас. Таъсирланиш — кўп чашмадан сув ичишга ўхшашдир. Ёзувчига бутун бир адабиёт, бутун бир оқим ижодкорлари таъсир этиши мумкин. Ҳатто бир неча даврда яшаган, турли услубли шоир-ёзувчилар ўзларидан кейинги ёш бўғинларга таъсир ўтказа оладилар. Алишер Навоий илк лирикасида Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий, Камол Хўжандий, Амир Хусравдан таъсирланган бўлса, эпик асарлар яратишда Низомий Ганжавий, Амир Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий ижодидан илҳомланган. Бугина эмас, Навоий ўз даврининг илм-фани, фалсафаси, санъати (муסיқа, рассомлик, меъморчилик)дан кенг баҳраманд бўлган, Баҳовуддин Нақшбанд, Жалолиддин Румий, Фаридиддин Аттор, Абдураҳмон Жомий философиясини чуқур ўзлаштириб, кўп асрлик ҳикмат-донишни эгаллаб, буюк мутафаккир сифатида кўзга кўринган эди. Шунинг учун таъсир нафақат умумий адабий анъаналар миқёсидаги ҳодиса, балки умуммаданий тафаккурий мерос контекстидаги ҳодиса деб қаралиши лозим.

Агар Алишер Навоий Шарқ адабий-эстетик ва илмий-фалсафий тафаккурини ўзлаштириб, ижодида бу буюк анъанани синтезлаштирган ҳолда янада ривожлантирган бўлса, Европа уйғонишининг улкан вакиллари Алигьере Данте ва Жованни Бокаччо Фарбу Шарқ меросини ўзлаштириш, уни ўз ғояларига хизмат қилдириш учун курашганлар. «Декамерон»да асосан «Минг бир кеча», «Қалила ва Димна» каби бадий асарлардан олинган сюжет ва мотивларни учратсак, «Илоҳий комедия»да Форобий, Ибн Сино ва Ибн Рушд фалсафасидан тортиб, Аҳмад Ал Фарғоний, Абу Исҳоқ Ал Бидроғий, Абу Маъшар астрономиясию эрон ва араб географияси, афсона ва тарихий асарларигача бўлган Шарқ маданияти таъсирини кўрамиз.

Айниқса, Ибн Синонинг «Аш шифо», «Рисола фил ишқ», «Ҳайй ибн Яқзон» асарларидаги ғоя ва образлар билан «Илоҳий комедия» мазмуни жуда ўхшаш, бухоролик улуғ файласуфнинг идеялари италиялик шоирга лотинча таржималар орқали етиб борган ва ижодига бевосита таъсир этган.

XIX аср Хоразм адабий муҳитида ҳам шундай ҳодисага дуч келдик. Чунончи, Бобожон Санойй ижоди бунга яхши мисолдир. У файласуф олим, насру назмда барабар қалам тебратган адиб бўлиб, бир неча оригинал асарлар ва таржималар мерос қолдирган. Унинг оригинал асарлари қуйидагилар:

1. «Ҳадиқаи азҳор» (Гуллар боғчаси). 1277 (1861) йилда ёзилган. Саккиз боб («жинон»)дан иборат. 2. «Қанзул маориф» (Маърифат хазинаси). Ёзилган йили аниқ кўрсатилмаган. Аммо «Ҳадиқаи азҳор» билан бирга кўчирилгани (Саноййнинг ўзи бу қўлёзмани 1861 йилда кўчирган)ни эътиборга олсак, бу асар ўтган асрнинг 60-йиллари бошида ёзилгани маълум бўлади. 3. «Достонҳои манзум» (шеърий достонлар). Мажмуа турли йилларда ёзилган, бироқ мавзуйига кўра бир-бирига яқин катта-кичик достонлардан тузилган.

Бобожон Санойнинг мазкур асарлари таржималари билан бирга Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абурайҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Бизни қизиқтирган жойи яна шундаки, Санойнинг оригинал асарлари «Ҳадиқан азҳор» ва «Канзул маориф» «Ҳафт кишвар» таржимаси билан қарийб бир даврда бирин-кетин яратилган. «Ҳафт кишвар»ни у 1859 йилда таржима қилган. «Ҳафт кишвар»нинг муаллифи Фаҳри бин Амрал Ҳиравий Алишер Навоийнинг кичик замондошларидан бўлиб, улуғ ўзбек шоирининг «Мажолисун нафоис» асарини форсийга «Латифнома» номи остида таржима қилган. Афтидан, «Ҳафт кишвар»ни у XVI аср бошларида ёзган. Маълум бўладики, адиб таржима ишини оригинал асарлар ёзиш билан параллел давом эттирган. Агар Бобожоннинг ёшликдан Шарқ фалсафаси, орифона адабиётга қизиқишини ҳисобга олсак (шу сабабли у бу оқимнинг улкан намояндаси Абулмажд Саной таҳаллусини қабул этган, — Н. Қ.), инсон комил ҳақидаги ғоялар унда «Ҳафт кишвар» билан танишишдан анча олдин пайдо бўлганини англаб олиш қийин эмас.

«Ҳадиқан азҳор» ва «Канзул маориф» илмий-фалсафий асарлардир. Лекин буларда ҳам муаллиф ўша ўзини қизиқтирган инсон проблемасини тадқиқ этишга бел боғлаган. У инсон ва унинг ахлоқи, яхши — ёмон ишлари хусусида фикр юритади, инсон руҳининг табиатини тадқиқ этиб, хусусиятлари, моҳиятини англашга ҳаракат қилади. Хоразмлик адиб ўз олдига: инсон нима, унинг тийнати-хилқати қандай тузилган, бошқа жонзотлардан нимаси билан фарқланади, у ҳаётда ўзини қандай тутиши керак, деган саволни қўйиб, ҳар бир асарида бунга жавоб топишга уринади. Чунончи, «Ҳадиқан азҳор» китобида Арасту ва Афлотун рисоаларида баён этилган, Форобий ва Ибн Сино томонидан ривожлантирилган руҳ фалсафасини (юнон тилида «метафизика», араб тилида «мо баъдал табиюн», — Н. Қ.) ўзбек тилида

ўшандай назарий теранлик билан тушунтириб, инсон зотини табиатнинг олий мавжудоти сифатида тадқиқ этишга қасд қилган. Тўғриси айтганда, бу хилдаги илмий иш Санойгача ўзбек тилида йўқ эди. Бобожон Саной бу соҳада кашшоф бўлди. Саккиз бўлим («жинон»)дан иборат бу асарда ҳайвон ва ўсимлик нафси (руҳи) билан инсоний нафс (нафси уқула) орасидаги алоқа, инсон руҳининг шарифлиги, унинг ақл ва нутқ ёрдамида қудрат топиши, инсоний руҳининг яратувчилик хислати, психологик ҳолатлар: кўриш, эшитиш, ҳид пайқаш каби сезгилар ҳақида қизиқ илмий мулоҳазалар бор. Диққат қиладиган жойи яна шундаки, Саной китоб аввалида тасаввуф назариётчиларининг қарашларини келтириб (табий нафсни жиловлаб, руҳни поклаш ва аслига қайтариш), одам хилқатини тушунтиришга уринган бўлса-да, аммо асосий масалаларга келганда, кўпроқ Абунаср Форобий ва Ибн Сино фикрларига таянади. Бу икки улўф файласуфни Бобожон Саной «табиатчилар» деб атаб, улар номини бир неча марта ҳурмат билан тилга олган. Чунончи: «Аммо Форобий ўз рисола-сидаким, Афлотун ва Арасту орасидаги ақволларни (қавллар — фикрлар — Н. К.) жамъ этибдур, анда айтибдурким...» Ёки: «Шайх Абуали Сино бу сурани тафсирида айтурким...». Саной ўз салафларига таяниб, инсон ақли, сезгилари, руҳ хусусиятларини илмий асосда тушунтиришга эришган. Масалан, у руҳни таърифлаб ёзади: «Аввал улдурким, нафс дерлар ва ҳақиқат дерлар. Андоғким, фалон нимарса ўз нафси бирлан қоимдур. Ва яна нафси нотиқаи инсонийга ҳам итлоқ этурлар ва нафс дерлар ва руҳ ирода этарлар ва яна дилни ҳам мурод тутарлар. Ва бўлурким, нафс деганда зоти вужуд мурод бўлсаким, бу жумла бир-бирига яқиндур». Ёки руҳ турларини баён этиб дейди: «Ва ҳукамо (файласуфлар — Н. К.) ва аҳли тасаввуф наздида ҳам тўртдур. Аввал руҳи ҳайвоний дерлар. Ул жавҳари бухор латифаедурким, ҳомили қуввати ҳаёт ва ҳиссу ҳаракат

эродитурур ва ул воситаедур нафси нотиқа бирлан ул нафсининг аросида».

Саной тасаввуф таълимоти билан Форобий — Ибн Сино фалсафаси орасида фарқ борлигини сезса ҳам, лекин уларни қарама-қарши қўймасдан, ўз истаги йўлида ҳар иккисидан фойдаланмоқчи бўлади. Бошқача айтганда, «Ҳадиқаи азҳор-жавоҳирул асрор» китобида тасаввуф билан Форобий — Ибн Сино фалсафасини қўшиш, аниқроғи, бу ҳар икки оқимдан фойдаланиб, инсон ҳақида ўзини қизиқтирган саволларга жавоб топишга ҳаракат қилинган.

Агар «Ҳадиқаи азҳор» инсон руҳияти табиий хусусиятларининг илмий тадқиқотига бағишланган бўлса, «Қанзул маориф» (Маърифат ганжинаси) рисоласида инсон соф тасаввуфий аспектда олиб қаралган. Муаллиф табақот-сулук тартиб-қоидаларини баён этади, руҳни чиниқтириб, маърифат ва ҳақиқатга ошно этиш хусусида ёзади. Демак, Саной инсонни табиат мавжудоти сифатида текширмоқчи бўлганда табиий-фалсафий қарашларга суянса, инсоннинг жамиятдаги ўрни, ахлоқи ҳақида фикр юритганда тасаввуф таълимотини дастур қилиб олган. Инсонни фалсафий аспектда тушунтириш Бобожон Санойнинг «Шеърӣй дostonлари»да ҳам бор. Аммо бу ерда у масалани бадний образлар талқини орқали ҳал этишга интилган. Бунинг учун адиб одамнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги афсонадан фойдаланган. Асарда одам боласининг табиатга, она ерга муносабати, ҳаётдаги ўрни, бурчи ва вазифалари ҳақида мулоҳаза юритилади. Эмишки, парвардигор одамни яратишга ният қилганда сайёраларнинг кўпи бу жонзотни ўз бағирларида кўришга орзуманд бўлганлар. Аммо тангри ерни танлабди. Ер эса бунга эътироз билдирибди: одам авлоди кўпайиб кетиб, ўзаро жанжаллашиб, хунрезлик қилади, уруш-қирғин чиқариб, қабиҳ ишлар билан шуғулланиб, обод водийлар, гулзорларни булғайди.

Дедиким: хунрез бўлур бу одамий,
Жоҳилу нодону жумла олами.
Чун парилар рустахези булажаб,
Бир-бири бирла ситези булажаб.

Лекин тангри бу фикрга қарши чиқади. Одам фақат хайрли ишлар билан машғул бўлиб, сени шарафга кўмади, дейди у Ерга қараб:

Сенга андин кўб шарофат етқувси,
Икки оламда саодат етқувси...
Сенга фарзанд ўлғай одамлар тамом;
Бу васила бирла шод ўлғунг мудом.

Дин арбоблари бу ривоятдан тангри қудратини англатиш мақсадида фойдаланганлар. Санойй эса инсон ҳақидаги ўз қарашларини чуқурлаштириш, инсон табиатидаги яхши ва ёмон хислатлар қаердан келиб чиққанини кўрсатиш учун фойдаланган. У афсонани ривожлантириб, Ер юзида одам кўпайгандан кейин улар орасидан ёвуз, нопок кишилар етишиб чиқди ва номақбул ишлари билан ҳақиқатдан ҳам Ерни булғади, қонхўрлик авж олди, деб ёзади. Демак, Ер ҳақ бўлиб чиқади. Мантиқ юзасидан қараганда, бунга яратувчининг ўзи айбдор. Негаки, гарчи, у ёмонликни Иблисга ағдарса-да, бироқ Иблис ҳам унинг ўз ижоди. Албатта, Санойй, бундай очиқ хулосага келган эмас. Лекин ривоят шундай талқин қилинганки, у билан борлиқ ҳаёт орасидаги зиддият маълум бўлиб қолган. Шунинг учун Санойй, ёмонлик Иблисдан мерос, деган афсонага астойдил ишонмагани сезилади. Бу ерда унинг соф илмий фалсафий асарлар билан таниш эканлиги ўз таъсирини кўрсатган. Натижада адиб афсона мазмунини ўзининг қарашлари руҳида хулосалаб, ёмонлик — бу инсон табиатидан келиб чиқадиган хусусият, у руҳнинг адашиши, тубанлашувидир, деган ақидага ён босади. Бу эса диний қарашларга тўғри келмасди. Дин художўйлик қилиб, яхши хислатлар эгаси бўлиш мумкин, деб уқтиради. Санойй Шарқ фай-

ласуфлари Форобий ва Ибн Сино ҳамда улуғ шоирларнинг йўлидан бориб, одамларга уларнинг ёмон хислатларининг оқибатларини англатиш, нафси ҳайвоний хуружларини енгиб, руҳни поклаш орқали эзгу фазилатлар касб этиш мумкин, деб ҳисоблайди. Яхши ном қозониш учун шу мавжуд дунёнинг ўзида, яшаб турганимиз ҳаётда хайрли ишларни амалга ошириш, ҳалол яшаш, бошқаларга озор бермай, одамларга хиёнат қилмай, маънавий етукликка интилиш даркор. Кўринадики, Санойининг инсони комил ҳақда тушунчалари аллақандай абстракт фалсафий тасаввурларнинг модели, схемаси бўлмай, балки бевосита ижтимоий-практика аҳамиятга эга бўлган, жамиятни янгилашга йўналтирилган қарашлардир. Воқеан, адиб буни алоҳида қайд этиб, ўзи таълиф этган асарлар зарурий эҳтиёждан келиб чиқганини баён этган.

У «Қанзул маориф» асарининг муқаддимасида ўзи яшаб турган жамиятни қаттиқ танқид остига олади, бузғунчилик, шафқатсизлик оммавий тус олганини айтади. Ёвуз ниятли бадахлоқ кишилар шунчалик кўпайиб кетганки, деб ёзади Санойӣ, гўё қиёмат куни яқинлашгандай, «жаҳон ва аҳли жаҳондан» мурувват кўтарилган, «шеваи футувват» бутунлай нобуддир. Улар йиртқич ҳайвонлардай ўлжа таллашиб, бир-бирини ғажиб, инсон номига иснод келтирмоқдалар. Бундайларнинг шаклигина одамдир, холос. («Одам эрмас, лек одамга ғилоф».) Бунинг сабаби жамиятда зулм ва адолатсизликнинг ҳукмрон бўлишидир: «тариқани адл зойил ва равияи зулм ҳосил турур». Шунинг учун ҳам мабодо ҳаёт гулзорида бирор яхшилик гули кўкарса, бу вабодан ёниб кул бўлади, дейди адиб ғазаб билан. Санойӣ ўзи яшаб турган жамиятидаги иллатларнинг шу даражада газак олганидан ваҳимага тушади. «Сағиру кабир миждозийи тутқон» бу касаллик кўзларини кўр, қулоқларни қар этган, ҳисларни сўлдирган, деб давом этади у ва қўшиб қўяди: «мурдадилликдин аларнинг жинси касифини руҳи

инсоний биқулли тарк этган». Алам қиладиган жойи шуки, деб куюнади шоир, «фирқан ҳумақо (аҳмоқлар) ва тоифаи норасо» бўлмиш бу махлуқлар ўзларини улугсифат кўргузиб, керилиб юрадилар, димоғ-фироқ қиладилар. Боз устига, тош юракларида ёвузлик ўтини яшириб тилёғламалик билан шуғулланадилар: мажлисларда сохта табассум билан шароб тутадилар. Аммо уларнинг ширин бодоми — «шўрбахтлар талхкоми», шароблари эса — «заҳри ҳасратдур». Бобожон Санойй бу каби матлаб-маслаги бегона кимсаларни оғиздаги тишларга ўхшатиб ёзади:

Ерони замона мисли дандондурлар:

Бир-бирларига рафиқу часпондурлар,

Чун умри дароз бир-бирини файз айлабон,

Бир фулга сотиб яна гурезондурлар.

Бу аччиқ танқид пафоси шуни кўрсатадики, адиб ҳаётга актив аралашиб, яхшиликни барқарор этиш учун юракда катта дард билан қўлига қалам олади. У жамиятдаги иллатларнинг асосий сабаби маънавий қиш-шоқлик, ахлоқий тубанлашувда деб ҳисоблайди. Инсонларга ўз инсонликларини тушунтириш, маънавий фазилатлар, инсоний шаъну шараф моҳиятини, гўзаллигини англатиш ва шу билан уларнинг қалбини уйғотиб, маърифат ёғдусида тарбиялаб камолотга етказиш даркор. Бобожон Саноййнинг ақидаси шу. У бутун адабий ва илмий фаолиятини шунга сафарбар этади: оташин сўз, ибратли образлар, юксак пафосли ғоялар воситасида кишиларни туз йўлга қайтариш, жамиятни поклаш мумкин, деган қарорга келади. Бунинг учун у тасаввуф таълимотига суянади, унинг инсони комил ҳақидаги ғояларидан фойдаланишга ҳаракат қилади. Турган гап, қолоқ феодал жамиятда яшаб, ўз муҳитининг бузилиб, моғорлаб бораётганини сезган, аммо тузатишнинг реал чораларини тополмаган ижодкорлар учун тасаввуф бирдан-бир нажот воситаси бўлиб туюлган. Аммо Са-

ной тасаввуф таълимотидан фаол гуманистик ғояларни тарғиб этиш, маърифатни ёйиш мақсадида фойдаланган. Унинг ғоялари қизгин ва халқчил бўлиб, ўз муҳтига нисбатан прогрессивдир. У лоқайд, фикрий-ҳиссий ланж одамларни айниқса ёмон кўрган, уларни ёвузликнинг потенциал манбаи деб қараган. Шунинг учун шоир одамларни одамийликни топиш, ўзлари ва олам ҳақида фикрлашга чақиради. Бунинг ўзи ҳам ижтимоий ижобий ҳодиса эди. Зеро, «гуманизмга мувофиқ келадиган ва у билан ўзини оқлайдиган нарсаларгина тарихан прогрессивдир» (Н. И. Конрад).

Бобожон Санойийнинг оригинал асарларида ифодаланган ижтимоий-фалсафий қарашлар, инсон ва унинг ахлоқи, маънавиёти, бурчи, жамиятдаги ўрни ва вазифалари хусусида баён этган фикр-мулоҳазалари у таржима этган «Ҳафт кишвар» асарида янгича образларда, рамзий-мажозий йўсинда акс эттирилган. Айни замонда бу асардан феодал тузумнинг тузалмас зиддиятлари, синфий табақаланишнинг ҳимоя қилиниши, ўша давр кишилари қарашларидаги заиф томонларни ҳам билиб олса бўлади. Буни «Ҳафт кишвар» сюжетининг қисқача баёнидан англаш мумкин.

Тасвирланишича, Одилшоҳ (икки олам подшоҳи — тангри) оламини бино этиб, етти сайёра (ўлкалар, иқлимлар)ни яратади ва уларга подшоҳлар белгилайди. Одилшоҳнинг қасри тўққизта қашаматли айвондан иборат (фалак қабатлари), унинг Хожа Зуом номли донишманд вазири бор. Кунларнинг бирида бир савдогар унга Насим деган қулни совға қилади. Хожа Зуом (Зуом — ер демак) Насимни Гулга уйлантиради. Хожа хазинасидаги кўзгуда бир гўзал қизни кўриб, ошиқ бўлади. Насим бу қизнинг номи Зулол бону (Сув) бўлиб, у Машриқзамин шоҳнинг қизи эканини айтади. Хожа Одилшоҳни ўз дардидан воқиф этганидан кейин, у совчи юбориб, Зулол бонунинг кўндиради. Зулол бонунинг хизматкори Шамол хабарни олиб келади. Бону Хожа билан дийдор

кўришишдан олдин чўлни суғориб обод этади, боғ-роғлар, яшнаган воҳалар пайдо бўлади. Хожа Зуом билан Зулол бону никоҳидан бир ўғил туғиладиким, унга Ибн Туроб (Тупроқ ўғли) деб ном қўядилар.

Насим билан Шамол Ибн Туробни тарбиялайдилар. У улғайгандан кейин саёҳат қилгиси, оламни кўргиси келади. Бу саёҳатга унга донишманд ҳаким хожа Ақлиддин раҳнамолик қилади. Ибн Туроб кишварларга етиб боришдан олдин етти манзилни кезишга мажбур. Булар «вужуд манзили», «бехудлиғ манзили», «ўйинкулгу манзили», «ёшлик (шабоб) манзили», «салоҳ манзили», «фано манзили», «бақо манзили». Ибн Туроб бу манзилларни кезиб чиқиб, кейин биринчи кишварга қадам қўяди.

Асардаги бу размий тасвирлар одам руҳининг бадан билан алоқаси, ундан ажралиб абадиятга восил бўлиши ҳақидаги фалсафий-орифона маъноларни англатади. Бошқача айтганда, инсон руҳи Мутлақ Руҳдан ажралиб (адамдан вужудга келиб), моддий шакл олади, шу ҳолида («бехудлик» айёми), ўз вужуди билан бирга ўйинкулги қилади, нашъали ҳаёт гаштини суради (бу манзилда «етмишга кирсангиз ҳам етти яшар боласиз»), кейин салоҳ-итоаткорлик, ўз-ўзини таниш орқали аста-секин нафсни маҳф этиб, абадий руҳ моҳиятига яқинлашади, унга монанд бўлиб ўзлигини топади. Бу инсонни комил фазилатига эга бўлишдир. Ибн Туроб шу хислатларга восил бўлганидан кейин етти кишварнинг биринчисига йўл олади.

Маълум бўладики, Фахри Ҳиротий фано деганда ўлимни назарда тутган эмас, балки ёмон нафслардан қутулиш, нафсни ўлдиришни англаган. Нафсдан қутулган руҳ вужуд қобигида бўлса ҳам, лекин маърифатга мушаррафдир. Шу маънода у бақолик мақомини касб этган бўлади. Булар ҳаммаси ақл раҳнамолигида амалга ошади. Ақл яна кишварлар бўйлаб Ибн Туробни саёҳат қилдиради, ажойиб-ғаройиб воқеалар, қисса-дос-

тонлар мазмуни билан уни таништиради, улардан ибрат олишга чорлайди. Шундай қилиб, инсоннинг ақлий ўсиши, билим доирасининг кенгайиши ахлоқий покланиш билан бирга давом этган.

Кўриниб турибдики, «Ҳафт кишвар» ўзининг рамзий тузилиши ва мазмуни билан Ибн Синонинг «Ҳайй ибн Яқзон» (Уйғоқ ўғли Тирик) ва Абулмажд Санойининг «Сайрули ибод илал маод» (Бандаларнинг сайр қилиб, ўз жойларига қайтишлари) номли асарларига ва Дантенинг «Илоҳий комедия»сига ўхшаш. Ибн Сино қиссасида мўйсафид Ҳайй ибн Яқзон — Ақли кулл рамзи, у адибни дунёни сайр эттириб, фалокатлардан сақланишни ўргатиб, роҳат-фароғат мулкига етаклайди. Фахр Ҳиравийда эса Хожа Ақлиддин Ибн Туробни манзил ва кишварларни айлантириб чиқади, уни тарбиялайди.

Лекин шуниси борки, Ибн Сино ва Абулмажд Санойий асарларида мажозий-размий тасвир бошидан охиригача давом этади, «Ҳафт кишвар»да эса фабула — қолипловчи ҳикоягина размий-асотирий бўлиб, ички мазмун, асосий қисса ва ҳикоялар бу хусусиятдан холи, улар реал турмушни акс эттиради. Шу сабабли ўқувчи кишварлар тасвирига ўтганда асарнинг рамзий чорчўбасини унутади. Кишварлар (боблар) хилма-хил ижтимоий-ахлоқий, фалсафий масалалар атрофида баҳс этади. Уларда муаллиф яшаган замон одамларининг дунёқараши, фикр-ўйи, орзу-армонлари ифодаланган. Шоҳлик қилиш, юртни бошқариш, адолат, сиёсат, фуқарога муносабат, турли табақа вакиллариининг турмуш тарзи, ижтимоий аҳволи ҳақида қизиқарли ҳикоялар келтирилган.

Бобожон Санойий айниқса, адолат ва одил ҳукмрон масаласига кўп эътибор қилган. Аввало асар фабуласининг асосий образи Одилшоҳ деб номланиши диққатни тортади. У — барча шоҳлар, амиру умаро, ҳожиб-вазирларга намуна. Чунки бутун ишлари адолат юзасидан. Бу мамлакатда фитна, ёлғон, ҳасад ва ноҳақлик, зулму

зўрликка ўрин йўқ. Ҳамма ҳақиқат ва ҳақ йўлида хизмат қилади, ҳар ким ўз қобилияти, ҳунарига яраша фойдали иш билан шуғулланади. Шу учун юрт фаровон, обод.

Албатта, Фахрий Ҳиравий ва Бобожон Санойй адолатни биз тушунгандай талқин этган эмаслар. Адолат уларнинг назарида (ва барча ўтмиш мутафаккирлари назарида) яхши шоҳ, доно вазирнинг тадбирлари, фуқарога раҳм-шафқат, ҳаддидан ошган кичик ҳокимлар, ўғрилар, қароқчиларни жазолаш; хуллас, феодал тартиботлар ичида, хусусий мулк дахлсизлигини ҳимоя қилган ҳолда давлатни ақлу фаросат билан бошқара билишдир. Шоҳ қанча ижобий хислатларга эга бўлса, у шунча одил бўлади. Шунинг учун шоҳлар ҳам тариқатдан хабардор, дарвештабиат кишилар бўлиши керак. Улар ўз ҳақпараст, «тариқату ҳақиқат йўлида камол топган» одам бўлса, бошқалар учун ҳам шунча эзгуликни раво кўради. Аммо шоҳ, шу билан бирга, сиёсатдон, мамлакат ва раиятни идора қила оладиган, қадимги подшолар тажрибасига суянадиган, доно вазир маслаҳатига қулоқ соладиган киши бўлмоғи лозим. «Ҳафт кишвар»нинг биринчи кишварида («раиятпарварлик кишвари» деб номланган боб) Ибн Туроб билан подшо Қайҳонбахт орасидаги мунозара шу жиҳатдан диққатни тортади. Қайҳонбахт ўзи деҳқончилик билан шуғулланади, ўғрилар билан ошнолик қилади, қуллар, хизматкорларга эҳтиром кўрсатади. Бунини кўриб ҳайрон қолган Ибн Туроб шоҳга тўққизта савол билан мурожаат қилади: 1) «Сен подшоҳдурсан, не сабабдин зироат била иморатга беҳад шуғл этарсан?» Сенинг вазифанг лашкар йиғиб, душманга қарши юриш қилиш, мамлакатни, ўзингни, раиятни ҳимоя қилиш эмасми? 2) Ўғри, қароқчилар билан ошнолигингга зарурат нима, улар сени орқа қилиб, яна кўпроқ бечораларни талайдиларку? 3) Тўрковлар билан суҳбат қуришинг қизиқ, улар жоҳил ва нодон тоифа-ку? 4) Қиморбозларни ўзингга

яқин қилибсан, улар ёмонликнинг манбаи, касофат кони-ку? 5) Паст табиат гўлахийларни сийлашингга сабаб нима? 6) Шу каби эҳтиромга нолайиқ кончиларни ҳам ҳурмат қилишинг қизиқ, улар фузало ва умаро билан баробарми? 7) Маллоҳ (кемачи)ларга мурувватинг нима учун? 8) «Қуллар ва ғуломларким, кеча зангиси тийраликда олар юзларидин хижил ва зиштрўю бадхўйликда қуллаи қоф девлари оларнинг қиронидур, чеҳраларидин мунфаилдурлар...», нега уларни яқин тутасан? 9) Қўрқув, даҳшат солиб саркаш ҳокимларни измингда тутиш ўрнига, уларни сен тарбият қилмоқчи бўласан. Улар итоатингдан чиқиб, давлатни парчалаши, зулм ва бебошликни келтириб чиқариши мумкин-ку?

Кайҳонбахт Ибн Туроб фикрларига қўшилади, аммо менинг ишларим ўзига хос тадбир, ҳар бир тоифа билан муомалада бўлиб, керакли пайтда улар кучидан фойдаланиш йўлидир, деб жавоб беради. Шоҳнинг вазифаси «ҳеч заифае ва ожизае бир золим ва ситамгарни дарду ситам ва ранжу алам» тортишга қўймаслик, кимки «доираи адлдан ташқари қадам қўйса, бошини адолат тиги билан олиш», деб айтади Кайҳонбахт. Ибн Туроб ҳам, Кайҳонбахт ҳам феодал ҳукмронлик тартиблари ҳақида фикр баён этган, бири қаттиқ қўллик билан ҳукм юритишни тавсия этса, иккинчиси (Кайҳонбахт) айёрлик, «фуқарога дўст тутиниб», «ўзиники» бўлиб, шоҳлик қилишни тарғиб этади. Аммо бу қарашларнинг муҳимлиги шундаки, уларда ҳукмрон синфларнинг меҳнаткаш халқ вакилларига муносабати очиқ акс этган. Улар кончилар, гўлахийларни, деҳқонларни ўзларига тенг қўришдан ор қилганлар, «қора меҳнат қилиш» асилзодалар шаънига муносиб эмас, деб билганлар.

Лекин, барибир, шунга қарамасдан, асарда адолат, яхши, ижобий ахлоқий хислатларнинг тарғиб этилиши ўша замон учун фойдали эди. Бобожон Санойи ана шу мазмунни кучайтириш мақсадида «Ҳафт пайкар»га 77 байтлик бир маснавий киритиб, унда адолатли шоҳ ҳақида ҳикоя қилади.

Эшитдимки, бор эрди шоҳаншаҳе,
Эди адл ойинидин оғаҳе,
Ки андоғ адолатға бел боғлағон,
Бўлур эрди андин улус шодмон.

Бу шоҳдан фуқаро рози, у мадрасалар, мактаблар қурдиради, каналлар чиқаради, эл-юртнинг фароғатини ўйлайди. Бир кун подшо ҳажга ният қилади. Лекин вазири ҳажга бориш ўрнига тоғда қирқ йилдан буён ибодат қилиб ўтирган Обид олдиға боришни маслаҳат беради. Обид эса шоҳнинг фикрини тинглаб, дейди:

Деди шайх: ул сенга осон эрур,
Ки кўб сенда адл ила эҳсон эрур.
Чу ҳар зулм етконга дод айладинг,
Анинг кўнглин ул дамда шод айладинг.
Ҳамул адлу додингги берсанг манго,
Тамоми ҳажимми сотай ман санго.

Демак, Санойи назарида адлу инсоф билан шоҳлик қилиш ҳар қандай ҳаждан, диний фарзу суннатни адо этишдан афзалдир. Бу шунинг учун актуал эдики, хонлар, ҳокимлар, бойлар халқ молини талаб, қотиллик, қирғин билан шугулланиб, яна ҳажга бориш, намоз-рўза тутиш билан «комил мусулмон» бўлиб кўринишга уринардилар. Санойи бу маснавийсини «Достонҳои манзума» асарига ҳам киритган.

Аммо, қайд этиш керакки, таржимоннинг «Ҳафт кишвар»га қилган иловаси фақат шу достон эмас. Санойи асар мазмуни руҳида ижод қилиб, бир неча «муножот»лар, маснавийлар ёзган ва уларни Фаҳрий Ҳиравий боблари ичига киритиб юборган. Умуман, Санойи «Ҳафт пайкар»нинг кўп қисмларини эркин таржима қилган, муаллифга қўшилиб ўзи ҳам ижод этган. Чунончи, бешинчи манзилга бир неча шеърӣ парчалар киритилган, ҳикоятлар ўзбекчага эркин ўгирилиб, охирида яна 22

байтлик «муножот» илова қилинган. Хожа Ақлиддин олтинчи манзилни таърифлаб дейди: «Одамизодга ҳеч бир нимарса қўли ростдин хуброқ ва афъоли ҳамидадин марғуброқ эрмастур. Зероким, айтурлар: ростлик бир дарахтедурким, самараси саодату шодмонлиг ва кажлигу бадқавллиқ бир дарахтедурким, меваси маломату мазаллат ва бадномлиғдурур», сўнгра Наим ва Мунъим ҳикоятини келтиради ва икки байт тожикча шеър айтади. Кейин яна ўзбекча каттагина «муножот» берилади. Бу маснавий-муножотда Санойй ростлик, ҳақпарастлик гояларини ифодалаган:

Ростлик манга рўзи қил, ёраб,
Шамъи ишқинг ферузий қил, ёраб.

Маснавий охирида ўз аҳволи, ёзган асарлари, сўзининг қадру қиммати хусусида гапиреди:

Сўзларим чун гули жинон бўлсун,
Даҳр осебидин омон бўлсун.
Ҳар нечук сўз айласам оғоз,
Ақлу фаҳм ичра айлагил мумтоз.
Маъни асрорини насиб айла,
Шарҳ этарди чу андалиб айла...
Завқ этиб эл бу дам дуо этса,
Бу Санойй сари сано этса.

Мазкур муножотдан кейин Санойй одил шоҳларни мадҳ этувчи қасида келтиради. Еттинчи манзилдаги Абдулмуъмин ҳақидаги ҳикоятни Санойй аниқ таржима қилган. Бироқ Фахрийнинг ўн етти байтлик муножотини оригиналида келтириб, ўзбекча наср билан шарҳлагандан сўнг ўзи шу руҳда яратган икки юз байтлик янги маснавийни қўшиб қўяди. Бунда у ўз аҳволи, атрофидаги одамлар ҳақида фикр юритиб, дунё ғам-аламига қўмилганини баён этган.

Шу тариқа, Бобожон Санойининг илмий ва ижодий фаолияти мисолида оригинал ижод билан таржима-вий ижоднинг ҳамоҳанглиги, бир мақсадга йўналтирилгани маълум бўлади. Таржима адиб учун ижодий ниятларни амалга ошириш, қалбини банд этган ғояларни ифодалаш воситаси бўлиб хизмат қилган. Бунда адабий таъсир нуқтаи назаридан икки томонлама жараён юз берган: бир тарафдан, ёзувчи қарашлари асар танлашга ва уни таржима қилиш усулига таъсир этган бўлса; иккинчидан, таржима бўладиган асарнинг ўзи айни вақтда таржимонни илҳомлантириб, янги-янги асарларнинг яратилишига сабаб бўлган. Демак, таржиманинг оригинал ижодга таъсири билан бирга, оригинал ижоднинг таржима савияси ва жараёнига таъсир этиш ҳодисаси ҳам содир бўлган. Бу жараён Санойида алоҳида оригинал илмий ва бадий асарлар ҳамда алоҳида таржималар яратиш шаклида ҳам, бир асарни таржима қилиб, унинг ғоялари руҳида ижод қилиш ва таржимага қўшиб юбориш шаклида ҳам давом этган. Зеро, хоразмлик адиб таржималарини ўз асарлари деб билган, унга бутун илҳом, юрак қўрини сарфлаган. Шу сабабли у «Ҳафт пайкар»ни ноёб бир бадий обида сифатида қадрлаб, камоли завқ билан ўқувчига тақдим этади:

Эй бўлғучи бу кутубга нозир,
Маънисига дилни айла ҳозир.
Ҳар лафзида юз ажойиб андин,
Ҳар сатрида минг ғаройиб андин.
Топгунгдурур истасанг не мақсуд;
Ҳар не керагингдурур анда мавжуд.
Абёт анга гавҳари маоний,
Бал маъни дурига келди коне,
Ҳар воқеаким жаҳонда бордур,
Ҳар ишки бурун замонда бордур,
Не турли низомлар салотин,
Ким халқи жаҳонга айтди отин

Авроқ уза ул бариси бир-бир,
Тавфиқи ҳақ ила тошти тақдир.

Бунинг сабаби шуки, «Ҳафт кишвар»да акс этган вафо ва муҳаббат; адолат ва ақл билан бошқариладиган жамият, одил, равиятпарвар шоҳ ҳақидаги фикрлар Бобожон Санойӣ қалбини илгаридан банд этиб келган бўлиб, мазкур асарни таржима қилиш орқали ўз ғояларини ифодалаш имконини топган эди.

Навоий навосидан баҳра олиб

Бобожон Санойӣ «Ҳафт пайкар»даги тожикча шеърларнинг кўп қисмини ўзбекча таржима қилиш, янги шеърӣ парчалар, маснавийлар киритиш билан кифояланмай, бир неча насрий ҳикояларни ҳам шеър билан таржима этган. Масалан, бешинчи кишвар — Зухрабону мамлакатига кирганда Хожа Ақлиддин Ибн Туробга Адҳамнинг ажойиб-ғаройиб саргузашти, пок муҳаббати, покиза қалби ҳақида бир қисса сўзлаб беради. Фаҳри Хиравийда бу ҳикоя насрий бўлиб, ора-орада байтлар қистирилган. Санойӣ Адҳам қиссасини анча кенгайтириб, яхлит шеър билан таржима қилган. У серэхтирос лиро-эпик дostonдай жаранглайди. Унда мусаннифнинг ғоя-фикрлари билан бирга мутаржимнинг ҳис-ҳаяжони, лирик туйғулари, тасвирланаётган воқеаларга муносабати ҳам акс этган. Дoston «Лайли ва Мажнун» вазнида ёзилган бўлиб, Алишер Навоийнинг нафаси уфуриб туради (умуман Санойӣ маснавийларида Навоий шеърятининг таъсири яққол кўзга ташланиб туради). Адҳамнинг ишқий кечинмалари, муҳаббат йўлидаги руҳий изтироблари оргиналга нисбатан анча жонли чиққан. У қизни кўргандан кейин ҳушини йўқотади, зўрға ўзига келгач, «у ким эди?» деб одамлардан сўрайди. Ишқ уни нотавон қилиб қўйган:

Кўнглида мудом ёр фикри,
Оғзида ҳамиша ёр зикри.
Тоқим бу сифатда бўлди ҳоли,
Оҳ урғали йўқ эди мажоли.

Ана шу ишқ кучи Адҳамни кечаси ерости лаҳм қа-
зиб, қоронғи қабрга киришга мажбур этади. Шоир
муҳаббатнинг қудратига, унинг ўликни тирилтирувчи
ҳаётбахш кучига мадҳия ўқийди. Пок инсоннинг пок
муҳаббати, эзгу армонлари гул очганидан хурсанд бўла-
ди. Поклик ва ишқ эгизак, бу икки хислат мўъжизалар
яратишга қодир!

Воқеан, бу қисса эл орасида қадимдан машҳур. Унда
келтирилишича, бир мамлакат подшоҳининг қизи бозор
айланишга чиқади, шамол унинг юзидан пардани кўта-
ради. Ямоқчилик қилиб, кун ўтказадиган Адҳамнинг
кўзи унга тушиб, ошиқи беқарор бўлиб қолади. Бу орада
қиз вафот этади. Адҳамнинг дарди яна кучаяди. Унинг
уйи қабристон ёнида бўлгани учун кечаси қиз кўмилган
қабрга ерости йўл қазиб, севгилиси дийдорига етади.
Аммо қарасаки қиз тирик — нафас олаяпти. У қизни
уйига олиб келиб, ҳушига келтиради ва бўлган воқеани
айтиб беради. Қиз унга турмушга чиқади. Улардан бир
ўғил туғилади, унга Иброҳим деб от қўядилар. Иброҳим-
ни бувиси кўриб, суриштириб, қизини топиб олади.
Подшо ўлгандан кейин Иброҳим унинг ўрнига тахтга
чиқиб, адолат билан подшолик қилади. Аммо унда дар-
вешлик майли зўрлигидан ахири тожў тахтни ташлаб,
қаландар бўлиб чиқиб кетади.

Бобожон Санойй мазкур қиссани шеърӣ дostonга
айлантиришдан ташқари, ҳйла ўзгартиришлар ҳам
киритган. Чунончи, тожикчада бўлганидай Адҳам қизни
қабрда ўпмайди, балки юзига тикилиб нафас олаётгани-
ни сезади, томирини ушлаб кўради. Тожикчада тобутнинг
усти беркитилган бўлади (бу қисса асли христианлардан
кириб келган — Н. К.), Адҳам шу ҳолида уни кўтариб

уйга келади, ўзбекчада қабрининг ўзида қизнинг томирини очиб, ҳушига келтиради, воқеани айтиб кейин олиб чиқади. Санойй Иброҳимнинг тахтдан воз кечишини ҳам бошқача тасвирлаган. Унинг тасвирлашича, бир қария саройга кириб келиб, суриштирмай Иброҳим ёнига ўтириб олади ва: дунёга кўнгил боғлама, мен билан сен баробармиз, дейди. Овга чиққанда оҳулардан яна шу гапни эшитади. Бу Иброҳимга таъсир этади. Қария яна пайдо бўлиб, дарвеш бўл, деб насиҳат қилади. Шундан кейин Иброҳим саройни тарк этади. Бу тафсилот орқали Санойй Иброҳимнинг дарвеш бўлиб бош олиб кетиш сабабини руҳан асосламоқчи бўлган. Асарда дарвешлик подшоликдан улуғ, деган ғоя олдинга сурилади. Иброҳим ўта ҳалол ва покдомон одам, у фақат меҳнат эвазига келган музднигина ҳалол деб билади. Ибодат учун олинган садақа, босқинчилар, жаҳонгирларнинг мулки, меҳнат қилмай бойлик тўплаган одамларнинг ошу нонини ҳаром деб эълон қилади. Иброҳим ҳикояси худди шу мазмунда Хоразмда Толибхўжа томонидан таржима қилинган «Ҳикоятус солиҳин» тўпламига ҳам киритилган. Иброҳим ўзига топширилган боғнинг мевасидан бир дона ҳам емайди, шунинг учун уларнинг таъми қанақалигини ҳам билмайди. Хуллас, Адҳам ва Иброҳим Бобожон Санойй идеалидаги образлардир. Шунинг учун у бу қиссани алоҳида муҳаббат билан қайта куйлаган. Албатта, бу Фаҳрий Ҳиравий образларини бутунлай бошқа маънода талқин этиш эмас, асар ғояси ҳам асосан ўзгармаган. Лекин оригиналдаги босиқ, бир мунча қуруқроқ тилда айтилган ҳикоялар дардли, ҳаяжонли тафсилотлар билан тўлдирилган. Натижада бадий таъсир кучайиб, жозиба ошган. Бунинг ўзи Санойй таржимасини татаббуъга яқинлаштиради. Дарҳақиқат, агар насрий асар шеър билан таржима қилинса ва Санойй каби уни қалб ҳарорати билан суғориб, янги руҳ бағишланса, таржима оригиналлик хусусиятини олади, бошқача айтганда бу адабий ҳодисада таржима, таъсир

ва татаббуъ бирга қўшилиб зуҳур этади. Шу маънода биз Хиромий қаламидан чиққан «Раъно ва Зебо», «Чор дарвеш» асарларини ҳам таржима плюс татаббуъ ёки таржима плюс оригинал ижод ҳодисаси деб баҳолаймиз. Чунки, бир томондан булар форсий қиссаларнинг ўзбекча таржимаси, иккинчи томондан, талантли шоирнинг поэтик маҳорати, ҳис-ҳаяжони, пафоси сингган ва оригиналлик хислатига эга бўлган асарлардир. Бу гап Мирий қаламига мансуб «Раъно ва Зебо», Сайқалий ёзган «Баҳром ва Гуландом» ва бошқа форсий насрий қиссалар асосида яратилган дostonларга ҳам тааллуқли. Чунки бу дostonларда асос қилиб олинган фольклор намуналари кўпроқ классик шеърят руҳига, ёзма адабиётга мослашади, янги тарзу тароватга эга бўлади. Аммо шуни ҳам айтиш керакки, назмга кўчирилган ҳамма асарлар ҳам шундай баҳога лойиқ эмас. Масалан, Аҳмад Табибий «Вомиқ ва Узро»ни назм билан таржима қилганини биламиз. Бироқ бу Хиромий, Санойй, Мирийларнинг дostonлари даражасида кишини жалб этадиган таржима эмас. Табибий воқеаларни шеърйй вазнга солиб қайта ҳикоя қилиб чиққан, шеърйй пафос, қалб ҳарорати балқиб сезилмайди.

Таржима ва татаббуъ хусусида гап кетар экан, Бобожон Саноййнинг Низомий Ганжавий ва Алишер Навоий асарларини қайта ишлаб яратган назира дostonларини ҳам эслатиб ўтиш жоиз. Унинг «Дostonҳои манзум» номли асари ичида «Хайр ва Шар» ҳамда «Фарҳод ва Ширин» дostonлари бор. Агар Адҳам дostonи тожикча наср асосида яратилган бўлса, «Хайр ва Шар» дostonи Низомий «Ҳафт пайкари»нинг бешинчи ҳикояси, яъни шеърйй дostonдан фойдаланиб ёзилган. Аммо Санойй Низомий номини тилга олмаган. У форсий шеърйй ҳикояни ўз шеъри билан янгидан қайта ифодалаб чиқиш баробарида сюжет ва деталларга ҳам ўзгариш киритган. «Ҳафт пайкар»да бешинчи ҳикоя бундай бошлади:

Гуфт: «Вақте зи шаҳри худ ду ҷавон,
Сӯи шаҳри дигар шуданд равон.
Ҳар яке дар ҷуволғушан хеш
Қарда тартиби роҳ — тӯшан хеш.

(Деди: «Бир вақт икки йигит ўз шаҳридан бошқа шаҳарга қараб йўл олдилар. Ҳар бири ўз хуржинида йўлга керакли озуқани ғамлаб олган эди).

Бобожон Санойй эса ҳикояни бошлашдан олдин:

Эшитинг бу дам Санойй аён,
То десун бу ерда турфа достон,—

деб бир неча муқаддима байтлар битади, даврон ва замон аҳлининг «юз минг» найрангидан огоҳлантиради. Кейин асарни бошлайди:

Бу сифатким бурунги аҳд аро,
Бор эди икки рафиқи беаво.
Бенаволиқ шаҳрида зор эрдилар,
Очу тўқ ул иккиси бор эрдилар.
Жонларига етти бир кун очлиғ,
Устунхонга етти бал қаллочлиғ
Бошларига бўйла савдо тушти фош,
Айладилар токи бир ерга кенгош,
То сафар қилмоққа топти сўз қарор,
Чиқтилар ўз шаҳридин ул икки ёр.

Кўриниб турибдики, Санойй байтлари Низомий байтларининг таржимаси эмас. Низомий икки йигитнинг бир шаҳардан иккинчи шаҳарга йўлга чиққанини хабар бериш билан чекланган. Санойй бўлса уларнинг бу «саёҳати» очлик, ночорлик оқибати эди, деб тушунтиради. Бироқ ҳикоянинг асосий мазмунида фарқ йўқ. Шар (Ямонлиқ) Хайрга (Яхшилиқ) хиёнат қилади: дўстининг нон-сувини истеъмол этиб, навбат ўзига келганда бер-

майди. Хайр ташналикдан зорланади, аммо Шар парво қилмайди, охири унинг икки кўзини ўйиб ташлаб, гавҳарларини олиб, чўлда қолдириб кетади. Чорвадор бойнинг қизи Хайрни топиб, парвариш қилади, кўзи яна кўрадиган бўлади. Яхши хулқи туфайли подшоликка кўтарилиб, Шардан қасдини олади. Лекин бу воқеаларнинг конкрет тасвирида фарқ бор. Масалан, Низомийда Хайр кўзига даво бўладиган сандал дарахтининг дарагини қизнинг отаси — чорвадор Курд (Санойда «Курд» сўзи йўқ) беради. Санойда дарахтнинг ўзи тилга кириб, япроқлари малҳам бўлишини қизга айтади. Низомийда Хайр Шарни яҳудий савдогар билан муомала қилаётганда учратади, Санойда эса Шар ўғрилиқ қилиб қўлга тушган бўлади ва ҳоказо. Бу ҳикоятни Бобожон Саной ёмонлик охир-оқибатда жазоланади, деган ғояни илгари суриш учун келтирган. Хайр — «олиму илму адаб кони», Шар эса — дилозор, очкўз, «касофат бобида беназир». Шунинг учун у жазосини олди.

Саной худди шу мантиқ асосида Фарҳодни ноҳақ ўлдирган, жабру жафо кўрсатган Хисравни ҳам жазолайди.

Бобожон Санойнинг бу дostonи унинг ўз таъбири билан айтадиган бўлсак, «навосози турк Навой» «Хамса»сига кирадиган «Фарҳод ва Ширин» асарига назира тариқасида ёзилган. Бироқ бу кўп жиҳатлари билан ажралиб турадиган ўзига хос назирадир. Чунки, Саной Алишер Навой билан ижодий мусобақага киришиб, унинг дostonига тенг келадиган асар яратиш учун қўлига қалам олган эмас. Бунга журъат ҳам этмаган. Унинг нияти ўз ғоялари, қарашларини исботлаш учун ҳазрат Навой образлари ва сюжетидан фойдаланиш эди. Хоразмлик шоир шу мақсадда сюжетнинг энг драматик қисми — Фарҳоднинг Арманистонга келиб, ариқ қазувчиларга ёрдамлашиши ва Ширин васлига муяссар бўлишидан бошлаб то вафотига қадар бўлган воқеаларни ажратиб олиб, уни ўз шеърий тасвирлари билан янги-

дан ёзиб чиқади ва янги руҳдаги ихчам дoston ҳосил қилади. (Навоий асари 5782 байтдан иборат, Санойийники 450 байт атрофида). Навоий дostonи ҳазажи мусаммани мақсур вазнида, Санойий ҳикояси «Мантиқут тайр» ва «Лисонут тайр» каби фалсафий асарлар вазни бўлмиш рамали мусаммани мақсур вазнидадир. Бироқ Бобожон Санойийнинг мустақиллиги фақат шу эмас. У воқеалар жараёни ва образлар талқинига ҳам бир мунча муҳим ўзгаришлар киритган, асарни ўз гоёларига мослаб қайта ишлашга ҳаракат қилган. Санойийнинг тасвирлашича, Фарҳод ўз ёри арманистонлик Ширин эканини аввалдан билади, шунинг учун унинг қасри яқинига келиб қўниб, васл умидида ошиқона байтлар айтади. Ариқ қазиш тўғрисидаги хабарни ҳам шу ерда эшитиб, «фармони «ёр» дея тоққа йўл олади. Ширин унинг ишини кўргани келганда, қиз мақтовларини эшитиб, овозинг жонимга роҳат, қани энди юзингни ҳам кўрсайдим, деган фикрни билдиради. Ширин ҳам буни сезиб (олтин-жавоҳирларга парво қилмади, ошиқ бўлса керак), юзидаги пардани кўтариб юборади. Фарҳод ҳушини йўқотди, беҳуш йигит ва унинг дўсти Монийни (Навоийда Шопур) саройга олиб кетадилар.

Алишер Навоий асарида эса биламизки, Фарҳод тоғда ариқ қазиш ишини Ширин буюрганини билмаган ҳолда, одамларнинг машаққатини енгиллатиш учун ишга киришади. Ширин айтган сўзлардан юрагига ларза тушиб, қаттиқ оҳ чекадики, кучли ел қўзғалиб, малика юзидаги пардани кўтариб юборади. Шундагина Фарҳод кўзгуда кўргани соҳибжамол қизни таниб, ҳайрат ва ҳаяжондан ўзини йўқотади. Навоий Фарҳоднинг тоғ қўпориб, ариқ қазишини, Шириннинг ҳусну жамоли ва саройидаги кишиларнинг хунармандлигини романтик муболағали услубда кенг тасвирлайди. Санойий бу йўлдан бормаган. Ариқ қазишни у севишганлар висолига бир восита сифатида қисқача келтириш билан кифояланган. Бунинг эвазига у Ширин билан Фарҳоднинг қасрда-

ги учрашув дамларини тасвирлашга кўпроқ тўхталган. Навоийда Фарҳод Ширин қасрида ҳушига келгандан кейин «ҳаёдан терга фарқ» бўлиб, яшиндай шаҳарни тарк этиб, тоққа чиқиб кетади, Санойининг Фарҳоди бўлса бир неча кун саройда қолиб, Ширин билан бирга ўтириб кеча-кундуз суҳбатлашади, висол айёмининг ширин шаробидан баҳраманд бўлади. Ҳатто ёри билан бир ёстиққа бош қўяди («Ким икилик қолмади... ўзгалик бўлди адам»). Фарҳод соз чалиб, қизларни рақсга жалб этади, қўшиқ айтади (Навоийда бу йўқ), турли илмлардан гап очиб, билимларини намоиш этади. Навоийда бу Меҳинбону қошида содир бўлади, бону тахтдан тушиб, Фарҳодни ўз ўрнига таклиф этади. Санойида бу Ширин ҳузурини юз беради, қиз йигитга қойил қолиб, ишқи яна ҳам ортади.

Хулоса:

Алғараз базм этдилар ул икки ёр,
Қилдилар ғам лашкарини тору мор.
Бир-бирининг васлидин шод ўлдилар,
Барча ғам-қайғудин озод ўлдилар.

Умуман, Навоийнинг Фарҳоди хийла уятчан йигит. У Ширин висолига етиш учун талпинади, бу йўлда энг ғир юмушларни бажаришга тайёр. Бироқ ёрни кўрган-да уни ҳаё босади, баданида титроқ қўзғалади, ҳушидан ажралади. Бу Алишер Навоийнинг ишқ ва ошиқлик ҳақидаги концепциясидан келиб чиққан талқиндур: улуг шоир наздида ошиқ ғоят камтарин, ўз хизматини писан-да қилмайдиган, ҳаёли-карамли инсон бўлиши керак. У ёр жамоли тажаллиси шуъласида шабнамдай эриб кетиши даркор.

Албатта, Бобожон Санойи ҳам Фарҳодни манман, беадаб одам қилиб тасвирлаган эмас. Унда ҳам Фарҳод Ширин жамолига дош беролмайди, қизнинг барча хо-ҳишларини адо этишга ҳозир туради. Лекин шунга қа-

рамай, у бир қадар фаолроқ, дадилроқ бўлиб гавдаланган. Ҳадеб тоққа кетавермайди, ўтиришларда ўзини эркин тутиб, бемалол ишқибозлик қила олади. Маълум бўладикки, Санойининг ишқ ҳақидаги тушунчалари Навоийникидан фарқланади. Хоразмлик шоир ишқда дшиқ ва маъшуқа барабар мавқеъга эга, улар бир-бирининг дийдоридан имкон борича лаззатланиши керак, деган ғояни олдинга сурган. Шундан келиб чиқиб тасвирида ҳам оддийлик ва бевоситалик йўлини тутган. Масалан, Фарҳод куч-қувватда гарчи бошқалардан ажралиб турса-да, бироқ Навоийда бўлганидай, беинтиҳо афсонавий қудрат соҳиби эмас. Ширин ҳам Бобожон Санойий тасвирида бир оз ўзгача, Навоийникига қараганда «оддийроқ». У ўзини маликалардай виқорли тутмайди, балки Фарҳодни бир кўрганда севиб қолиб, у билан доим бирга бўлишга интилади, муҳаббатини пинҳон тутмай, йигит атрофида парвона бўлиб юради. Алишер Навоий достонида Ширин Фарҳодни жонидан ортиқ севади, аммо маликалик мавқеи уни ёри билан бевосита муомала қилишга йўл бермайди, шунинг учун у шоҳона виқорни тарк этмай, аммаси Меҳинбону орқали Фарҳод билан мулоқот қилади. У фақат бир марта шунда ҳам аммаси ишораси билан Фарҳод ҳузурига чиқади ва уни кўрган Фарҳод яна ўзидан кетади. Бундай қараганда, Бобожон Санойий тасвирилари реалроқ туюлади. Ҳақиқатан ҳам унинг қаҳрамонлари оддий халққа яқин кишилар бўлиб гавдаланган, муомала-муносабатларида ҳам шу сезилади. Бироқ, бошқа томондан қараганда, Алишер Навоий талқини ўша давр ҳаётига мувофиқроқ: ахир малика оддий тошкесар бир йигит билан (унинг Чин шаҳзодаси эканини билмайди) ишқбозлик базминини қуриши, халққа қўшилиб, пиёда бир неча чақирим йўл босиши мумкинми? Йўқ, албатта. Бу ерда гап боя айтганимиздай, ҳар бир шоирнинг адабий-эстетик позицияси, ғоявий-фалсафий эътиқодларининг акс этиши устида бориши керак. Бобожон Санойий XVI асрдан бошлаб

халқ оғзаки ижоди таъсирида пайдо бўла бошлаган янги типдаги дostonчиликнинг вакили эди. Шунинг учун у Низомий, Жомий, Навоий сюжетларини ёзма адабиёт ва фольклор хусусиятларини мужассам этган ана шу содда адабиёт талаблари асосида қайта ишлаб чиқади.

Бобожон Санойининг асарни «фольклорлаштириш» йўлидан бориб, ўз ғояларига мослаштиришини салбий образлар талқинида яна кўпроқ сезиш мумкин. У Хисрав ва Маккора кампирдаги салбий хусусиятларни хийла кучайтирган, Алишер Навоий Хисрав шоҳни Фарҳоднинг ашаддий рақиби сифатида тасвирлаб, босқинчилиги, ҳийлакорлигини қораласа ҳам, аммо уни батамом қора бўёққа чаплаб ташламайди, золим шоҳ деб таърифламайди. Фарҳод унинг Ширинга эга бўлиш ниятига ғов бўлиб чиқади. У Шириндай гўзал бир маликанинг «мажнун», «девона» Фарҳодга кўнгил боғлашини ақлига сиғдиrolмайди. Навоий шоҳлар психологиясидаги бу жиҳатни моҳирона кўрсатар экан, уларнинг фожиасини ҳам очиб беради. Негаки «ишқда шоҳу дарвеш баробарлигини «Хисрав англашга қодир эмас. Бунинг устига, у дарвешлар севги ва садоқатда шоҳлардан устун туришини кўргач, баттар ғазабланади. Асар охирига келиб у бунинг англагандай бўлади ҳам: Шириннинг Фарҳодга ёзган мактубини ўқиб, «инсоф билан қараганда» улар ҳақ, деган фикр кўнглидан кечади. Аммо шоҳлик ғурури; «салтанат номусу номи» ва Ширинга эга бўлиш иштиёқи уни инсоф сари юз ўгиришга йўл қўймайди.

Алишер Навоий бу орқали-шоҳларнинг Буюк ишқ олдидаги ожизлиги, бу майдонда уларнинг тожу тахти, лашкару қудрати ҳеч нарсага арзимаслигини кўрсатган. Лекин бунинг у Хисравни ҳадеб мазаммат этиш, салбий сифатларни қаторлаштириш йўлидан бормасдан, балки образнинг мантиқидан келиб чиққан ҳолда бадий асослаш йўли билан ҳал этган.

Санойнинг дostonида Хисрав бошидан бошлаб золим ва қонхўр шоҳ сифатида таърифланади:

... бор эди хасосат пешаси,
Кеча-кундуз фиққ эди андешаси.
Мулкида машхўр эди зулму ситам,
Амният хайли эди андин адам.

Бобожон Санойнинг тасвирлашича, Хисравнинг сарой аъёнлари ва фуқароси унинг зулмидан тўйган. Айниқса, Фарҳодни ўлдирганидан кейин одамларнинг ғазаби қайнайди. Хисравдан безор бўлган мансабдор кишилар: бунинг зулми ҳаддидан ошди, деб унга қарши исён кўтардилар. Зулму золимлик жазосиз қолмаслиги керак, Хисрав каби шоҳлар ахир «мукофотини» олади:

Оқизур зулм ила эл кўз ёшини,
кўргуси бешак бу иш подошини.

Бу хоразмлик шоирнинг фикрий журъати ва дадиллигидан дарак беради, зеро, феодал тузум шароитида яшаб туриб, хонларнинг зулмини ўз кўзи билан кўриб, уларни ана шундай халқ ғазабига гирифтор этиш, зўрлик, ҳақсизлик «қонунни» асосида ҳукмронлик қилаётганлардан қасос олишга даъватдай бўлиб жаранглар эди.

Фарҳоднинг ўлганини кўрган ёввойи ҳайвонлар — ошиқнинг содиқ дўстлари «мояи Фарҳодкуш» Маккора кампирга ташланиб, уни бурда-бурда қиладилар. Фарҳод жасадини ўртага олиб, мотам тутадилар. Алишер Навоийда бундай тасвир йўқ. Демак, Саной наздида ёвузлик, зулм табиатнинг ҳам қаҳрини келтиради, уни ларзага солади. Бунинг акси ўлароқ, яхшилик, эзгу хулқ-атвор ҳамма ерда, ҳаттоки тилсиз жониворлар орасида ҳам эътиромга сазовор. Шундай қилиб, бу ерда Адҳам қиссасида ифодаланган ғояларга яна дуч келамиз. Яъни: ишқ инсони комилнинг янг яхши хислатидир, фақат пок одамдагина, дунё бойликларига кўнгил бермаган, зариф ва ҳалим кишилардагина ҳақиқий муҳаб-

бат бўлади. Ишқ инсонни шарафлайди, эзгулик сари етаклаб, мард, олижаноб, саховатли қилади. (Ибн Синонинг «Рисола фил ишқ» асарини эсланг: унда ҳам муҳаббат руҳий камолот воситаси, бутун борлиқдаги ҳаракат-интилишларнинг сабаби деб тушунтирилади. Бу концепция кейинчалик Шарқ шоирлари ижодида ривожлантирилди.) Фарҳод ва Адҳам ана шундай одамлар тимсоли. Улар ёр висолига муяссар бўлиш учун ҳамма нарсани, ҳатто жонларини қурбон қилишга тайёр кишилар, улар учун тахту тож, амал-мансаб, дунёвий шуҳратлар ёр жамоли олдида бир чақага арзимайди. «Менинг кафшим, менинг тожим, менинг саллам, менинг тўним, амалим», деб талашишдан халос бўлган одамгина ҳақ йўлига кириб, чин ошиқ бўла олади, дейди Санойй Фаҳри Ҳиравийга қўшилиб, Манманлик, ғурур, молпарастлик — инсонни тобора тубанлаштиради, бузади ва демак у муҳаббатни, эзгуликни оёқ ости қилади. Шулар туфайли жамият бузила боради. Хисрав бунинг тимсоли. Хуллас, Бобожон Саноййнинг муҳаббат концепцияси унинг инсони комил ҳақидаги, яхши, идеал инсоний ахлоқ ҳақидаги қарашларининг таркибий қисми бўлиб, бу билан у Ибн Сино, Абулмажд Санойй, Жомий, Навоий қарашларининг давомчиси эканини кўрсата олган. Худди Ибн Синодай Санойй ҳам ишқни ижтимоий-ахлоқий категория, инсон руҳининг яшнаши, яйрашига замин деб қараган. Унинг бу қарашлари таржималарида ҳам, таржима-татаббуъларида ҳам, алоҳида назира дostonларида ҳам акс этган. Б. Санойй ўз салафлари анъанасини шу тарзда давом эттирган. Зотан, классикларнинг традициясини давом эттириш пассив жараён эмас, балки актив ижодий жараён, ҳаракатдаги бадий алоқадир.

Буларнинг ҳаммасини шоирнинг ўзига хос ижод усули деб қараш керак. Шунинг учун бўлса керак, у «таржима» сўзини асло тилга олмайди.

Бунинг ўрнига «шарҳ», «шарҳи баён» сўзларини

ишлатади. Масалан, у «Ҳафт кишвар» таржимасига ёзган муқаддимасида дейди:

Қилиб сўзларини шарҳи баён,
Сурай асру рангин ажаб-достон...

Буни қандай тушуниш керак? Албатта, Санойӣ бу ерда илмий шарҳни, яъни форсий тексти тушунтириб беришни назарда тутган эмас. У «шарҳ» деганда ички бадий интерпретацияни, ўзига хос эркин таржима усулини ифодалаб бермоқчи бўлган. Дарҳақиқат, бу таржимадаги алоҳида эркинликлардир! Бунинг намунасини «Ҳафт кишвар»нинг шеърӣ қисмлари таржимасида кўриб ўтдик. Санойӣ муаллифга шерик бўлиб ижод этган. Бир неча насрий ҳикояни шеърӣ достонга айлантириши, янги маснавий, «муножот»лар киритиши шу ниятнинг ифодаси эди, бу билан у Фаҳрий Ҳиравий ғояларини кенгайтириб, яна чуқурлаштириб беришга, шу билан бирга, асарнинг шоирона пафосини кучайтиришга эришган.

Санойӣнинг мақсади фақат матннинг ўзини тушунарли қилиб тақдим этиш эмас. У киритган жумлалар ҳақиқатан ҳам аслнинг маъносини изоҳлашга хизмат қилади, лекин айнан шу жумланинг ўзини эмас, балки мазкур матн атрофидаги тасаввур-тушунчаларни кенгайтириб шарҳлашга, матн орқасидаги маънони очишга хизмат қилади. Чунончи, Фаҳр Ҳиравий бошда асарнинг рамзийлигини айтгандан кейин (Одилшоҳ — тангри тимсоли), бунга қайтиб ишора қилмайди, рамзий-аллегорик пардани кўтармасдан ҳикояни давом эттиради. Санойӣ бўлса шу рамзий маънони қандай бўлмасин уқтириб бориш, уни китобхон эсига солиб туришни кўзлаган ва буни асар бошидан бошлаб, охиригача мунтазам давом эттирган. Бобожон Санойӣ Мумтоз Фароҳийнинг насру назм билан ёзилган «Раъно ва Зебо» қиссаси таржимасида ҳам шу усулни қўлла-

ган. «Шарҳлаш»— бу асарда қаҳрамонлар характерига таъсир этиб, воқеаларни ўзаро боғлаш, «психологик асослаш»га ҳам хизмат қилган.

Масалан, Санавбаршоҳнинг Малик Раънога хиёнат қилиб, ота мерос тахтини бермагани баён этилганидан кейин, Санойй ёзади: «...чун Санавбаршоҳ шайтанат оғушига кириб, кўнглида ҳавас қозонин қуруб, анга ҳирсу оз ўтин ёқиб, бу навъ савдони пишурди». Бу жумла оригиналда йўқ. Таржимон худди «Фарҳод ва Ширин» дostonида Хусравга нисбатан қилинганидек салбий қаҳрамон Санавбаршоҳнинг манфий жиҳатларини бўрттиришга интилиб, шунақа «таъриф»ларни кўпайтирган. Бу халқ дostonларига хос нақл усули бўлиб, салбий қаҳрамон қиёфасини муболага йўли билан гавдалантиришдир. Санавбаршоҳ давлатни қўлда сақлаш учун ҳар қандай пастликка тайёр, у Раънони ўлдиршдан ҳам қайтмайди. Шундан қўрқиб, севишган икки ёш мамлакатдан чиқиб кетадилар. Оригиналда бу таҳдид ёрқин акс этган эмас. Таржимада эса мазкур илова шу нарсани шоён эта олган. Мумтоз Раънонинг отаси тириклигида Зебони ўғлига «номзод қилган эди» деб ёзади, шу сабабли Зебо Раънога одам юбориб: ғам ема, отам ваъдасига вафо қилмаса ҳам, лекин мен сеникиман, дейди. Санойй бўлса номзодлик ҳақидаги хабарни қолдириб, унинг ўрнига Зебо «Раънонинг ишқида, муддати мадиддин бери» ёниб «шавқу иштиёқ косасининг заҳри қирмонини нўшижон» қилгани, унинг висоли орзусида иштиёқманд юргани учун одам юбориб, юқоридаги маслаҳатни беради деб, ўгиради.

Таржимон бу гапни олдинга олиб ва кенгайтириб бериб, бу икки ёш орасидаги яқинлашувни сабаби отонанинг аҳдлашуви эмас, балки табиий севги эди. Улар бир ерда ўсиб балоғатга етгандан кейин инсоний муҳаббат билан боғланган эдилар, «номзод»лик иккинчи даражали аҳамиятга молик, деган фикрни уқтирмақчи бўлган.

Ёки яна бир мисол: «Иттифоқан духтарро канизаке буд, ки ба ў ниҳоят шабоҳат дошт. Зебо бо ў хилват гуфт, ки: туро ба ивази худ ба Чин мефиристам, ки дар шабистони мунокаҳати малики Чин дарой. Канизак хомтамаи ин маъни шуда қабул кард, ки чунон намояд» («Иттифоқан қизнинг ўзига ўхшайдиган бир канизаги бор эди. Зебо хилватда унга деди: сени ўз ўрнимга Чинга юбораман, Чин султонининг никоҳ ҳарамхонасига киргайсан. Канизак бу орзуга хомтамаъ бўлиб қабул қилди ва шундай қилажагини айтди»).

Энди Бобожон Санойй нусхасига эътибор беринг: «Маликаи Зебонинг бир канизаги бор эрдиким, анга мушоҳабат ва ўхшашликда бир олмани икки бўлгандек эрди ва ўзи ҳануз бокира ва мастура эрди. Доим анинг бирла сирдош ... эрди. Лекин банда эрди. Малика Зебо анга пинҳон айтдиким, эй канизи вафокеш ва ҳаёангез, умринг ва ҳаётингнинг гаронбаҳо матоин менинг хизматим ва бандалигимда сарф этиб, жон супорлиғ русумида ҳеч бир амримни муҳмал номаръи (фош этмай) қўймай, ҳар мардона ва собитқадамлиғ қилдинг. Аммо ман ул хизматларингнинг подошида санга парво қила олмадим. Лекин энди ул мукофот ўхдасидан чиқа олғудек санга бир яхшилик қилурманким, умринг борича иззат сарири ва давлат аврангига такязан бўлганинда манга дуои хайр қилгайсан ва зинҳор мани ул роҳату фароғат аёмида ва баҳжату массарат ҳангомида унутмагайсан. Будурки, ман сани ўз ўрнумда ҳоқони Чин аруслиқиға ва ул подшоҳнинг жуфтлигига элга билдурмай юборурман. Агар иқболинг ёру бахтинг мададкор бўлуб, бу иш вуқўъға келгач, бориб ҳоқон оғушига кирсанг, давлат бандингу зийнат сарафкандинг бўлғусидур, дегач, каниз хуб ҳушёр ва айёр эрди, бу навъ давлатни муғтанам тутуб, таъзиму тавозеъни дуову санолар бирла тақдимға етказиб, юз минг жону дил бирла қабул қилди». Зебо бу гаплар би-

лан қаноатланмай, канизакни қасам ичириб, «умринг борича бу сирни ҳеч кимга айтмаким, санга ва менга хатари азим юз бергувсидур», дейди. Зебо асосий муддаони айтишдан олдин канизакни руҳан тайёрлагани, унинг дилидаги гапларни топиб айтгани кўриниб турибди. Асосий гапни эълон қилгандан кейин келтирилган жумлалар ҳам психологик таъсир кучига эга, улар жонли нутққа яқинлиги билан ажралиб туради. Умуман, бу таржимада, бир қисм эпизодлар, шеърий парчаларни кўпайтириб, батафсил қилиб ўгириш хос. Бу нарса, албатта асар руҳига, қаҳрамонлар характерининг шаклланишига таъсир этмай қолмаган. «Мани ўғилликка қабул этсангиз», «бир олмани икки бўлгандек», «ман ичкаридан бу ишнинг битиришга кўшиш қилурман» каби халқ иборалари, жонли сўзлашув тилидан фойдаланиш ҳам шунинг давоми бўлиб, асар тилига ўзгача ранг берган. Ҳар бир абзац «ровий айтурким» деб бошланади, қиссанинг ўзи эса: «Бу рангин мақолотнинг ровийлари, ва бу ширин ҳикоятнинг ҳовийлари мундоқ хушнаво ва дostonсаро бўлубдурлар» деб бошланади. Бу эса халқ китоблари («Маликаи айёр», «Баҳром ва Дилором», «Тоҳир ва Зуҳро», «Хурилиқо» сингари)нинг ривоят, нақл услубини эслатади.

Бобожон Санойй «Ҳафт кишвар»нинг баъзи ҳикояларини қисқартириб, ўрнига ўзи янги ҳикоялар киритган. Бу қисқартиришлардан у асарни соддалаштириш ёки шунчаки ихчамлаш учун эмас, («Гулистон», «Бадоеул вақоеъ» таржимаси каби), балки асар мазмунидан келиб чиқиб, ўз қарашларини баён этиш, шу қарашлар асосида маънони ислоҳ-тахрир орқали ривожлантириш мақсадини кўзлаган. Огаҳийда бундай мақсад бўлмаган, шу сабабли у таржималарига ўздан янги ҳикоя-дoston қўшган эмас.

Санойй ҳикоят, қисса ва ривоятларни ташлаб кетиш ёки ўрнига бошқасини келтиришдан ташқари, бир неча ҳикоятнинг ўрнини алмаштирган, баъзан ички ҳикоятни

кенгайтириб, қолипловчи фабунага айлантиришга ҳаракат қилган. Қисман бўлса-да, жой номларини ўзгартириш (Абдулмўмин ҳикоятдаги Туркистонни Мағрибзамин деб ўгиргани каби), насрий матнга ўзидан иловалар қилиш ҳам бор (кўпайтириб таржима қилишдан ташқари).

Умуман, хулоса қилиб шуни айтиш лозимки, Бобожон Санойининг «шориҳ»лиги «Ҳафт кишвар» таржимасининг бутун структурасида сезилиб туради. Унда Санойининг таржимонлик маҳорати, услуби ҳам, ўзига хос қизиқиш дунёси, ғоялар олами, ижодкор адиб сифатидаги қиёфаси ҳам акс этган. Бу таржима, таъсир, татаббуънинг бир асарда синтезлашиб келиши каби нодир ҳодисага мисолдир.

Фузулий ва Табибий

Таъсирланиш ва татаббуъ ҳодисасини ўз ичига олган таржима асари Хоразмда фақат «Ҳафт кишвар» эмас. Саной таржимасидан роппа-роса 50 йил кейин, яъни 1908 йилда Аҳмаджон Табибий улуғ озарбайжон шоири Муҳаммад Фузулийнинг «Ҳафт жом» номли форсий соқийномасини худди шу усулда таржима этган. Мазкур асар Комилнинг ўғли Муҳаммад Расул Мирзо томонидан ҳам ўзбек тилига ўтказилган. Ҳар икки таржима ҳам Муҳаммадраҳим Феруз фармони билан бажарилган. Ҳар икки шоир ҳам таржималарини ўз девонларига киритганлар (Мирзо «Марғубун нозирин» номли, Табибий «Ҳайратул ошиқин» номли девонига). Аммо Мирзо таржимаси қачон яратилгани маълум эмас. Таржима жой олган Шарқшунослик институтидagi 1500-қўлёзманнинг кўчирилган йили кўрсатилмаган. Мирзо: «Фузулийнинг форсий етти маснавий соқийномасиким, етти ҳикоятга муштамалдур... Саййид Муҳаммад Раҳим Баҳодурхон... бу дастпарвардларифақим, домло Муҳаммад Расул Мирзобоши ал мутахаллис бил Мирзо валади Паҳлавон

Мирзобоши ал мутахаллис бил Комил... дурмен, они ўз назмдин чиқормай туркий соқийнома маснавий қилмоқимға амр этдилар».

Табибий:

Манго деди бир кун иноят била
Иноёти бе ҳадду ғоят била...
Яна айла бир назм тартибини.
Кўр аввал Фузулийни таркибини,
Ки тузмишдурур форсий «Ҳафт жом»,
Дебон «Ҳафм жом» анга қўйди ном.
Ўзин қилди ҳар жомдин журъакаш,
Замирини айлар учун шоду хуш...
Вале онинг ишин тутуб сан доғи,
Етур назми туркийға тил сўз чоғи.

Демак, ҳар икки таржимонга ҳам Фузулий асарини ўз услубида ўгириш топширилган. Лекин амалда икки хил таржима ҳосил бўлган. Улар орасида фарқ дастлабки қарашдаёқ кўзга ташланади: Мирзо таржимаси ҳажмин Фузулий соқийномасига қарийб тенг (Фузулийда 300 байт атрофида, Мирзода 325 байт), Табибий таржимаси эса беш баравар катта — 1500 байт.

«Ҳафт жом» Фахрий Ҳиравийнинг «Ҳафт кишвар» асари каби фалсафий-мажозий асардир. Бироқ улар орасида фарқ мавжуд. Бу шундан иборатки, Фузулий асари соф фалсафий ғояларни тараннум этишга бағишланган лиро-эпик асар, унда ижтимоий-ахлоқий масалалар, инсони комил проблемаси қўйилмаган. Фузулий пантеизмнинг тавҳид идеяси, яъни, Мутлақ руҳга муҳаббат, руҳнинг ўз аслига — яратилиш манбаига талпинишини куйлайди. Шунга кўра, «Ҳафт кишвар»дагидай ақл раҳнамолиғи билан юксалиш ўрнига ақлдан қутулиш, ҳол-экстаз орқали ёр васлига етиш тарғиб этилади. Асар ўзига хос композицияга эга: аввал умумий мазмуни изҳор этувчи муқаддима келади, кейин соқий-

га мурожаат қилиб, майи ваҳдат хосияти таърифланади. Ҳар бир соқийнома бир ҳикоят билан мустақкамланган: най, даф, чанг, танбур кабилар тилга кириб ўз ҳолларидан сўзлайдилар. Фузулий ҳар бир мунозара сўнгида ўз таҳаллусини қўйиб, ҳикоя мазмунидан қалби ҳаяжонга тўлганини изҳор этади, ошиқ риндларни алқайди. Муҳаммад Расул Мирзо Фузулий номини келтирмай, унинг ўрнига баъзан битта, баъзан иккита боғловчи байт қўшиб, навбатдаги ҳикоятдан дарак беради. Масалан, Фузулийда най ҳикояти:

Хушо ринди беқадру расвои маст,
Ки вақфи раҳи ў кунад ҳар чй ҳаст,

деган байт билан тугалланса, Мирзо буни:

Хуш ул ринди беқадру расвоу маст,
Қилур йиғғонин вақфи роҳ, топса даст.—

тарзида таржима қилгандан кейин яна қўшиб қўяди:

Биринчи ҳикоятни айлаб тамом,
Иккинчисига сурди Мирзо калом.

Ана шу ҳисобга таржима 25 байт кўпайган. Қолган жойда Мирзо «байтма-байт» принципига амал қилиб, «Ҳафт жом»ни ўз вазни (мутақороби мусаммани мақсур), ифода — образларини сақлаган ҳолда аниқ ўғиришга эришган. Натижада оригиналнинг анча сўз ва иборалари, қофиялари таржимага ўтиб кетган.

Аҳмаджон Табибий иловалари эса бутунлай бошқа характерга эга. Таржимон асарни кенгайтиришдан муайян мақсадни кўзлаган, оқибатда Фузулий «Ҳафт жом»нинг шаклий структураси ва мазмуни бир мунча ўзгача ранг олган. Табибий асарни бошлашдан олдин олти бобдан иборат ҳамд-наът келтирган. Фузулийнинг

ҳар бир мунозара-ҳикоясидан кейин айни шу маънога мувофиқ яна иккитадан ҳикоят ёзиб киритган ва уларни «гуфтор» сарлавҳали панд-ўғит мазмунли байтлар билан якунлаган. Бунинг устига, яна Фузулий ҳикояларининг ўзи ҳам орттириб таржима қилинган. Чунончи, Фузулийнинг кириш боби 37 байтдан иборат, таржимада у 58 байтга етган — 21 байт ортиқ, най ҳикояти 23 байт, таржимада 38 байт, даф ҳикояти 35 байт, таржимада 39 байтга етган ва ҳоказо.

Мисол учун асл нусхада:

Сар аз хоби гафлат чу бардоштам,
Ливон фаросат барафроштам,
Фикандам ба осори ҳикмат назар,
Ба маъмураи субҳ кардам гузар.
Надидам беҳ аз майкада манзиле,
Чу пири муғон муршиди комиле.

Бу уч байт Табибийда бундай ўзбекчалаштирилган:

Кунеким қилиб фикр беҳадду сон,
Фаросат била боқибон ҳар қаён.
Тааммуқ била айлаб ҳар ён назар,
Тилар эрдим амну амонлиқ муқар.
Тафаҳҳус этиб боқибон ҳар сори,
Хирадни назарға тутуб илгари.
Кўриб ўйла билдимки олам аро,
Эрур ганжи майхона роҳатфазо,
Ҳама ердин ул жой аъло эмиш,
Ки ул аҳли ишратқа маъво эмиш.
Тамошо яна айласам пири дайр,
Тилар барча одам учун кори хайр.
Басе муршиди комил эрмиш ўзи,
Қилур асру таъсир элга сўзи.

Кўрамизки, таржимон Фузулий байтларнинг ҳар бирини икки ҳисса ошириб, яъни ифодаланган маъноларни

кенгайтириб таржима этган. Бу бизга таниш усул. Бирок, Санойда бўлган ўтли, ҳаяжонли сатрлар бунда йўқ. Чунки Табибий улуғ Фузулийга ҳаммуаллифлик қилиш қобилиятига эга эмасди, унинг байтлари форсий байтлар муқобилида турадиган ғояни ривожлантирувчи байтлар бўлмай, балки мазмунни изоҳловчи байтлардир. Муаллиф: гафлат уйқувсидан бошимни кўтариб, фаросат кўзи билан атрофга боқдим: ҳикмат осори (дунё)га қараб, тонг мамлакатини кезиб билдимки, ҳароботдан яхши манзил ва пири муғондан улуғроқ йўлбошчи йўқ экан, деса, таржимон майкада таърифини, пирнинг хислатларини санаб ўтишни лозим топган, оригинал байтларни ўрнига ўзи янги байтлар тўқиган. Шундан кейин у лирик қаҳрамоннинг харобат сари йўлга чиқиши, ҳаяжон билан пир ҳузурига етиб келиши, май иштиёқида елиб-югиришини тасвирлайдики, бу ҳам Фузулийда йўқ. Шу тариқа Озарбайжон шоирининг ихчам, тафсилотсиз форсий байтлари таржимоннинг тафсилий, шеърий изоҳли байтлари билан алмаштирилган. Бу усул Табибий байтларида фикрий такрорларни юзага келтирган, оламга боқиб ибрат олиш Фузулийда бир байтда бир марта тилга олинса, таржимон «фаросат била боқиб ҳар қаён» дейиш билан қаноатланмасдан, «тааммуқ (диққат қилиш) била ҳар ён назар» айлагани, «тафаҳхус текшириш» этиб» атрофга боққанини ёзади, ёки «эрур ганжи майхона роҳатфазо» ва «мақом этгали ганжи майхонани». Оригиналда Фузулий пир олдида замондан шикоят қилади, пир эса: сен замондан эмас, ақлингдан кўр, ҳаммани фалокат ақлдан май ичиб ақлдан қутул, дейди. Таржимада бу гапни пир икки марта айтади: бир марта шоирни кўрганда ва иккинчи марта савол берилганда. Шунга ўхшаш, поэтик такрор иловалар бошқа қисмларда ҳам мавжуд.

«Аввалғи жом кайфияти» бевосита боданинг шарофатини таърифлаш билан бошланса, таржимон аввал ёр васлига етиш; «дилбар сари йўл» кўрсатиш ҳақида икки

байт илова қилади. Мунозара-ҳикояларда ҳам ора-орада ўзидан қўшиш ёки байрамларни икки-учтага кўпайтириб, маънони тушунтириш ҳоллари бор. Фузулий маъноларини таъкидлаб, уқтириб бериш билан таржимон ўзининг ҳикояларига замин ҳозирлаган. Масалан, най ҳикоятида:

Зи фавти алойиқ чаро ғам хўрам?
Чи оварда будам, ки бо худ барам?

(вобасталиклар вафотидан нега ғам ейман? нима олиб келган эдимки, яна олиб кетсам?) байтидан кейин Фузулий соқига мурожаат қилиб, бода сўрайди. Таржимон эса кейинги икки байтни олиб қолиб, ўзидан янги ҳикоя келтиради-да, кейин ҳалиги байтларни таржима этиб, қўшиб қўяди ва бир боб насиҳат («гуфтор») баён этиб, яна бир ҳикоят келтиради. Аммо бундан олдин, юқорида келтирганимиз байт мазмунида фано ва бақо ҳақида, қазову қадар нимани берса, охир тортиб олишини нақл этади. Келтирган ҳикояси ҳам мазмунан шунга мувофиқ: Искандар дунёни забт этди, беҳисоб бойлик тўплади, лекин ажал етканда на лашкари, на доно ҳақимлари, на молу дунёси ёрдам беролмади. Шунинг учун у васият қилдиким:

Ки холи илик келмишам аввало,
Илик холи бордим жаҳондин яно.

Бу одамларга ибрат бўлиши керак: оқил киши жаҳонга кўнгил боғламайди, мол-дунё кетидан қувмайди. Бу орқали Табибий асарнинг конкрет ижтимоий-ахлоқий томонини кучайтирган, тарбиявий аҳамиятини оширган. Табибий асарнинг умумий тасаввуфий ғояларини шу йўл билан ижтимоий ҳаётга боғлаб, керакли фойдали хулоса чиқаради:

Бас энди бўлуб ҳушёр, эй кўнгил,
Қаноатни қилғил швор, эй кўнгил!

Қаноат сани кўб азиз эткуси,
Замирингни соҳибтамиз этгувси.
Қаноатки асбоби роҳат эрур,
Тану жонингга кони сиҳҳат эрур.

Шундан кейин келтирилган ҳикоятда қаноатнинг шарофати мисол билан «исботланган»: бири кўп овқат ва бири қаноатли икки одам сафарга чиқадилар. Бир шаҳарга кирганларида уларни жосус деб ҳибсга оладилар. Уларни текшириб, ҳақиқатни аниқлагунча қаноатсиз одам очликка чидай олмай ўлади, қаноатлиси эса тирик қолади.

Шу тариқа, шоир-таржимон ўз ҳикоятларида саховат ва карам, ишқу вафо, ризолик ва шукр, шафқат ва меҳр, сабру чидам, хоксорлик ва поклик каби яхши инсоний хислатларни тарғиб этган. Табибийнинг «Ҳафт жом»га янги ҳикоялар, насиҳатлар қўшиб, асарга амалий-ахлоқий хусусият бағишлаши Хоразмда ахлоқий асарларга талаб катталиги туфайли келиб чиққан бўлса ажаб эрмас. Бу Фузулийга умуман зид эмас, аммо Фузулий кўзлаган нарса ҳам эмас. Озарбайжон шоири тамсилий-рамзий образлардан четга чиқмай, ваҳдат ғояларини тараннум этса, Табибий одамлар бу муҳаббатга мушарраф бўлишлари учун ҳаётда нима билан шуғулланишлари лозимлиги, қандай фазилатлар касб этишларини ҳам ибратли ҳикоятлар воситасида тасвирлаб кўрсатади. Фузулийнинг рамзий-тамсилий маъноларини инсонлар образига кўчиради — конкретлаштиради. Натижада «Ҳафт жом» таржимада «Ҳафт кишвар»га ўхшаш хусусиятларини олган, ўзаро яқинлашган. Аммо Саной ва Табибий қўллаган усул ташқи томондангина бир-бирига монанд бўлса-да, моҳиятан улар бошқа-бошқадир. Негаки, Бобожон Саной, гарчи матни кўпайтирган, ўзидан янги маснавий ҳикоятлар қўшган билан асар характерини ўзгартирган эмас — «Ҳафт кишвар» оригиналида ҳам, таржимада ҳам фалсафий-ахло-

кий асар. Бунинг боиси шуки, Санойи Фахрий Ҳиравий билан ҳаммаслак, ҳамғоя одам эди. «Ҳафт кишвар» мазмунан ўзбек шоирининг ўз асарларига ўхшаш эди. «Ҳафт жом» эса Табибий асарларига мазмунан яқин эмас. Албатта, Табибий (шу каби Мирзо ҳам) орифона адабиётдан беҳабар эмас эди. Аммо у қалбан, руҳан тавҳид ғояларини эҳтирос билан куйловчи шоир бўлган эмас. Унинг фузулиёна дардли, оташли ғазаллари йўқ. Шунинг учун Аҳмад Табибий иловалари гарчи Фузулий асари умумий ғоясидан келиб чиққан ва унга мавзу бўйича боғланса-да, лекин кўпроқ унинг ўз ижодининг руҳини ифодалаб келади. Табибий ҳикоялари ва «гуфтор»лари Фузулий соқийномасига батамом сингишиб, бирикиб кетмаган, аксинча уларнинг «бегона»лиги билиниб қолган. Улар «Ҳафт жом» ғояларини Табибий руҳида «шарҳлаш»га хизмат қилган, холос.

«Таржима» сўзининг таржимаси

Дарҳақиқат, таржимон асарнинг ўзига ёққан жойини кучайтириши ёинки маъно-мазмунни баъзан актуаллаштириб, баъзан сусайтириб бериши мумкин. Аниқ таржима талаблари ҳали яхши ишлаб чиқилмаган олдинги замонларда бундай ҳоллар кўп бўлган. Бобожон Санойи ва Аҳмад Табибий тажрибалари бунинг алоҳида мисоллари, холос. Аммо бу ерда бир нарсани аниқлаб олишга тўғри келади: таржимада интерпретация (талқин, тафсир, шарҳ) таржимоннинг интерпретацион позицияси, деганда икки ҳолат кўзда тутилиши керак. Биринчи — таржиманинг табиатан, тиллар орасидаги, адабиётлар орасидаги фарқлар оқибати ҳамда китобхон диди, эҳтиёжидан келиб чиқадиган зарурий интерпретация, иккинчиси — таржимон мақсади, қарашларини ифодалайдиган атайлаб қилинган интерпретация. Форс тили билан туркий тил орасида мавжуд бўлган тафовут-

лар ўзбек таржимонлари олдига анча муаммоларни кўндаланг қўйган. Буни енгиб ўтиш учун улар турлитуман чора-тадбирлар излаганини кўрдик. Аксар ҳолларда эса кўп маъноли сўзлар ифода — образларнинг бирор бир қиррасини акс эттириш, ёки синонимлар жуфтидан фойдаланиш, ёхуд байтларнинг айримларини иккига кўпайтириш, аниқликлар киритишга мажбур бўлганлар. Бу зарурий объектив шарҳ (интерпретация), таржимавий ижод қонуниятидир. Зеро, таржима санъати ижод жараёни, қайта яратиш ҳодисаси экан, унда интерпретация элементи бўлиши табиий. Яъни ҳар қандай таржимада тушунтириш хусусияти бор. Балки шунинг учундир, бизнинг аждодларимиз таржима ва тафсир, таржима ва шарҳ тушунчаларини баъзан бир-бирининг ўрнида ишлатганлар ёхуд бир хил нарса деб қараганлар.

Бунинг сабаби бизнингча, таржима ва шарҳ истилоқларининг мазмунан ўзаро яқинлиги, келиб чиқишидаги ўхшашлик ва функциядошлик бўлса ажаб эмас. Эътиборли луғатлар хулосаси асосида тузилган Ғиёсиддин Муҳаммаднинг «Ғиёсул-луғат»ига мурожаат қилайлик: «Таржума (таржима эмас) бир тилнинг истагини бошқа тилда баён этиш...» «Шарҳ — очиш ва баён этиш ва ошқора қилиш» («Ғиёсул-луғат», 171 ва 438-бетлар) Демак, араб тилидаги бу икки сўз маънодош экан. Лекин, қизиғи шундаки, таржима сўзи араб тилидан бизга кириб келган бўлса ҳам, аслида у арабча эмас, балки форсийдир. «Ғиёсул-луғат»да ёзилишича, таржима сўзи таржимон сўзидан ҳосил бўлган («таржимон» — фасоҳатли, тили бурро, хушбаён ва икки тилни биладиган, бир тил эгасини иккинчи тил эгасига яқинлаштирадиган одам). Таржимон сўзи эса, ўз навбатида тожикча тарзабон сўзидан келиб чиққан. Бу қандай содир бўлган? Маълумки, Эрон ва Урта Осиё халқлари араб истилосига қадар юксак маданият эгаси бўлганлар. Ажамийлар ичидан моҳир полиглотлар, таржимонлар, суҳандон нотиқлар етишиб чиққан, таржимачилик ҳам

ривожланган эди. Маҳоратли нотиқлар, хушбаён одамларни тарзабонлар деб улуғлаганлар. Бу тожикча сўзининг маъноси чиройли сўзловчи, янги, тоза гапларни дегувчи, тили бурро, фасеҳбаён демакдир. (Бу сўзнинг биринчи қисми тар — тоза, ўткир, ширадор, барра, соғлом, нозик, нафис, ҳўл, яшнамоқ маъноларини беради). Тарзабонларнинг кўпи бир неча тилни ўзлаштирган бўлиб, ўз нутқларида улардан фойдаланганлар. Бошқа тилда ёзилган текстларни тушунтириб берганлар. Араблар Ажам мулкини босиб олгандан кейин маданий ёдгорликлар билан бирга тилдаги анча сўзларни ҳам ўзлаштириб олиб, ўз тилларининг қондаларига бўйсундирганлар. Жумладан, тарзабон сўзи арабча талаффузда таржимон (ёки таржумон)га айланади. Шундан кейин флекция қондасига мувофиқ бу сўздан янги масдар (ўзак), феъл ва отлар ҳосил қилинган. Масалан: таружама, таржамата, мутаржим ва ҳ. к.

Шундай қилиб, таржимон — тарзабоннинг арабча таржимаси, таржима эса ундан ҳосил бўлган янги истилоҳдир. Бу сўзлар бора-бора арабий формасида форсигўй ва туркигўй халқлар тилларига кириб келади. Аммо тарзабон арабийлашиб, таржумон бўлгандан кейин ҳам нутқни бир тилдан иккинчи тилга ўтказувчи шахсни билдиришдан ташқари, ўткир тилли, фикрни равон баён этувчи, нотиқ кишиларга нисбатан ҳам қўлланиб келинган. Таржима эса ҳозирги маъносидан бошқа, баён этиш, тушунтириб бериш, текстни шарҳлаш, тафсир, маънони чақиш, содда қилиб ифодалаш маъноларида ишлатиб келинган (эътибор беринг: таржимаи ҳол-аҳволни баён этиш). Шу залда, таржима шарҳ билан маънодошликда тушунилиб келинган ва улар бир-бирининг ўрнида қўлланаверган. Яъни таржима қилиш — фикрни баён этиш; таржима қилиш — кўнгилдаги гапларни изҳор этиш, таржима қилиш — номаълум ҳикоя ёки воқеани айтиб бериш қабилида. Ҳатто Абурайҳон

Беруний ёзган эди: «Тил сўзловчи истагини эшитувчига етказувчи таржимондир». Бунда олим таржима ва таржимонни восита, икки киши орасидаги алоқачи сифатида олиб қарайди. XIX асрда яшаган шахрисабзлик шоир Олим Девона Нозим Хиравийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достонини ўзбекча таржима қилар экан, асарни бундай бошлайди:

Ровие бу масъалаи маълума,
Ҳақ сўзин бундай этар таржума.

Олим Девона бу ерда таржима сўзини баён этиш маъносида ишлатган. Жомий ва Навоийнинг арабча ҳикматлар асосида ёзган тўртликлари («Чил ҳадис») баъзан шарҳ, баъзан таржима номи билан юритилган. Шу тариқа, бу сўзни ҳар хил маънода ишлатиш мавжуд эди. Таржима ва шарҳ жинсдош тушунчалар бўлгани каби, *шарҳ* билан баробар *тафсир* (кенгайтириб баён этиш), *тавзеҳ* (изоҳлаш равшанлаштириш), *тафриқ* (ажратиб кўрсатиш, фарқлаш), *тақрир* (гапириш, қарорга келиш), *баён* (изҳор этиш, очиб, кенгайтириб изоҳлаш), *талқин* (тушунтириш ва таълим бериш, бировдан иқтибос қилиш), *тафсил* (фаслларга, қисмларга ажратиш, муфассал баён этиш, деталлаштириб тушунтириш), *изоҳ* (шарҳ, баён), *таҳрир* (ёзиш), деталлаштириб тушунтириш), *изоҳ* (шарҳ, баён), *таҳлил* (ҳал этиш, эритиш, тугунни ечиш, муаммони ҳал этиш) каби термин-истилоҳлар ишлатилган. Булар шарҳ каби кенг маънода, махсус илмий соҳага нисбатан қўлланилмаган бўлса ҳам (тафсир бундан мустасно, чунки у шарҳ билан параллел равишда ишлатиб келинган), лекин тез-тез учраб туради. Таржима истилоҳининг *қайтариш*, *ўтказиш*, *эвириш*, *чевуриш* каби туркий эквивалентлари ҳам ишлатиб келинган. Инқилобга қадар яшаган адибларда таржимадаги эркинлик, таржимон қўшган ҳиссани ҳам

шарҳ ёки тафсир деб номлаш бор. Яна бир характерли ҳодиса: Жалолоддин Румийнинг. «Маснавий маънавий» асарининг биринчи байти — «Бишнава аз най чун ҳикоят мекунад, Қ-аз жудойиҳо шикоят мекунад» (Эшит, най не ҳикоятлар қилур, Қим жудоликдин шикоятлар қилур) кўп кишилар томонидан шарҳланган. Улар орасида шеърӣ шарҳлар ҳам бор. Чунончи, Абдурахмон Жомийнинг йигирма етти байтлик шарҳи борким, буни Румий ғояларини давом эттириш, чуқурлаштириш деб қараш мумкин. Демак, шеърӣ шарҳ (бадий интерпретация) Шарҳ адабиётида, аввалдан давом этиб келган анъана экан.

Бироқ, таржима баҳонасида ўзлигини кўрсатиш, ўз ғояларини ифодалаб, асар структурасига бевосита ара-лашиш, уни ўзгартириш бу зарурий интерпретация эмас, балки муайян мақсад йўлидаги субъектив интерпретация бўлиб, Санойӣ ва Табибийларнинг қўшилиб ижод қилишлари шундай ҳаммуаллифлик шарҳи ҳисобланади. Демак, интерпретация аниқ таржимада ҳам, эркин таржимада ҳам бўлиши мумкин, лекин уларнинг характери бошқа-бошқа. Шунингдек, эркин таржимадаги интерпретация ҳам икки турли: 1) асар руҳи билан ҳамоҳанг интерпретация ва 2) асар қиёфасини ўзгартирувчи интерпретация. Агар таржимон дунёқараши, ижодий концепцияси авторники билан мувофиқ келса — биринчи ҳолат юз беради (Санойӣ), агар бу мувофиқлик бўлмаса, иккинчи ҳолат келиб чиқади (Табибий). Шуниси характерлики, мазкур термин («интерпретация») таржимашуносликда яқинда пайдо бўлди, хусусан чех олими Иржи Левий тадқиқотларидан кейин у илмий муо-лага киритилди. Ваҳолонки, ўзбек шоири Бобожон Санойӣ XIX аср ўрталарида, гарчи таржима ҳақида бирор бир назарий иш ёзмаган бўлса-да, аммо ўз таржимонлик услубини айнан бадий шарҳ эканлигини англаб, мазкур истилоҳни қўллаган. Адиб ижоднинг алоҳида тури бўл-миш таржиманинг функцияси, хилларини интуитив ра-

вишда чуқур идрок этиб, таржима билан оригинал ижод вазифаси бир деб ҳисоблаганидан шундай хулосага келган.

Бобожон Санойининг ижод усули, «Ҳафт кишвар» сўзбошисида баён этган қарашлари бизга Алишер Навойининг «Лисонут тайр» асаридида айтган фикрларини эсга солади. Навоий Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут тайр» достонига жавобан ўзбек тилида «Лисонут тайр» достонини яратар экан, ўзининг бу асарини гоҳ татабуъ, гоҳ таржима, гоҳ шарҳ дея тилга олади.

Масалан:

- I. Ким бу дафтарга бериб тавфиқ ҳақ,
Таржима расми била ёзсам варақ.
- II. Олтмишга умр қўйғонда қадам,
«Қуш тилин» шарҳ этгали йўндум қалам.
- III. Шайх руҳидин этиб кўб эҳтимом,
Қилдим оз фурсатда арқомин тамом.

Бунинг сабаби шуки, «Лисонут тайр»да жавобия хусусияти ҳам, шарҳ ҳам (интерпретация), таржима хусусияти ҳам бор. Аттор достони Навоий хотирасида болалигидан ёд бўлиб, нақшланиб қолган эди. У туркий тилда шундай асар яратиш иштиёқи билан яшади ва умрининг охирида бунга жазм этди. Бунинг учун улуғ шоир Шайх Аттор руҳида қалам суриб, ундан фойдаланди, керакли ўринларда «Мантиқут тайр»ни эркин таржима қилиб олди, керакли ўринда ғояни чуқурлаштирди, ўз фалсафий қарашлари, туйғу эҳтиросларини қўшиб сингирди, шу мақсадда анча янги ҳикоятлар, эпизодлар илова қилди. Ўз-ўзидан маълумки, бу Аттор асарини шарҳлаш, ўз тилида, ўз шеъри билан бошқатдан талқин этиш, янгидан куйлашга олиб келарди. Навоий буни Қақнус қуши мисолида ажойиб тарзда тушунтириб берган.

Иккинчи тарафдан, умумаи олганда, фалсафий ғояларни бадий образлар орқали ифодалаш, мажоз тили-

га кўчиришнинг ўзи шарҳ, қуш тили билан ғайб асрорини тушунтиришдир. Яъни, Фаридиддин Аттор ҳам шориҳ:

Халқа асрори илоҳий айлабон,
Халқаро шарҳин камоҳий айлабон...
Лекин ул ҳар бир тараннумдин аён,
Сирри ваҳдат шарҳиға равшан баён.

Адабиёт тарихида ўзига хос ҳодиса бўлмиш ижоднинг бу кўриниши адабий алоқа ва ўзаро таъсирнинг жинсдош турлари бўлгани сабабли ундаги хусусиятлар бир-бирига ўтиб турган ва бири иккинчисининг ривожига, гуллаши, муваффақиятига ёрдамлашган. Шунинг учун биз буни таъсирнинг ижобий натижаси сифатида баҳолаймиз ва у ўзбек адабиёти тараққиётида катта роль ўйнаганини таъкидламоқчимиз.

Ўлмас сатрлар қудрати

Ҳофиз Шерозий девонининг биринчи ғазалида шундай байт бор:

Ба бўйи нофае, к-охир сабо з-он турра бикшоёд,
Зи тоби жаъди мушкинаш чи хун афтод дар дилҳо.

Шоир Хуршид таржимаси:

Сабо ечмоқчи бўлган сочининг хуш бўйига онтким,
Муанбар ҳалқа-ҳалқа сочидан қон бўлди бу диллар.

Хуршид — талантили шоир-таржимон эди, у Ҳофиз ғазалиётидан бир нечта намуналарни моҳирона ўгириб, ажойиб санъаткорлик кўрсатди. Келтирганимиз ушбу байт мансуб ғазал ҳам Хуршид таржимасида ҳофизона-риндона руҳни акс эттиради. Аммо шунга қарамай,

бу таржимада байтнинг маъноси ёрқин чиқмай қолгани, нозик мажозий санъатлар ифодаланмаганини кўрамиз. Дарҳақиқат, нима учун сочдан кўнгил қон бўлади? Нега маҳбубанинг хушбўй сочига онт ичиш керак? Ва умуман, зулф билан нофа, сабо билан мушк, соч ўрами билан ошиқ кўнгли орасида қандай боғлиқлик бор?

Байтнинг сўзма-сўз насрий таржимасини келтирайлик-чи, балки ушбу саволларга жавоб топилар: «Сабо ахири ечадиган ул зулф нофаси ҳидига (сигиниб), унинг (зулфнинг) мушкли ҳалқалари ўраמידан кўнгилларга беҳад қон қўйилди». Хуршид таржимасида тушиб қолган нофа ва мушк сўзлари бу ўринда мавжуд. Мазмун ҳам бир қадар ойдинлашгандай, аммо охиригача эмас, қўйилган саволларга ҳали тўлиқ жавоб топилгани йўқ. Энди бошқа бир манбаъга мурожаат қиламиз. Бу — XVI асрда яшаб ўтган атоқли турк олими Судий Баснавийнинг Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз девонига ёзган шарҳи. Унда, жумладан, мазкур байт маъноси мана бундай тушунтирилган: «Бир нофа иси сабаби била ва ё бир нофа умиди била, андоғ нофаким, боди сабо ул нофани турраи жононадин эсар, жононанинг мушклиг зулфининг бурум ва букумидин юракларга зиёда қон тушди ва қон тушмакликка сабаб зиёда интизорликдур. Зероки, боди сабо зулфи муажжад (ҳалқа-ҳалқа)нинг тобларин очгунча, зиёда онгланур ва зиёда изтиробга боис бўлур» (Ҳамид Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти, 2778 қўлёзма, 5-а варақ).

Судий бу хулосага келгунча байтдаги сўзларни алоҳида-алоҳида олиб, таҳлилдан ўтказди, ҳар бирининг маъно қирраларини очиб беради. Унинг ёзишича, шу бир байтнинг тадқиқотига бутун бир рисола бағишланган. Чунончи, бўй сўзи икки маъноли мустаъмадур»: бириси ис маъносидаким, машҳурдур ва бириси ражо (орзу) ва умид маъносида, бу ерда иккиси ҳам жоиздур». *Нофа* — оҳунинг мушкли киндиги, *сабо* — ҳар қандай шамол эмас, балки «кундуз била кеча баробар бўл-

гонда машриқдан эсган шамолга дерлар, аммо шоирлар сўзида куйи жонондин эсган насимга дерлар». *Турра* — зулф ва дом, иродаи ҳоли ошиқ. «Тобнинг бир неча маъноси бордур, аммо бу ерда бурум ва букум маъносида бўлмоқи авлодур». Дил — юрак ва кўнгил маъноларини англатади, аммо Ҳофизда у юрак маъносида қўлланилган ва ҳоказо.

Бугина эмас, шарҳловчи Ҳофиз байтидаги ёрдамчи сўзлар ва ҳатто қўшимчалар ҳам бир неча маънога ишора этишини таъкидлаб, кейин бу билан қаноатланмай, шеърда ўзаро таносубиятга киришган образли сўзлар — *нофа* ва *мушк*нинг қаердан келиб чиққани, қандай ҳаётий асосга эгалигини текшириб ёзадиким, мушк берадиган оҳулар фақат Хутон, Хитой ва Ҳиндистонда яшайди. Одамлар уларни сурук-сурук сақлаб, парвариш этадилар, оҳулар йилда бир марта нофа (киндик) ташлайди. Нофа ҳосил бўлиши учун кийикни ҳуркитиб, қаттиқ югуртирадилар, натижада ҳарорат зўридан киндигига бир неча қатра қон тушади. Бу ҳол такрорланиб, киндик тўлади ва тивит боғлайди, пишгандан кейин эса ажралиб тушади. Баъзилар нофа етишиши арафасида оҳунинг қорнига махсус идиш боғлаб қўядилар. Аммо оҳудан жудо бўлган нофа дарҳол ҳид тарқатмайди, алоҳида ишлов берилгандан кейин у мушкка айланади. «Бас, туррани нофага ва сабони мушкфурушгаким, нофакушодур, ташбеҳ этмиш ва юракларга қон тушмакка сабаб умиду интизорлигдур», деб фикрини яқунлайди Судий.

Мана энди ҳаммаси равшан: нофа қаттиқ азоб ва изтироб туфайли сирқираб чиққан қондан ҳосил бўлганидай ва унинг хушбўй мушкка айланиши учун яна қанча меҳнат-машаққат лозим бўлгани каби жонон зулфининг хушбўй ҳиди умиду интизорлигида қийналган ошиқнинг юраги ҳам қонга тўлади.

Бу кичкина мисолимиз таҳлилидан шу нарса маълум бўлдики, Шарқ шоирларининг ижодини чуқур тушуниши

учун шарҳ китобларини яхшилаб мутолаа қилишимиз зарур экан. Негаки, энг мукамал таржималар ҳам оригиналнинг бира тўла бирнеча маънога ишора этадиган ибора-истиораларини барча қирралари билан акс эттиришга қобил эмас. Хуршид байтнинг калит сўзлари бўлмиш *нофа* ва *мушкни* қолдириб кетгани учун мазмун хиралашганини кўрдик. Лекин шу сўзлар мабодо сақланганида ҳам биз кутган натижанинг қўлга кириши даргумон эди. Бу ерда таржимон *бўй* сўзининг ҳам хушбўйлик ва ҳам умид, топиниш-талпиниш сингари маъноларини берадиган ўзбекча сўз топиши талаб қилинади. Ваҳоланки, ўзбек тилида *бўй* фақат хушбўйликни англатади, холос. Бунинг устига, шеърий таржимада табиий равишда ўзгаришлар қилиш, сўз ва ибораларни алмаштириш зарурати туғилади. Ана шундай пайтда шарҳ таржимага ёрдамга келади, шоир ғазалларининг маъно моҳиятини идрок этиб, нозик санъатларидан завқланишга кўмаклашади. Бежиз эмаски, Ҳофиз девонини немис тилига ўгирган фон Ҳаммер Судий шарҳини ҳам қўшиб таржима қилиб нашр этган эди ва буюк Гёте Шероз булбулининг шеърий оламини кашф этиш учун бу шарҳни асосий дастур қилиб олган эди. Воқеан, Гётени Ҳофиздаги айнан шу кўпмаънолилиқ, сирли романтик таҳайюл парвози мафтун этган. Чунки бу улуг ринд ижодининг асосий хусусияти, унда полисемантик ифодалар, мажоз-рамзлар сероб. Ҳофизнинг қарийб ҳар бир сатрида бир неча яширин маъно мужассам. У фикрларини пардали қилиб ифодалагани учун «лисонул ғайб» (ғайб тили) лақабини олган эди. Аммо бу атайлаб қилинган сохтакорлик, сунъийлик эмас. Бу — юксак маҳорат нишонаси, поэтик тафаккур ва завқи салим, бекарон дониш билан фалсафий мушоҳадаларнинг ҳосиласи. Зеро, ижодкор одам қанчалик буюк бўлса, сўзи шунчалик вазнли, сермаъно ва зўр умумлаштирувчилик қудратига эга бўладики, уни идрок этиш, тушуниб лаззат-

ланиш ҳам махсус билим ва тайёргарликни талаб қилади.

Мана шу учун мураккаб мазмунли бадий фалсафий асарлар, жумладан Ҳофиз Шерозий девонига кўп асарлар давомида бир неча шарҳлар ёзилган бўлиб, шоир шеърлари турлича йўсинда тарғиб этилиб, изоҳланди. Бу шарҳлар ичида Судий Баснавийники энг эътиборлиси ҳисобланади. Судий умрининг аксар қисмини Шом (Сурия)да ўтказиб, Ҳофиз девонидан ташқари, Шайх Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарларини ҳамда Жалололдин Румийнинг «Маснавий маънавий»сини турк тилида шарҳлаган ва яна бошқа илмий рисоладар битган кенг маълумотли забардаст олимдир. Судий шарҳлари бутун Шарқ мамлакатларига тарқалади (у араб тилига ҳам таржима қилинган). Ўзбек зиёлилари ҳам янги луғатлар тузиш, таржималар яратишда унинг китобларидан фойдаланганлар. Чунончи, Саъдий асарини «Шавқи Гулистон» номи билан учинчи марта ўзбек тилига ўгирган Муродхўжа ибн Солиххўжа ҳошия шарҳида Судийга суянади ва унга ҳаволалар қилади. Хоразмлик ҳаттот ва таржимон Муҳаммад Яъқуб Харрот эса «Шаҳри девони Ҳофиз»ни усмонли турк тилидан ўзбек тилига ўтқариб, уни 1914 йилда ўзи чиройли настаълик хатида кўчиради. Бу таржиманинг ягона нусхаси Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Қўлёзмалар институтида сақланмоқда.

Муҳаммад Яъқуб Судийнинг шарҳлаш принципи, илмий фикр-мулоҳазаларини тўлиқ сақлаб, равон таржима яратишга ҳаракат қилган, аммо шуниси борки ўзбекча таржима Судий шарҳининг бошқа нусхаларидан ҳажман кам. Муҳаммад Яъқуб нусхасида 503 та шеър бор (394 ғазал, 64 рубой, 38 қитъа, 2 маснавий ва 2 соқийнома). Шарҳнинг 1835 йилда Қоҳирада чиққан нашрида 573 та, 1871 йилда Истамбулда («Омирия» матбааси) босилган нусхасида 522 та шеър мавжуд. Бу шуни кўрсатадики, Судий шарҳи турли нусхаларда тар-

қалган бўлиб, Харрот унинг ихчамлаштирилган вариантдан фойдаланиб таржима қилган. Аслида эса турк олимнинг китоби Ҳофиз девонини анча тўлиқ қамраб олган манбаълардандир. Чунки у қўлига тушган нусхани шарҳлашга киришиб кетмасдан, тадқиқотчи-матншунос сифатида иш тутиб, девоннинг бир неча мўътабар нусхаларини қиёслаб чиққан, Ҳофиз замонида йиғилмаган ва халқ орасида оғзаки тарқалган ғазалларни ҳам жамлаган, шоир услубини асос қилиб олиб, девонга қўшилиб қолган бегона шеърларни чиқариб ташлаган. Эрон адабиётшунослари М. Қазвиний, М. Яктойи, А. Анжавий, тожик олимлари А. Афсаҳзод ва Ж. Шанбезодалар Судийнинг бу хизматини тақдирлаб, уни ҳақли равишда Ҳофиз ижодининг биринчи жиддий тадқиқотчиси деб тан олмоқдалар. «Ҳофиз девонига шарҳ» китобини ўқир эканмиз, кўп жойларда матни тузатишлар, ислоҳларга дуч келамиз. Масалан, Судий Ҳофизнинг «Кишти нишастагонем, эй боди шурта, бархез» (Кемада ўлтирганлармиз, эй бахт шамоли, қўзғол) мисраини келтириб, ёзади: «Нишастагон ўрнига шикастагон (синганлар) дегон киши байтнинг маъносини бузмишдур». Ёки: «Ва баъзи нусхаларда «ин дили ғамдида ҳолаш беҳ шавад» (ғам чеккан бу кўнгилнинг ҳоли яхшиланур) замири ғойиб била (гумон олмоши орқали — Н. К.) ва баъзи нусхада «в-эй сари шўрида, боз ойи ба сомон, ғам махур» (эй безовта бош, яна аслингга қайтасан, ғам ема) воқеъ бўлубдур. Ҳар бирининг важҳи (сабаби) бордур, қиёс этмак била маънолари маълум бўлгувчидур», деб қайд этади. Агар байтлар нусхаларда бутунлай бошқа-бошқа бўлса, иккала вариант келтирилиб, алоҳида-алоҳида шарҳланган, лекин агар орадаги фарқ маънога халал етказса, ўша фарқни кўрсатишга эътибор берилган.

Ҳўжа Ҳофиз шеърларининг маъно-мазмунини очиб беришни асосий мақсад қилиб олган Судий Басनावий байтма-байт шарҳлаш принципини қўллаб, аввал байт-

ни оригиналида келтиради, кейин биринчи мисрани олиб, ундаги сўз ва ибораларни бирма-бир изоҳлаб чиқади, уларнинг грамматик формалари вазифасини аниқлаб, кўп маъноли ташбеҳ-мажозларни батафсил тушунтиради. Олим бунда форс тилининг барча қоида-қонунлари, нозик ифода хусусиятлари, шеваларнинг ўзаро фарқла-нишини пухта бўлишини исботлаган. Сўнгра иккинчи мисрани ҳам шу усулда таҳлил этиб, охирида «ҳосили байт», «маълум бўлғайким», дея яқунловчи маънони баён этган. Бу билан Судий ҳар бир байтда ифодаланган ғояни очиб кўрсатиш, мажоз ва истиоралар орқасида турган поэтик фикр теранлигини, ботиний маъноларни ўқувчига равшанлаштириб бериш имконини топган. Луғавий-лисоний изоҳлар шарҳнинг дастлабки саҳифала-рида кўп учрайди, аммо бора-бора муаллиф айрим му-ҳим сўз ёки иборанигина изоҳлаш билан чегараланиб, асосий эътиборни асарнинг мазмунини тушинтиришга қаратади. Шориҳ ўз фикрининг тўғрилигини исботлаш учун бошқа шоирларнинг шеърларидан мисоллар кел-тириб, уларни ҳам илмий-мантиқий таҳлилдан ўтказган.

Судий шарҳи айни вақтда Ҳофиз девонининг насрий таржимаси ҳамдир. Бошқача айтганда, бу ерда таржима ва шарҳ қўшилиб кетган. Умуман бошқа тилдаги шеър-ни насрга айлантирмай, сўзма-сўз таржимасини бермай, изоҳлаш қийин. Чунки насрий таржима шарҳнинг би-ринчи босқичидир. Судий кўп маъноли сўзлар келганда, байтнинг ранг-баранг кўчма маъноларини очиб бериш учун насрий таржимани икки ҳисса оширган, яъни, ҳам-ма маъноларни қамраб оладиган қилишга интилган. На-тижада шарҳ таржиманинг мантиқий давомидай уни тўлдириб, ёрқинлаштириб туради. Инқилобгача Ҳофиз шеърларининг ўзбек тилига таржима этилмаганини ҳи-собга олсак, Судий шарҳига ўхшаган китобларнинг қий-мати янада ортади.

«Ҳофиз девонига шарҳ» муаллифи алоҳида байтлар-ни тушунтиришни қоида қилиб олган бўлса ҳам, лекин

байтлар аро боғланишлар, баъзан эса бутун ғазалларнинг ғоявий мазмунини яхлит ҳолда олиб тадқиқ этишни унутмаган. «Девон»даги бир мавзуда ёзилган ёки икки-уч байти маъно жиҳатидан ўзаро алоқадор ғазаллар шу тартибда ўрганилган. Масалан, «Юсуфи гумашта боз ояд ба Қанъон, ғам махўр» мисраи билан бошланувчи ғазалнинг матлаъини таҳлил этар экан, ёзади: «Ҳосили байт: ...яъни йўқ ва ғойиб бўлгон ҳазрати Юсуф яна Қанъонга келур, ғам ема. Кулбаи эҳзон ҳам бир кун гулистон бўлур, ғаму андуҳ ема демакдур. Ва ҳосили: ҳазрати хожа бу ғазални бир кишининг бир нимарсаси йўқ бўлгонда тасалли учун демиш». Шу тариқа, шориҳ матлаъданоқ ғазалнинг умумий маъносини, шоир ниятини баён этади, шеърнинг асосий ғоясини ажратиб кўрсатишни лозим топади. Буни шу ҳам тасдиқлайдики, Судий ғазални таҳлил этиб бўлгач, матлаъ муносабати билан айтган фикрини янада чуқурлаштириб, бундай хулосалайди: «Ҳосили: барчасининг (яъни, бутун ғазалнинг — Н. К.) маънолари будурким, дунёнинг аҳволи бир ҳолда собит бўлмай, инқилобда эрконин баён эткувсидур». Жуда тўғри ва аниқ фикр, Ҳофиз Шерозий бу ғазалда кўтаринки бир оптимистик кайфият билан бахтли, ёруғ кунлар тантанаси, умид-орзуларнинг албатта барқ уриб гуллаши ҳақида ёзади, ғамгин кўнгилларга таскин беради. Шоирнинг фалсафаси халқчил: ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ. Дунё ўзгариш ва ривожланишда, бугун андуҳли бўлсанг, эртага шодлик ҳамроҳинг бўлади, шунинг учун маҳзунликни тарк эт, дейди. Судий буюк Ҳофизнинг бу ҳаётсевар, некбин ғоясини таъкидлар экан, асардаги барча ифода-образлар шу асосий ғояни илгари суришга хизмат қилганини уқтириб ўтади ва ғазалдаги курашчанликка давватни ҳам устакорона очиб беради: «Муродингга восил бўлгунча на миқдор захмат чекар эрсанг, ғам ема. Ҳосили, мақсуд умиди била ҳар неча ранжу алам чексанг, ғаму андуҳ ема, демакдур».

Ёки яна бир мисол. Судий Ҳофизнинг: «Дўш аз мас-чид сўйи майхона омад пири мо, Чист ёрони тариқат, баъд аз ин тадбири мо» (Кеча пиримиз масжиддан майхонага қараб кетди. Эй тариқат ёрлари, бундан кейин тадбиримиз нима бўлади?) матлаъини шарҳлашдан олдин «бу ғазалнинг уч байти Шайх Санъон, яъни Шайх Абдураззоқ қиссасига ишоратдур», дея қайд этади ва Шайх Санъон ҳақида Фаридиддин Атторнинг «Мантиқут тайр» асарида каттагина бир қисса борлигини, бу мавзуда яна «бир туркийча китоб таълиф этилганини (шубҳасиз бу Алишер Навоийнинг «Лисонут тайр» асаридир — Н. К.) айтиб, ўқувчи диққатини шу манбаъларга қаратади, мазкур асарларни ўқиб чиқмасдан Ҳофизнинг бу ғазалини тушуниш мумкин эмас, деб таъкидлайди. Бошқа бир жойда шу мавзудаги байтга дуч келганида, олдинги фикрларига ҳавола этади. Шунда, йўл билан шориҳ керакли жойда ғазалларнинг мазмунан ўхшашлигини илғаб, Ҳофизга хос услубий хусусиятларни кўрсатишга ҳаракат қилади. Бу эса шоир ижодининг яна бир муҳим жиҳати, юзаки қараганда ўзаро боғланмаган байтларнинг ички, ботиний вобасталигини очиб кўрсатишга имкон яратган. Маълумки, Ҳофиз девонида тез-тез учрайдиган «автоном байтлар» бор, улар ғазалнинг умумий мазмунига ёпишмагандай бўлиб туюлади. Масалан, у ишқ-муҳаббат ҳақида ёзиб келиб, бирдан бошқа мавзуга ўтиб кетади ёки насихатомуз бир ҳикматни баён этади. Буни сезган шоир муҳолифлари унга таъна тошларини отганлар, афсуски ҳозирги айрим шарқшунослар ҳам шу йўлдан бориб, оташқалб лирикни парокандаликда айблашдан тийинмайдилар. Аммо, Судий Баснавий шарҳини ўқир эканмиз, Ҳофизнинг бу хилдаги байтлари ҳам ғазал мазмунига бегона бўлмай, оҳанг, кайфият умумий пафосдан ташқари, маъносига кўра тасвирланаётган яхлит-ягона ғояга алоқадорлигини англаймиз. Чунончи, девондаги биринчи ғазал таҳлилига қайтсак, шу нарса аниқки, унда ишқ машаққатлари,

ёр васлига етишишнинг азоб-уқубатлари куйланиб, бирдан ўртада қуйидаги байт келади: «Ҳамма корам зи худкоми ба бадноми кашид охир, Ниҳон кай монад он розе, к-аз ў созанд маҳфилҳо». (Ишим фақат ўзимни ўйлаш бўлганидан отим ёмонликка чиқди — мажлислар мавзуи бўлган сир яширин қоладими ахир). Бу орқали шоир нима демоқчи, нега у ўзини койимоқда? Бу гапнинг ишқ ва ошиқликка дахли борми? Судийнинг фикрича, Ҳофиз ўзини маломат қилишга ўтган бўлса-да, лекин асосий гап яна ўша ошиқлик тариқати устида бормоқда. У буни мана бундай исботлаган: «Барча аҳволу афъолим ўз муродим муқтазосинча бўлгонидин, яъни ўз муродим ҳусули била муқайяд бўлиб (борланиб, жонон муроди билан муқайяд бўлмагонидин, (ишим) бадномлиғ яъни расволикға мунқалиб бўлди (айланди). Ҳосили калом: муқтазои ишқ ва муҳаббати жононнинг кўнглини молу жон ва мақбули хизмату камоли аркону адаб риюлари билан қўлга келтурмакдур...» Хуллас, ошиқлик ўзликдан кечиб, молу дунё баҳридан ўтиб, ёр йўлига билкулли фидо бўлишдир. Ҳофиз лирик қаҳрамон тилидан гапириб, манманлик, ўжарлик оқибатида ёр васлидан маҳрум бўлган киши аҳволини қаламга олган. Судий вафо ва садоқатни ўзбекча «Эгасини хўб сийлагон итга сўнгатк исор этарлар» мақоли орқали жонли қилиб тушунтиради. Унинг ёзишича, кейинги мисра аввалгисига «ирсоли масалдур»: ишқ қийноқларига чидаш беролмаган одам бадном бўлади, чунки бундай сирни элдан яшириш мумкин эмас.

Шу тариқа, Судий комплекс характердаги филологик тадқиқот ишини амалга ошириб, тилшунос сифатида лурат, сарф (морфология), наҳф (синтаксис) бўйича текшириш-қузатишлар қилса, адабиётшунос сифатида нуқот (поэтика), лирик жанрлар спецификаси (чунончи, ғазалнинг ўзига хос хусуиятларини ўрганган), вазн, қофия ва бадий санъатлар ҳақида фикр юритади. Шунинг учун ҳам биз Судий шарҳига ўхшаган ишларни

тазкира, қомус, тарихий-мемуар асарлар, махсус илмлар ҳисобланган илми бадеъ, қофияшунослик ва арузшунослик рисолалари қаторида адабий тадқиқот иши сифатида олиб ўрганиш тарафдоримиз, шунда эстетик фикр ва адабий-танқидий қарашлар тарихи яна ҳам сермахсулроқ бўлиб кўзга ташланади. Судий Басनावий Ҳофиз байтларини шунчаки маъносини изоҳлаб кетиш билан чекланмаган (гарчи, бунинг ўзи ҳам адабий таҳлил иши бўлса-да), у ғазалларда акс этган тарихий фактлар, афсона ва ривоятларгача ўрганиб, шоир биографияси билан боғлиқ маълумотлар, айрим асарларнинг ёзилиш тарихи, лирик қаҳрамонларнинг прототипларини аниқлаган, Ҳофизнинг муҳолифларига қарши кураши, гоъвий позицияси, ватанпарварлик туйғулари ифодаланган асарларни ажратиб текширган. Олим Хўжа Ҳофиз девони устида кўп йиллар тадқиқот олиб борганини ёзади, талабалик даврларидан бошлаб, ҳар бир ғазал, ҳар бир байт мазмунини обдон синчиклаб ўрганади ва ўз мустақил фикрларини баён этади. Бу жиҳатдан қуйидаги факт диққатни тортади. Ҳофиз Шерозийнинг: «Пири мо гуфт: хато бар қалами сунъ марафат, Офарин бар назари поки хатопўши ў» (Пиримиз деди: тангри қалами хато кетмади, Унинг хатоларни беркитувчи пок назарига тасанно) кинояли байтининг маъносини чақиш учун Судий устози мулло Ҳалим Ширвоний, мулло Муҳаммад Амин, мавлоно Сабухий Бадахшонийларга мурожаат этиб, кўмак сўрайди. Улар Хўжа Ҳофиз бу ерда яна Шайх Санъон қиссасига мурожаат этган, деб тушунтирадилар. Аммо шайх Хусайн Хоразмий, мулло Муслиҳиддин каби донишмандлардан сўралганда, улар сураи қаҳфдаги Хиэр ва Мусо афсоналари билан боғлаб шарҳлайдилар. Бу жавоблар Судийни қаноатлантирмаганидан у яна мавлоно Афзалиддин деган аллома олдига боради. У киши: «бу байт маъносига воқиф эмасман» дея тан олади ва Жалолиддин Дувонийнинг шарҳини тавсия этади. Судий бу шарҳни кўр-

ганини, унда хато фикрлар борлигини айтади. Шундан кейин мавлоно Афзаллиддинга ўз шарҳини ўқиб беради. Мавлоно Афзалиддин Судий тафсирини маъқуллашга мажбур бўлади. Чунки турк олими Ҳофиздаги заҳархандани, пинҳоний хайёмона шаккокликни очиб кўрса-тишга журъат этган эди.

Зотан, Судий шарҳининг муҳим фазилатларидан бири ҳам шу, яъни шориҳ дунёқараши, ғоявий позициясининг ўзига хослигидир. «Шарҳи девони Ҳофиз»да холисона, тўғри талқин этиш ҳукмрон, унда шоирни илоҳий ҳақиқат куйчиси, тасаввуф шоири деб таърифлашга зўр бериш йўқ. Ҳолбуки, Ҳофизнинг бошқа шарҳчилари бир-бирини такрорлаб, ўзаро мусобақа қилгандай: узундан-узоқ тафсилотлар билан шоир ғазаллари маъносини сийқалаштириб, диний руҳда бўрттириб изоҳлаб келганлар. Тўғри, Ҳофиз ашъори тасаввур ғояларидан холи эмас. Аммо шоир «ишқи ҳақиқий»ни куйлар экан, бунинг баҳонасида расмий динга, зоҳидлик, сохта тақводорлик, манманликка қарши, мулкпарастликка қарши ўлароқ исён қилган эди. Ҳофизнинг ҳақиқатсеварлиги, пантеизми ҳаётсеварлик, гуманизм ғоялари билан суғорилган. Шу сабабли унинг орифона ғазалларида ҳам йирик инсон кечмишлари, бардам, курашчан руҳнинг оптимистик нафаси яшнаб туради.

Бироқ, Ҳофиз девонида соф дунёвий мазмунли ғазаллар жуда кўп. Уларда илоҳий севги мутлақо назарда тутилмаган, балки реал инсоний туйғулар акс этгандир. Шамъий, Ваҳиби Кунавий, Сурурий, Баҳриддин Акбарободий ва шуларга ўхшаш бошқа бир қанча муаллифларнинг шарҳларида буюк лирик шоир бошдан-оёқ «ишқи илоҳий» куйчиси сифатида талқин этилган. Улар Ҳофизнинг оддий сўзлари, ташбеҳ-истиораларидан илоҳий мазмун қидирадилар ва тўғри келса-келмаса гапни шунга олиб бориб тақайдилар. Бунинг учун шоир асарларининг кўп маънолилиги, мажозий хусусиятидан фойдаланилган. Ҳатто «Агар он турки шерозий» деб

бошланувчи мисралар ҳам қуйидагича шарҳланган: «туркдан мурод бунда муршидки, маҳбуб манзиласина танзил ўлмишдир»; «...холи ҳинду-жузви тажалли, Самарқанду Бухоро — дунё ва охират»,— деб ёзади Шамъий.

Муҳаммад Яъқуб Ҳаррот таржима қилган Судий шарҳида Ҳофиз Шерозий қандай бўлса, шундай изоҳлаган. Бошқача айтадиган бўлсак, пир-муридлик ҳақида гап кетадиган орифона ғазаллар, байтлар мазмуни шу соҳа тушунчалари орқали баён этилса, ишқ-муҳаббат, ёр ҳусни, висол, ҳижрон мавзуида ёзилган асарлар айнан шу тушунчаларнинг ўзига боғлаб тушинтирилади. Шуниси ҳам борки, Судий ҳеч бир ерда тасаввуф терминларини ишлатиб, Ҳофиз маъноларини атайлаб шу руҳда талқин этган эмас. Тасаввуф мазмуни ифодаланган байтларни ҳам у умумий маъносини қайд этиш билан чекланган. Аксинча олим улуғ шоир ижодининг ҳаётий маъноларини очиш, кўп маънолик, мажозийликни холисона тушунтиришга, Ҳофиз маҳорати, теранлигини кўрсатиб беришга ҳаракат қилган. Масалан, «Агар он турки шерозий ба даст орад дили моро, Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро» байти мана бундай шарҳланган: «Туркон деб асл луғатда тотор синфларига айтурлар ва булар золим ва бераҳм бўлгонлари учун шоирлар маҳбубларини аларга ташбеҳ этиб, турк дерлар. Ва баъзи шерозийлардан масъумъурким (эшитдимки), Ҳалаку лашкаридан кўб киши Шерозда ватан тутуб, таваллуд ва таносул этдилар. Бас аларнинг авлодларига ҳақиқатан турки шерозий демак истиора ва ташбеҳсиз саҳехдур. Хожа айтур: агар ул турки шерозий баним кўнглим ола олса, ҳинду қаро бангина (холига — Н. К.) Самарқанд ва Бухоро — икки шаҳарни бағишлаюрман». Шундан кейин Амир Темур билан Хўжа Ҳофиз ўртасидаги учрашув ҳақидаги ривоят келтирилади.

Хуллас калом, Судий Баснавий шарҳининг фазилат-

лари кўп, у содда тилда ёзилгани учун ва улуг лирик шоирнинг мўъжаз ғазалларини объектив тушунтириб бергани учун халқ орасида эътибор қозонган. Шу ижобий хусусият унинг бизнинг давримиз учун қийматини ҳам белгилайди. Чунки бундай тадқиқотлар нафақат Ҳофиз маъноларини англаб олишимизга, балки умуман классик шеъриятни ўрганиш, уни чуқур идрок этиб, баҳра олиш, янги таржималар яратиш, изоҳли луғатлар тузиш, шеърий асарларнинг насрий баёнини амалга оширишга хизмат қилиши мумкин. Бунинг учун «Шарҳи девони Ҳофиз» Муҳаммад Яъқуб таржимасида нашр этилиши ва китобхонлар қўлига бориб етиши керак.

МУНДАРИЖА

Олтин кўприк (Муқаддима ўрнида)	3
Маънавийёт хазинаси	
Элим баҳраманд бўлсин деб	9
Кўнгилларнинг севгани	28
«Сўзу сёғни саҳфа узра қолдириб»	48
Хосу ом таъбига мослаб	57
Ҳикоят муҳимми ёки ҳикмат?	72
Улки оғаҳларнинг Оғаҳидур	86
Маснавий майдонида хунарнамолик	86
Санъатдан санъат тарашлаб	93
Ҳилолий мажозларининг ўзбекча ҳусни	106

Ижод мавзуи — инсони комил

Ибн Сино ва Бобожон Саной	133
Навой навосидан баҳра олиб	149
Фузулий ва Табибий	165
«Таржима» сўзининг таржимаси	172
Улмас сатрлар қудрати	178

На узбекском языке

НАЖМИДДИН КАМИЛОВ

ЭТО ДРЕВНЕЕ ИСКУССТВО

Монография

Редактор А. Қутбиддинов

Рассом А. Крюков

Расмлар редактори В. Немировский

Техн. редактор Э. Саидов

Корректор С. Тоҳирова

ИБ № 3895

Босмаҳонага берилди 14.09.87 Босишга руҳсат этилди 29.12.87 Р 17855
Формати 70×108¹/₃₂. Босмаҳона қоғози № 2. Адабий гарнитур. Юқори бос-
ма Шартли босма л. 8,40. Шартли кр. -оттиск 8,57. Нашр. л.8.36
Ўраж 5000. Заказ 1052. Баҳоси 60 т. Шартнома № 105—87.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий
кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комите-
ти «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош қорхонаси,
Тошкент — 700129, Навоий кўчаси, 30.